

Claude-Adrien Helvétius

ΓΙΑ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

..... Unde animi constet natura vivendum,
Qua fiant ratione & qua vi quæque gerantur
In terris.

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

ΤΟΜΟΣ Ι.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2018

DE L'ESPRIT.

. *Unde animi constat natura videndum,
Qua fiant ratione & qua vi quaque gerantur
In terris.*

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

A PARIS,
CHEZ DURAND, LIBRAIRE, RUE DU FOIN.

M. DCC. LVIII.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το έργο «Για το Πνεύμα» είναι μια φιλοσοφική διατριβή του Claude-Adrien Helvétius (1715-1771), που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1758. Το έργο καταδικάστηκε από το Κοινοβούλιο, τον βασιλιά, τη Σορβόνη, τον Αρχιεπίσκοπο του Παρισιού. Αυτή η έκδοση που παρεμβαίνει μετά την απόπειρα του Damiens εναντίον του βασιλιά Λουδοβίκου XV δεν μπορούσε παρά να είναι ύποπτη: ο Helvétius, πολύ συνδεδεμένος με την κίνηση των εγκυκλοπαιδιστών κατηγορείτο ότι με τις ιδέες του υπέθαλπε την δολοφονία του βασιλιά. Η «υπόθεση Helvétius» είναι μοναδικός μάρτυρας της μάχης ενάντια στο πνεύμα του Διαφωτισμού και των υλιστών φιλοσόφων.

Το έργο περιλαμβάνει, εκτός από την εισαγωγή όπου εκτίθενται η μέθοδος και οι αρχές, τέσσερα «Δοκίμια»: «Για το ίδιο το πνεύμα», Δοκίμιο 1, «Για το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία», Δοκίμιο 2, «Εάν το πνεύμα πρέπει να θεωρείται ως δώρο της φύσης, ή ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης», Δοκίμιο 3, «Τα διαφορετικά ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα», Δοκίμιο 4. Ο πίνακας των περιεχομένων εκθέτει και σχολιάζει το περιεχόμενο κάθε Δοκίμιου, είναι το παράδειγμα μάλιστα μιας φωτισμένης παιδαγωγικής η οποία επεξηγεί για τον αναγνώστη αυτό που πρέπει να είναι ο σχηματισμός του πνεύματος. Εμφανίζεται έτσι η μια από τις πιο βαθιές πεποιθήσεις της φιλοσοφίας του Helvétius: η εκπαίδευση μπορεί τα πάντα.

Η εισαγωγή, πολύ σύντομη, είναι με την πυκνότητα της δοκίμιο της μεθόδου σε περίληψη. Λέει κατηγορηματικά ότι το αντικείμενο του έργου – το πνεύμα – είναι νέο. Καμία ανάγκη λοιπόν να μπλεχθεί σε μια παράδοση που έχει κάνει να λεχθούν για τη λέξη «πνεύμα» το οτιδήποτε, το ίδιο πράγμα και το αντίθετο του. Το πνεύμα δεν είναι διαφορετικό από τα πάθη της καρδιάς όλων των ανθρώπων. Βγαίνει το συμπέρασμα ότι πρέπει να εφαρμόσουμε μια ηθική που θα έχει την ίδια αυστηρότητα και την ίδια μέθοδο με την πειραματική φυσική.

Μια τέτοια ηθική είναι άξια για κάθε ανθρώπινο ον, και φροντίζει εντελώς το δημόσιο καλό όλων των εθνών και σε αυτό δεν μπορεί να είναι σε αντίφαση με την ηθική της θρησκείας, «που δεν είναι παρά η τελειότητα της ανθρώπινης ηθικής».

Η ακολουθούμενη μέθοδος για να υψώσει την ηθική στο επίπεδο μιας πειραματικής φυσικής είναι αυτή η ίδια την οποίαν χρησιμοποιούν οι αισθησιοκράτες φιλόσοφοι στη συνέχεια του Newton, όπως ερμηνεύεται τον 18^ο αιώνα.

Συνίσταται να ανάγουν στις αιτίες τους τα γεγονότα που παρατηρούν, να χρησιμοποιούν επαγωγική μέθοδο που είναι αντίθετη με μια προσέγγιση συμπερασματική. Ο Helvétius προχωρά ως εξής: η παρατήρηση είναι το σημείο εκκίνησης, η ανακάλυψη των αιτίων είναι το αποτέλεσμα. Μπορεί να θεωρήσει ότι οι αρχές ή οι αιτίες από την στιγμή που θα καθιερωθούν, όλα τα γεγονότα προκύπτουν από αυτές. Η εργασία του τρέφεται από την πεποίθηση (και από την δυσκολία) της αισθησιοκρατικής φιλοσοφίας της εποχής του: από τα γεγονότα στις αρχές-αιτίες που κάνουν κατανοητά τα αποτελέσματα, η κίνηση είναι κυκλική.

Αλλά ποιες είναι οι αρχές- αιτίες; Το «Δοκίμιο 1» επιμένει να ανακαλύψει ότι οι αιτίες που παράγουν όλες μας τις ιδέες είναι ή φυσική αίσθηση, το σύνολο των αισθητών εντυπώσεων που παράγουν σε μας τα εξωτερικά αντικείμενα (που η ύπαρξη τους αποδεικνύεται από αυτό το ίδιο το γεγονός). Συνεργάζεται ισχυρά στο σχηματισμό των ιδεών μας η κατακράτηση των εντυπώσεων, η μνήμη. Αυτές οι ικανότητες είναι κοινές στον άνθρωπο και στα ζώα, αλλά εάν παραμένουν στείρες στα ζώα, οφείλεται στο ακριβές μέτρο όπου μόνο ο άνθρωπος κατέχει την χρήση των χεριών του, συνεπώς την ικανότητα κατασκευής εργαλείων, συνεπώς την δυνατότητα της γλώσσας.

Από αυτό προκύπτει η κεντρική παραδοχή: οι ικανότητες του πνεύματος δεν μπορούν να αναπτυχθούν χωρίς αυτόν τον εξωτερικό οργανισμό που χαρακτηρίζει το σώμα του ανθρώπου που είναι προικισμένος να βαδίζει στα δυο πόδια και με επιδεξιότητα των χεριών του. Το «Δοκίμιο 1» θέτει το παράδοξο του ανθρώπου: χειρίζεται το δοκίμιο «Για το ίδιο το πνεύμα», για να δείξει ότι δεν υπάρχει το πνεύμα από μόνο του. Το πνεύμα δεν έχει αίσθηση παρά μέσω του οργανισμού του σώματος. Συγκροτημένο με αυτό τον τρόπο, το πνεύμα δεν μπορεί να πλανάται, και εντούτοις, κάνει λάθη. Το λάθος είναι ένα γεγονός που οι αιτίες του πρέπει να αναζητηθούν στην άγνοια στην οποία βρίσκονται οι περισσότεροι άνθρωποι, και στο καθεστώς των παθών. Το πάθος είναι η ανικανότητα να αντικρίσει κανείς μια ολότητα, ο παθιασμένος άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται παρά μια όψη του πράγματος που επιδιώκει. Το να γνωρίζει κανείς το σύνολο, να βγει από την άγνοια, να γίνει λογικός, να απαλλαγεί από το πάθος, είναι ένα και το αυτό. Το πνεύμα είναι επίσης η ικανότητα να κρίνει κανείς. Αλλά η κρίση οδηγείται στην συνδυασμένη άσκηση της αισθητικότητας και της μνήμης. Η αισθησιοκρατία του Helvétius είναι στενά αυστηρή: το να κρίνει κανείς ακριβώς σημαίνει μόνο να αισθάνεται.

Αλλά το πνεύμα δεν είναι μόνο του. Το «Δοκίμιο 2» εξετάζει «Για το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία».

Σύμφωνα με τον Helvétius, η επίμονη ερώτηση που διαπερνά τον αιώνα του –ποιος μπόρεσε να σπρώξει τους ανθρώπους να ενταχθούν σε κοινωνία;- μια μοναδική απάντηση είναι λογική: οι άνθρωποι ενώνονται ενόψει του κοινού τους συμφέροντος. Κάτω από τη φαινομενική μετριότητα ενός κοινού λόγου, ο Helvétius υπογραμμίζει ότι το συμφέρον είναι γι' αυτόν μια κεντρική έννοια. Εάν ο φιλόσοφος αναζητά την αλήθεια είναι λιγότερο για αυτή την ίδια, για κάποια θεωρητική ή αισθητική φροντίδα, αλλά ακριβώς επειδή το αληθινό είναι χρήσιμο. Το συμφέρον, παραδοσιακά, νοείται στην τάξη της πράξης, των συμπεριφορών, της πρακτικής. Αλλά, σύμφωνα με τον Helvétius, παίζει εξίσου στον τομέα των ιδεών και των γνώσεων. Το συμφέρον είναι ο υπέρτατος οδηγός της ικανότητας μας να κρίνουμε, είτε θεωρούμε τον άνθρωπο σαν ιδιώτη, σαν μέλος μιας δεδομένης κοινωνίας, ή σαν άτομο ενταγμένο στην ολότητα του σύμπαντος. Πρέπει να πω ότι το γενικό συμφέρον είναι πάντοτε σε συμφωνία με το προσωπικό μου συμφέρον, ότι αυτό που κάνει την ευτυχία όλων, και τη γενική χρησιμότητα, βρίσκεται σε αρμονία με την προσωπική αναζήτηση της ηδονής, της προσωπικής ευτυχίας; Έχουμε συχνά καταγγείλει στη σκέψη του Helvétius αυτή την προκατάληψη της συμφωνίας των προσωπικών συμφερόντων των οποίων το γενικό συμφέρον δεν θα ήταν παρά το βέλτιστο άθροισμα. Χωρίς αμφιβολία δεν υπάρχει σύμφωνα με αυτόν αντίφαση ανάμεσα στην αναζήτηση της αρετής και την αναζήτηση του συμφέροντος, αλλά υπάρχουν «αρετές προκατάληψης» που δεν έχουν καμία σχέση με την δημόσια ευτυχία. Επιπλέον, ο Helvétius γνωρίζει καλά ότι τα συμφέροντα αυτής της ιδιαίτερης κοινωνίας, όχι μόνο αντιτίθενται στο γενικό συμφέρον, αλλά ακόμη σπρώχνουν να αλλοιώσουν αυτό το τελευταίο για να στερεώσουν τα δικά τους. Το θέαμα των ιδιαίτερων κοινωνιών παρουσιάζει μια απατηλή παρέλαση κατάχρησης, προνομίων, μονοπώλησης από κάποιους του γενικού συμφέροντος. Αυτός ο σκοτεινός πίνακας των διαφορών και των κοινωνικών ανισοτήτων είναι χωρίς αμφιβολία – αλλά όχι αποκλειστικά- ο καρπός μιας εξασθενημένης εκπαίδευσης.

Τα έθνη έχουν πάντοτε την τάση να αποδίδουν στη φύση μια ανισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους που ανήκει στην πραγματικότητα στην πολιτική, στην μορφή της κυβέρνησης, στην ηθική και εκπαιδευτική αλλοίωση. Έπεται ότι μακριά από την καθιέρωση μιας προκαθορισμένης απατηλής αρμονίας ανάμεσα στα ιδιαίτερα συμφέροντα και ενός προδομένου από κάποιους γενικού συμφέροντος, ο Helvétius βεβαιώνει ότι η αντίληψη της πραγματικής ωφελιμότητας έχει τομέα δράσης το σύμπαν. Μια

ιδιαίτερη κοινωνία καλά συγκροτημένη, όπου γίνεται σεβαστή η συμφωνία κάθε συμφέροντος και του συμφέροντος όλων, είναι μια κοινωνία όπου η ανισότητα αν δεν εξαφανίζεται, τουλάχιστον μειώνεται. Μια τέτοια κοινωνία εναρμονίζεται με τις άλλες, καθολικά: «Εξάλλου, στα θέματα του πνεύματος, όπως στα θέματα της εντιμότητας, η αγάπη για την πατρίδα δεν είναι καθόλου αποκλειστική της καθολικής αγάπης. Δεν είναι καθόλου σε βάρος των γειτόνων του που ένας λαός αποκτά διαφωτισμό: αντίθετα, όσο περισσότερο τα έθνη διαφωτίζονται, τόσο περισσότερο εκπέμπουν αμοιβαία ιδέες, και τόσο περισσότερο η δύναμη και η ενεργητικότητα του καθολικού πνεύματος αυξάνει.» (Δοκίμιο 2, κεφ. 25.)

Μπορούμε λοιπόν να σχηματίσουμε τον άνθρωπο. Αλλά πως; Εδώ τίθεται η προπαιδευτική ερώτηση που θίγει το «Δοκίμιο 3», «Εάν το πνεύμα πρέπει να θεωρείται ως δώρο της φύσης, ή ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης». Η φύση έχει σχηματίσει τα πνεύματα άνισα σε ικανότητες; Χωρίς αμφιβολία μπορούμε να έχουμε περισσότερη ή λιγότερη μνήμη, περισσότερη ή λιγότερη δύναμη συγκέντρωσης της προσοχής. Αλλά αυτές οι διαφορές φαίνονται να προκύπτουν από αυτές δυνάμει που σπρώχνουν τις ικανότητες μας να δρουν, που τις κινούν και συγκινούν. Ο Helvétius προτείνει εδώ μια ανάλυση των παθών που γίνονται αντιληπτά αυτή τη φορά ως ενεργητικές αρχές που ριζώνουν στην αναζήτηση της ηδονής και την αποφυγή του πόνου. Δεν μπορούμε να δράσουμε χωρίς πάθος και κάθε ον χωρίς πάθος γίνεται γρήγορα ηλίθιο. Το πάθος είναι στην πηγή των ηρωικών πράξεων, χωρίς αμφιβολία επειδή η πιο βαθιά απέχθεια που αισθάνεται ο άνθρωπος είναι αυτή της ανίας: το να πλήττει κανείς, σημαίνει να μην υπάρχει πλέον. Ο Helvétius υποδεικνύει εδώ μια θεωρία του πολιτικού «μεγάλου άνδρα»: είναι ο άνδρας που απεχθάνεται εντελώς την πλήξη η οποία πάντοτε τον κατατρέπει, που αφιερώνεται στην πιο επικίνδυνη πράξη, ίσως την πιο ματαιόδοξη. Στην άκρη της πιο μεγάλης πλήξης υψώνεται το φάσμα του δεσποτισμού που ο πειρασμός του βρίσκεται σε κάθε άνθρωπο. Το «Δοκίμιο 3» προτείνει λοιπόν ένα είδος τυπολογίας μορφών κυβέρνησης, που η ασαφής μορφή, στα όρια της πολιτικής, είναι ο δεσποτισμός ο οποίος αηδιάσει τον κόσμο για κάθε αρετή. Μια τέτοια ανάλυση που οδηγεί στην αντίληψη των αρετών των ελευθέρων λαών έχει ως βασικό σκοπό να δείξει ότι οι εξυπνάδα και η αρετή στα άτομα και στους λαούς δεν είναι δώρο της φύσης άλλα έχουν αποκτηθεί. Ο άνθρωπος, ένας λαός δεν είναι ποτέ από τη ρίζα τους δοσμένοι: έχουν «φτιαχτεί», και συνεπώς μπορούν να αλλάξουν.

Με το «δοκίμιο 4», «Τα διαφορετικά ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα», Helvétius επανέρχεται με αναλυτική μορφή στο θέμα που τέθηκε στην εισαγωγή, και προτείνει να δώσει μονοσήμαντη έννοια στις διαφορετικές εκφράσεις που αποδίδουν τον όρο «πνεύμα»: για παράδειγμα, το λεπτό πνεύμα, το δυνατό πνεύμα, το σωστό πνεύμα, κλπ. αυτή η προσπάθεια αποσαφήνισης της σημασίας της λέξης εστιάζεται στην έννοια να μάθει πως καλλιεργεί κανείς το πνεύμα. Πως μόνο, επειδή βγαίνει ότι το πνεύμα είναι προϊόν της εκπαίδευσης. Κατ' αρχήν, και αρνητικά, πρέπει να γλιτώσουμε το πνεύμα από την επιρροή των προκαταλήψεων που συντηρούν οι δεσποτισμοί και που η πιο φαύλη μορφή τους είναι βέβαια ο κληρικαλισμός.

Η Αποκάλυψη είναι εργαλείο για να εκμεταλλεύονται το λαό, όπως και η θεωρία των έμφυτων ιδεών χάνει και κρύβει την πραγματική φύση του πνεύματος. Η θρησκεία (κυρίως ο καθολικισμός) είναι ακριβώς ψευδαισθήση, αλλά υπάρχουν ψευδαισθήσεις που η αποτελεσματικότητά του είναι αμφισβητούμενη. Ενάντια στους σκοτεινούς δεσποτισμούς, πρέπει να διαδίδουμε το Διαφωτισμό, δηλαδή, να εκπαιδεύουμε: όπως οι περισσότεροι από τους φωτισμένους φιλοσόφους, ο Helvétius δεν διαχωρίζει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα αντιληπτό στην δημόσια διάσταση του και μια θεωρία της Ιστορίας, πεδίο του προοδευτικού ανθρώπινου γίνεσθαι προς τον ορθολογισμό και

την ελευθερία. Ο Helvétius υπογραμμίζει την δυσκολία να καθιερώσει ένα σχέδιο δημόσιας εκπαίδευσης, και εντούτοις πρόκειται εδώ ακριβώς για καθήκον για κάθε μετριοπαθές κράτος, στην περίπτωση εδώ μιας μοναρχικής κυβέρνησης «τέτοιας όπως η δική μας».

Η δημόσια εκπαίδευση πρέπει να δώσει προτεραιότητα στην εθνική γλώσσα επειδή η ελευθερία δεν ξεχωρίζει από την από το γεγονός ότι ανήκει στην πατρίδα, όπου η γλώσσα και ο νόμος είναι οι ίδιοι για όλους. Αυτό το τελευταίο σημείο – υπακοή στο νόμο του οποίου είμαστε και συντάχτες- δεν είναι καθόλου σύμφωνο με την μοναρχική κυβέρνηση: ο Helvétius, που δέχεται την ισότητα εκ φύσεως των ανθρωπίνων πνευμάτων, δεν μπορεί να αποφύγει την δημοκρατική καμπή. Είναι η αποδοχή της ισότητας των πνευμάτων που δίνει λογαριασμό σε αυτόν για την φροντίδα του να εκπαιδεύσει με τον ίδιο τρόπο τα δύο φύλλα. Εάν η εκπαίδευση μπορεί να κάνει τα πάντα, πρέπει να μπορεί και να υπερβεί αυτή την ψευδο-ανισότητα ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, πραγματική πολιτισμική αντανάκλαση μιας διαστρεβλωμένης φύσης. Όποια και αν είναι, η εκπαίδευση στηρίζεται στην πολιτική: «η τέχνη να σχηματίζουμε ανθρώπους είναι, σε κάθε χώρα, τόσο στενά συνδεδεμένη με την μορφή της κυβέρνησης που δεν είναι ίσως δυνατό να κάνουμε καμία σημαντική αλλαγή στη δημόσια εκπαίδευση, χωρίς να κάνουμε τέτοια στο ίδιο το σύνταγμα των Κρατών.» (Δοκίμιο 4, κεφ. 17.)

Το έργο *Για το Πνεύμα* είχε μεγάλη απήχηση στην Αγγλία και στη Γερμανία. Η επιρροή του ήταν έντονη στα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα, κυρίως, στους ιδεολόγους που σύχναζαν στο σαλόνι της κας Helvétius, στο Auteuil. Εντούτοις το έργο στην διάδοση του δοκιμάστηκε από την καταδίκη ενάντια στην Εγκυκλοπαίδεια της οποίας φαινόταν να είναι μια από τις πιο βίαιες μορφές. Έτσι ο Joly de Fleury επιφορτισμένος να κάνει αγόρευση στο Κοινοβούλιο έγραψε: «το βιβλίο *Για το Πνεύμα* είναι σαν επιτομή αυτού του τόσο διάσημου έργου [την Εγκυκλοπαίδεια], που στο πραγματικό του θέμα θα έπρεπε να είναι το βιβλίο όλων των γνώσεων και που έγινε το βιβλίο όλων των λαθών. Δεν σταματούσαν να μας το εγκωμιάζουν σαν το πιο κατάλληλο μνημείο για να τιμήσουν το πνεύμα του έθνους και σήμερα είναι το όνειδος του».

Λ.Α.Α.

ΑΘΗΝΑ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2018

Απλοποιημένη Περίληψη

Εισαγωγή

Εκτεταμένη Περίληψη

Δοκίμιο 1.

Για το ίδιο το πνεύμα

Δοκίμιο 2.

Για το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία.

Δοκίμιο 3.

Εάν το πνεύμα πρέπει να θεωρείται ως δώρο της φύσης, ή ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης.

Δοκίμιο 4.

Τα διαφορετικά ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα.

Έγκριση

Προνόμιο

Εκτεταμένη περίληψη

Πρόλογος

Δοκίμιο 1.

Για το ίδιο το πνεύμα.

Το αντικείμενο αυτού του δοκιμίου είναι να αποδείξω ότι η φυσική *ευαισθησία* και η *μνήμη* είναι οι αιτίες όλων μας των *ιδεών*, και ότι όλες οι εσφαλμένες *κρίσεις* μας είναι το αποτέλεσμα ή των *παθών* μας, ή της *άγνοιας* μας.

Κεφάλαιο 1. Έκθεση των αρχών.

Κεφάλαιο 2. Για τα λάθη που προκαλούνται από τα πάθη μας.

Κεφάλαιο 3. Για την άγνοια.

Αποδεικνύεται, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι η δεύτερη πηγή των λαθών μας συνίσταται στην άγνοια των γεγονότων της σύγκρισης από τα οποία εξαρτάται, σε κάθε περίπτωση, η ορθότητα των αποφάσεων μας.

Κεφάλαιο 4. Για την κακή χρήση των λέξεων.

Μερικά παραδείγματα για να λάθη που προκαλούνται από την άγνοια της πραγματικής σημασίας των λέξεων.

Προκύπτει από αυτό το δοκίμιο, ότι οι πηγές των λαθών μας βρίσκονται στα *πάθη* μας και στην *άγνοια* μας, ότι όλες οι *λανθασμένες κρίσεις* μας είναι το αποτέλεσμα τυχαίων αιτίων που δεν προϋποθέτουν καθόλου, *στο πνεύμα, ικανότητα να κρίνουμε* διακριτή από την *ικανότητα να αισθανόμαστε*.

Δοκίμιο 2.

Για το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία.

Προτείνω να αποδείξω, σε αυτό το δοκίμιο, ότι το ίδιο *συμφέρον* που κυριαρχεί στην κρίση που σχηματίζουμε για τις *πράξεις*, και μας κάνει να τις θεωρούμε *ενάρετες*, *φαύλες* ή *επιτρεπτές*, ανάλογα με το εάν είναι *ωφέλιμες*, *βλαβερές* ή *αδιάφορες* σε σχέση με το λαό, κυριαρχεί με όμοιο τρόπο στην κρίση που σχηματίζουμε για τις *ιδέες*, και ότι με αυτό τον τρόπο, τόσο στα θέματα της *ηθικής* όσο και σε αυτά του *πνεύματος*, είναι μόνο το *συμφέρον* που υπαγορεύει όλες μας τις *κρίσεις*: Αλήθεια την οποία δεν μπορούμε να αντιληφθούμε σε όλη της την έκταση παρά θεωρώντας την *εντιμότητα* και το *πνεύμα* σχετικά, 1^ο με ένα άτομο, 2^ο με μια μικρή κοινότητα, 3^ο με ένα έθνος, 4^ο με διαφορετικούς αιώνες και με διαφορετικές χώρες, και 5^ο με το σύμπαν.

Κεφάλαιο 1. Η γενική ιδέα.

Κεφάλαιο 2. Για την εντιμότητα σε σχέση με ένα άτομο.

Κεφάλαιο 3. Για το πνεύμα σε σχέση με ένα άτομο.

Αποδεικνύεται, από τα γεγονότα, ότι δεν εκτιμούμε, στους άλλους, παρά τις ιδέες που έχουμε συμφέρον να εκτιμήσουμε.

Κεφάλαιο 4. Για την ανάγκη που έχουμε να εκτιμούμε στους άλλους μόνο τον εαυτό μας.

Αποδεικνύεται επίσης, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι είμαστε πάντοτε υποχρεωμένοι, λόγω της τεμπελιάς και της ματαιοδοξίας, να επιμερίζουμε την εκτίμηση μας για τις ιδέες των άλλων, ανάλογα με την συμφωνία που έχουν αυτές οι ιδέες με τις δικές μας.

Κεφάλαιο 5. Για την εντιμότητα σε σχέση με μια ιδιαίτερη κοινωνία.

Το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι να δείξω ότι οι ιδιαίτερες κοινωνίες δεν ονομάζουν έντιμες παρά μόνο τις πράξεις που τους είναι χρήσιμες: αλλά το συμφέρον αυτών των κοινωνιών καθώς βρίσκεται συχνά αντίθετο με το δημόσιο συμφέρον, πρέπει συχνά να ονομάζουν έντιμες, πράξεις πραγματικά βλαβερές στο λαό. Πρέπει λοιπόν, με το εγκώμιο αυτών των πράξεων, να ξεγελούν συχνά την εντιμότητα των πιο έντιμων ανθρώπων, και να τους εκτρέπουν, εν αγνοία τους, από τον δρόμο της αρετής.

Κεφάλαιο 6. Για τα μέσα για να εξασφαλίσουμε την αρετή μας.

Υποδεικνύεται, σε αυτό το κεφάλαιο, πως μπορούμε να απωθήσουμε τους υπαινιγμούς των ιδιαίτερων κοινωνιών, να αντισταθούμε στα θέληγυτρά τους και να διατηρήσουμε μια αρετή ακλόνητη στο κτύπημα χιλίων ιδιαίτερων συμφερόντων.

Κεφάλαιο 7. Για το πνεύμα σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνίες.

Αποδεικνύεται ότι οι κοινωνίες ζυγίζουν στην ίδια ζυγαριά την αξία των ιδεών και των πράξεων των ανθρώπων. Αλλά, το συμφέρον αυτών των κοινωνιών καθώς δεν είναι πάντοτε σύμφωνο με το γενικό συμφέρον, αντιλαμβανόμαστε ότι πρέπει, κατά συνέπεια, να σχηματίζουν, στα ίδια θέματα, κρίσεις πολύ διαφορετικές από αυτές του λαού.

Κεφάλαιο 8. Για την διαφορά των κρίσεων του λαού και αυτών των ιδιαίτερων κοινωνιών.

Ως συνέπεια της διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα στο δημόσιο συμφέρον και σε αυτό των ιδιαίτερων κοινωνιών, αποδεικνύεται, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι αυτές οι κοινωνίες πρέπει να δίνουν μεγάλη εκτίμηση σε αυτό που ονομάζεται ευγενική συμπεριφορά και λεπτός τρόπος ομιλίας.

Κεφάλαιο 9. Για τον λεπτό τρόπο ομιλίας, και την ευγενική συμπεριφορά.

Ο λαός δεν μπορεί να έχει, γι' αυτόν τον λεπτό τρόπο ομιλίας και την ευγενική συμπεριφορά, την ίδια εκτίμηση με τις ιδιαίτερες κοινωνίες.

Κεφάλαιο 10. Γιατί ο άνθρωπος που θαυμάζεται από τον λαό δεν εκτιμάται πάντοτε από τους ανθρώπους της καλής κοινωνίας.

Αποδεικνύεται ότι από αυτή την άποψη η διαφορά των κρίσεων του λαού και των ιδιαίτερων κοινωνιών, οφείλεται στην διαφορά των συμφερόντων τους.

Κεφάλαιο 11. Για την εντιμότητα σε σχέση με τον λαό.

Ως συνέπεια των αρχών που θέσαμε πιο πάνω, δείχνουμε ότι το γενικό συμφέρον κυριαρχεί στην κρίση που ο λαός έχει για τις πράξεις των ανθρώπων.

Κεφάλαιο 12. Για το πνεύμα σε σχέση με τον λαό.

Πρόκειται να αποδείξω, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι η εκτίμηση του λαού για τις ιδέες των ανθρώπων είναι πάντοτε ανάλογη με το συμφέρον που έχει ο λαός να τις εκτιμήσει.

Κεφάλαιο 13. Για την εντιμότητα σε σχέση με τους αιώνες και τους διαφορετικούς λαούς.

Το θέμα που προτείνεται, σε αυτό το κεφάλαιο, είναι να αποδείξουμε ότι οι διαφορετικοί λαοί δεν έχουν, σε όλους τους αιώνες και σε όλες τις χώρες, ποτέ ονομάσει ενάρετες παρά πράξεις ή που ήσαν, ή τουλάχιστον που νόμιζαν χρήσιμες στο λαό. Για να φωτίσουμε περισσότερο αυτό το θέμα, διακρίνουμε, σε αυτό το ίδιο κεφάλαιο, δυο διαφορετικά είδη αρετής.

Κεφάλαιο 14. Για αρετές προκατάληψης και για αληθινές αρετές.

Αντιλαμβανόμαστε, με τον όρο *αρετές προκατάληψης*, αυτές που η ακριβής τήρηση τους δεν συμβάλλει σε τίποτα στην ευτυχία του λαού. Και με τον όρο *αληθινές αρετές*, αυτές που η εφαρμογή τους εξασφαλίζει την ευτυχία των λαών. Ως συνέπεια αυτών των δυο διαφορετικών ειδών αρετής, διακρίνουμε, σε αυτό το ίδιο κεφάλαιο, δυο διαφορετικά είδη διαφθοράς των ηθών, το ένα είναι θρησκευτικό, και το άλλο πολιτικό: κατάλληλη γνώση για να διαδοθεί νέος διαφωτισμός είναι η επιστήμη της ηθικής.

Κεφάλαιο 15. Ποια ωφέλεια μπορεί να έχει στην ηθική η γνώση των αρχών που καθιερώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Το θέμα αυτού του κεφαλαίου είναι να αποδείξουμε ότι από την καλύτερη νομοθεσία ή τη λιγότερο καλή εξαρτώνται οι φαυλότητες ή οι αρετές των λαών, και ότι οι περισσότεροι ηθικολόγοι, στην απεικόνιση των φαυλοτήτων που κάνουν, εμφανίζονται λιγότερο εμπνευσμένοι από την αγάπη για το δημόσιο καλό, παρά από τα προσωπικά συμφέροντα, ή από τα ιδιαίτερα μίσση.

Κεφάλαιο 16. Για υποκριτές ηθικολόγους.

Ανάπτυξη προηγούμενων αρχών.

Κεφάλαιο 17. Για πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν στους ανθρώπους οι αρχές που εκτέθηκαν πιο πάνω.

Αυτές οι αρχές δίνουν στους ιδιώτες, στους λαούς και ακόμη και στους νομοθέτες, ιδέες πιο σαφείς για την αρετή, διευκολύνουν τις μεταρρυθμίσεις στους νόμους, μας μαθαίνουν ότι η επιστήμη της ηθικής δεν είναι άλλο από την ίδια την επιστήμη της νομοθεσίας. Και μας παρέχουν τελικά τα μέσα να κάνουμε τους λαούς πιο ευτυχισμένους και τα καθεστώτα με μεγαλύτερη διάρκεια.

Κεφάλαιο 18. Για το πνεύμα, θεωρούμενο σε σχέση με τους αιώνες και με τις διαφορετικές χώρες.

Έκθεση αυτών που εξετάζω στα επόμενα κεφάλαια.

Κεφάλαιο 19. Η εκτίμηση για τα διαφορετικά είδη πνεύματος είναι ανάλογη, σε κάθε αιώνα, με το συμφέρον που έχει ο λαός για να τα εκτιμήσει.

Κεφάλαιο 20. Για το πνεύμα, θεωρούμενο σε σχέση με τις διαφορετικές χώρες.

Πρόκειται, σύμφωνα με το σχέδιο αυτού του δοκιμίου, να δείξουμε ότι το συμφέρον είναι, σε όλους τους λαούς, η πηγή της εκτίμησης που ταιριάζει στις ιδέες των ανθρώπων. Και ότι τα έθνη, πάντοτε πιστά στο συμφέρον της ματαιοδοξίας τους, δεν εκτιμούν, στα άλλα έθνη, παρά τις ιδέες που είναι ανάλογες με τις δικές τους.

Κεφάλαιο 21. Ότι η αντίστοιχη περιφρόνηση των εθνών προέρχεται από το συμφέρον της ματαιοδοξίας τους.

Αφού αποδείξαμε ότι τα έθνη περιφρονούν, στα άλλα, τα ήθη, τα έθιμα και τις πρακτικές που είναι διαφορετικά από τα δικά τους. Προσθέτουμε ότι η ματαιοδοξία τους τα κάνει ακόμη να θεωρούν ως δώρο της φύσης την υπεροχή που έχουν κάποια ανάμεσα σε αυτά ως σε σχέση με τα άλλα: υπεροχή που δεν την οφείλουν παρά στην πολιτική συγκρότηση του κράτους τους.

Κεφάλαιο 22. Γιατί τα έθνη τοποθετούν στη θέση των δώρων της φύσης τις ιδιότητες που δεν οφείλουν παρά στη μορφή της κυβέρνησης τους.

Δείχνουμε, σε αυτό το κεφάλαιο ότι η ματαιοδοξία κυριαρχεί στα έθνη όπως και στους ιδιώτες. Ότι όλα υπακούουν στο νόμο του συμφέροντος. Και ότι εάν τα έθνη, σύμφωνα με αυτό το συμφέρον, δεν έχουν καθόλου, για την ηθική, την εκτίμηση που θα έπρεπε να έχουν γι' αυτή την επιστήμη, είναι επειδή η ηθική, ακόμη στα σπάργανα, φαίνεται να μη έχει μέχρι σήμερα καμία ωφελιμότητα στο σύμπαν.

Κεφάλαιο 23. Για τις αιτίες που μέχρι σήμερα καθυστέρησαν την πρόοδο της ηθικής.

Κεφάλαιο 24. Για τα μέσα για να τελειοποιήσουμε την ηθική.

Κεφάλαιο 25. Για την εντιμότητα σε σχέση με το σύμπαν.

Κεφάλαιο 26. Για το πνεύμα σε σχέση με το σύμπαν.

Το θέμα αυτού του κεφαλαίου είναι να αποδείξουμε ότι υπάρχουν χρήσιμες ιδέες στο σύμπαν, και ότι αυτού του είδους οι ιδέες είναι μόνες που θα μπορούσαν να μας κάνουν να αποκτήσουμε την εκτίμηση των εθνών.

Το γενικό συμπέρασμα αυτού του Δοκιμίου, είναι ότι το *συμφέρον*, όπως προτάθηκε να το αποδείξουμε, είναι η μοναδική πηγή της *εκτίμησης* και της *περιφρόνησης* που συνδέονται με τις *πράξεις* και τις *ιδέες* των ανθρώπων.

Πρόλογος

Το θέμα που προτείνω να εξετάσω σε αυτό το έργο είναι ενδιαφέρον. Είναι μάλιστα νέο. Μέχρι τώρα δεν έχουν θεωρήσει το πνεύμα παρά από κάποιες από τις μορφές του. Οι μεγάλοι συγγραφείς δεν έχουν ρίξει παρά ένα γρήγορο βλέμμα σε αυτό το θέμα. Και αυτό είναι που με ενθαρρύνει να το χειριστώ.

Η γνώση του πνεύματος, όταν παίρνει κανείς αυτή τη λέξη σε όλο της το εύρος, είναι τόσο στενά συνδεδεμένη με τη γνώση της καρδιάς και των παθών του ανθρώπου, που ήταν αδύνατον να γράψω γι' αυτό το θέμα, χωρίς τουλάχιστον να πρέπει να μιλήσω γι' αυτό το μέρος ηθικής που είναι κοινό στους ανθρώπους όλων των εθνών, και που δεν μπορεί να έχει ως αντικείμενο, σε όλες τις κυβερνήσεις, παρά το δημόσιο καλό.

Οι αρχές που καθιερώνω για το θέμα αυτό είναι, νομίζω, σύμφωνες με το γενικό συμφέρον και με την εμπειρία. Από τα γεγονότα είναι που έχω ανατρέξει στις αιτίες. Νομίζω ότι έπρεπε να χειριστούμε την ηθική όπως όλες τις άλλες επιστήμες, και να κάνουμε μια ηθική όπως μια πειραματική φυσική. Δεν έχω αφοσιωθεί σε αυτή την ιδέα παρά από την πεποίθηση που έχω ότι κάθε ηθική που οι αρχές της είναι χρήσιμες στο λαό είναι απαραίτητα σύμφωνη με την ηθική της θρησκείας, που δεν είναι παρά η τελειοποίηση της ανθρώπινης ηθικής. Κατά τα άλλα, εάν έχω κάνει λάθος, και εάν, ενάντια στην πρόθεσή μου, κάποιες από τις αρχές μου δεν ήσαν σύμφωνες με το γενικό συμφέρον, θα ήταν λάθος του νου μου, και όχι της καρδιάς μου, και δηλώνω εκ των προτέρων ότι τις αποκηρύσσω.

Δεν ζητώ παρά μια χάρη από τον αναγνώστη μου, είναι να με ακούσει πριν με καταδικάσει, είναι να ακολουθήσει την αλληλουχία που συνδέει όλες μου τις ιδέες, να γίνει ο κριτής μου, και όχι να είναι με το μέρος μου. Αυτή η αίτηση δεν είναι αποτέλεσμα μιας γελοίας εμπιστοσύνης. Πολύ συχνά έβρισκα άσχημο το βράδυ, αυτό που θεωρούσα καλό το πρωί, για να έχω μεγάλη γνώμη για τις ίδιες τις ικανότητές μου.

Ίσως χειρίστηκα ένα θέμα που είναι πάνω από τις δυνάμεις μου: αλλά, ποιος άνθρωπος γνωρίζει αρκετά τον εαυτό του ώστε να μην έχει πάρα πολύ μεγάλη ιδέα γι' αυτόν; Δεν θα έχω τουλάχιστον να μέμφομαι τον εαυτό μου ότι δεν έχω βάλει όλες μου τις δυνάμεις για να αξίζω την επιδοκιμασία του κοινού. Εάν δεν την αποκτήσω, θα είμαι περισσότερο λυπημένος παρά ξαφνιασμένος: δεν αρκεί καθόλου, σε αυτή την περίπτωση, να επιθυμούμε, για να αποκτήσουμε.

Σε όλα αυτά που έχω πει, δεν έχω αναζητήσει παρά την αλήθεια, όχι αποκλειστικά για την τιμή να την πω, αλλά επειδή η αλήθεια είναι ωφέλιμη στους ανθρώπους. Εάν έχω απομακρυνθεί από αυτήν, θα βρω στα ίδια μου τα λάθη κίνητρα παρηγορίας. Εάν οι άνθρωποι, όπως λέει ο De Fontenelle, δεν μπορούν, οποίο και αν είναι το θέμα, να καταλήξουν σε κάτι το λογικό, παρά αφού έχουν, σε αυτό το ίδιο θέμα, εξαντλήσει όλες τις φανταστικές ανοησίες. Τα λάθη μου θα μπορέσουν λοιπόν να είναι χρήσιμα στους συμπολίτες μου: θα έχω επισημάνει το σκόπελο με το ναυάγιο μου. Τι ανοησίες, προσθέτει ο De Fontenelle, δεν θα λέγαμε τώρα, εάν οι αρχαίοι δεν τις είχαν ήδη πει πριν από μας, και δεν τις είχαμε, στην κυριολεξία, αφαιρέσει!

Το επαναλαμβάνω λοιπόν: δεν εγγυώμαι από το έργο μου παρά την αγνότητα και την ευθύτητα των προθέσεων μου. Εντούτοις, όσο εξασφαλισμένος και αν είναι κανείς για τις προθέσεις του, οι φωνές του φθόνου ακούγονται με τόση ευμένεια, και οι συχνές πομπώδεις εκφράσεις τους είναι τόσο κατάλληλες για να θέλγουν ψυχές περισσότερο τίμιες παρά φωτισμένες, που δεν γράφει, στην κυριολεξία, παρά τρέμοντας. Η απογοήτευση στην οποιαδήποτε κατηγορία, συχνά συκοφαντικές, έχουν ρίξει τους

ανθρώπους του πνεύματος, φαίνονται ήδη να προμηνύουν την επιστροφή στους αιώνες της άγνοιας. Δεν είναι, με κάθε τρόπο, παρά στην μετριότητα των ταλέντων του που βρίσκει κανείς άσυλο ενάντια στις διώξεις των ζηλόφθονων. Η μετριότητα γίνεται τώρα προστασία, και με αυτή τη προστασία, φυλάγομαι μάλλον παρά τη θέλησή μου.

Εξάλλου, νομίζω ότι ο φθόνος δύσκολα θα μπορούσε να μου αποδώσει την επιθυμία να πληγώσω κανέναν από τους συμπολίτες μου. Το είδος αυτού του έργου, όπου δεν θεωρώ κανέναν άνθρωπο ιδιαίτερα, αλλά γενικά τους ανθρώπους και τα έθνη, πρέπει να με προστατεύσει από κάθε υπόνοια κακοήθειας. Θα προσθέσω μάλιστα ότι διαβάζοντας αυτά τα δοκίμια, θα αντιληφθεί κανείς ότι αγαπώ τους ανθρώπους, ότι επιθυμώ την ευτυχία τους, χωρίς να μισώ ούτε να περιφρονώ κανέναν από αυτούς ιδιαίτερα.

Κάποιες από τις ιδέες μου θα φανούν ίσως παρακινδυνευμένες. Εάν ο αναγνώστης τις κρίνει λανθασμένες, παρακαλώ να θυμάται, καταδικάζοντας τις, ότι δεν οφείλουμε την ανακάλυψη των πιο μεγάλων αληθειών παρά στην τόλμη των προσπαθειών. Και ότι ο φόβος να συνεχίσουμε ένα σφάλμα δεν πρέπει καθόλου να μας κάνει να γυρίσουμε πίσω από την αναζήτηση της αλήθειας. Μάταια οι ποταποί και οι δειλοί θα ήθελαν να την προγράψουν, και να της δώσουν κάποτε το απαίσιο όνομα της έκλυσης, μάταια επαναλαμβάνουν ότι οι αλήθειες είναι συχνά επικίνδυνες. Υποθέτοντας ότι ήσαν κάποτε, σε πόσο πιο μεγάλο κίνδυνο δεν θα εκτίθετο το έθνος που θα συναινούσε να σαπίσει μέσα στην άγνοια; Κάθε έθνος χωρίς διαφωτισμό, από τη στιγμή που παύει να είναι άγριο και στυγνό, είναι ένα έθνος εξευτελισμένο, και αργά ή γρήγορα υποδουλωμένο. Η αξία θριάμβευσε λιγότερο από τη στρατιωτική επιστήμη των Ρωμαίων ενάντια στους Γαλάτες.

Εάν η γνώση μιας τέτοιας αλήθειας μπορεί να έχει κάποια μειονεκτήματα σε μια τέτοια στιγμή, όταν περάσει αυτή η στιγμή, αυτή η ίδια αλήθεια ξαναγίνεται χρήσιμη σε όλους τους αιώνες και σε όλα τα έθνη.

Τέτοια είναι τελικά η τύχη των ανθρώπινων πραγμάτων: δεν υπάρχει κανένα πράγμα που να μην μπορεί να γίνει επικίνδυνο σε συγκεκριμένες στιγμές. Αλλά δεν το απολαμβάνουμε παρά υπό αυτή την προϋπόθεση. Δυστυχία σε αυτόν που θα ήθελε, με αυτό το κίνητρο, να την στερήσει από την ανθρωπότητα.

Τη στιγμή μάλιστα που θα απαγόρευαν την γνώση κάποιων αληθειών, δεν θα επιτρεπόταν πλέον να λεχθεί καμία τέτοια. Χίλιοι ισχυροί άνθρωποι και μάλιστα συχνά με κακές προθέσεις, υπό το πρόσχημα ότι είναι κάποτε συνετό να αποκρύψουν την αλήθεια, θα την καταργούσαν εντελώς από το σύμπαν. Επίσης ο φωτισμένος λαός που μόνο αυτός γνωρίζει όλη την αξία την ζητά συνεχώς: δεν φοβάται καθόλου να εκτίθεται σε αβέβαια κακά, για να απολαύσει τα πραγματικά πλεονεκτήματα που αυτή προσφέρει. Ανάμεσα στα προτερήματα των ανθρώπων, αυτό το οποίο εκτιμά περισσότερο είναι αυτή η εξύψωση της ψυχής που αρνείται τα ψέματα. Γνωρίζει πόσο είναι ωφέλιμο να τα σκέπτεται κανείς όλα και να τα λέει όλα. Και ότι ακόμη και τα λάθη παύουν να είναι επικίνδυνα, όταν επιτρέπεται να τα διαψεύσει. Τότε αναγνωρίζονται αμέσως ως λάθη, μπαίνουν σε λίγο από μόνα τους στην άβυσσο της λησμονιάς, και μόνο οι αλήθειες επιπλέουν στην μεγάλη διάρκεια των αιώνων.

ΓΙΑ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΟΚΙΜΙΟ 1. Για το ίδιο το πνεύμα.

Κεφάλαιο πρώτο

Φιλονικούν κάθε μέρα γι' αυτό που πρέπει να ονομάζουν *Πνεύμα*: καθένας λέει τις σκέψεις του, κανείς δεν συνδέει τις ίδιες έννοιες με αυτή τη λέξη, και όλοι μιλούν χωρίς να γίνονται κατανοητοί.

Για να μπορέσουμε να δώσουμε σωστή και ακριβή έννοια γι' αυτή τη λέξη *Πνεύμα* και για τις διάφορες σημασίες με τις οποίες την παίρνουμε, πρέπει πρώτα να θεωρήσουμε το ίδιο το πνεύμα.

Ή θεωρούμε το πνεύμα ως το αποτέλεσμα της ικανότητας να σκεπτόμαστε (και το πνεύμα δεν είναι, με αυτή την έννοια, παρά η συγκέντρωση των σκέψεων ενός ανθρώπου), ή το θεωρούμε ως την ίδια την ικανότητα να σκεπτόμαστε.

Για να γνωρίσουμε τι είναι το πνεύμα, λαμβανόμενο με αυτή τη δεύτερη σημασία, πρέπει να γνωρίσουμε ποιες είναι οι αιτίες που παράγουν τις ιδέες μας.

Έχουμε μέσα μας δυο ικανότητες, ή, εάν τολμών να πω, δυο παθητικές δυνάμεις, που η ύπαρξη τους αναγνωρίζεται γενικά και ξεχωριστά.

Η μια είναι η ικανότητα να δεχόμαστε τις διαφορετικές εντυπώσεις που προκαλούν σε μας τα εξωτερικά αντικείμενα. Την ονομάζουμε *φυσική αισθητικότητα*.

Η άλλη είναι η ικανότητα να διατηρούμε την εντύπωση που αυτά τα αντικείμενα έχουν προκαλέσει σε μας. Την ονομάζουμε *μνήμη*: και η μνήμη δεν είναι άλλο πράγμα από μια συνεχής αίσθηση, αλλά εξασθενημένη.

Αυτές οι ικανότητες, τις οποίες θεωρώ αιτίες που παράγουν τις σκέψεις μας, και που μας είναι κοινές με τα ζώα, δεν θα μας προξενούσαν εντούτοις παρά έναν πολύ μικρό αριθμό ιδεών, εάν δεν συνδέονταν μέσα μας με ένα ορισμένο εξωτερικό οργανισμό.

Εάν η φύση, αντί για χέρια και εύκαμπτα δάκτυλα, τελείωνε τις γροθιές μας με πόδια αλόγου, ποιος αμφιβάλει ότι οι άνθρωποι, χωρίς τέχνη, χωρίς κατάλυμα, χωρίς άμυνα απέναντι στα ζώα, εντελώς απασχολημένοι με τη φροντίδα να αποκτήσουν την τροφή τους και να αποφύγουν τα άγρια θηρία, δεν θα ήταν ακόμη αδέσποτοι μέσα στα δάση σαν κοπάδια φευγαλέα¹.

1 Έχουν γράψει πολλά για την ψυχή των ζώων: τους έχουν, εναλλάξ, αφαιρέσει και αποδώσει την ικανότητα να σκέπτονται. Και ίσως δεν έχουν αναζητήσει αρκετά σχολαστικά, στην φυσική διαφορά του ανθρώπου από το ζώο, την αιτία της κατωτερότητας αυτού που ονομάζουμε ψυχή των ζώων.

1° Όλα τα πόδια των ζώων καταλήγουν ή σε κέρατο, όπως στο βόδι και το ελάφι, ή σε νύχι, όπως στο σκύλο και το λύκο, ή σε νύχι, όπως στο λιοντάρι και τη γάτα. Αλλά, αυτή η διαφορά του οργανισμού, ανάμεσα στα χέρια μας και τα πόδια των ζώων, τους στερούν όχι μόνο, όπως λέει ο De Buffon, σχεδόν εντελώς την αίσθηση της αφής, αλλά ακόμη την απαιτούμενη επιδεξιότητα για να χειριστούν κάποιο εργαλείο και για να κάνουν κάποια από

Αλλά, σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, είναι προφανές ότι η αστυνομία, σε καμία κοινωνία, δεν θα είχε φθάσει στο βαθμό τελειότητας που έχει τώρα επιτύχει. Δεν υπάρχει κανένα έθνος που, σε ότι αφορά το πνεύμα, δεν έμεινε πολύ κατώτερο από κάποια άγρια έθνη που δεν είχαν διακόσιες ιδέες², διακόσιες λέξεις για να εκφράσουν τις ιδέες τους, και που η γλώσσα τους, κατά συνέπεια, δεν κατέληξε όπως αυτή των ζώων σε πέντε ή έξη ήχους ή κραυγές³, εάν αφαιρούσαμε από αυτή την ίδια γλώσσα τις λέξεις *τόξα*, *βέλη*, *δίχτυα*, κλπ. που υποθέτουν τη χρήση των χεριών μας. Από αυτά συμπεραίνω ότι, χωρίς έναν συγκεκριμένο εξωτερικό οργανισμό, η αισθητικότητα και η μνήμη δεν θα ήταν σε μας παρά άγονες ικανότητες.

Τώρα πρέπει να εξετάσω εάν, με τη βοήθεια αυτού του οργανισμού, αυτές οι δύο ικανότητες έχουν πραγματικά δημιουργήσει όλες μας τις σκέψεις.

τις εφευρέσεις που προϋποθέτουν χέρια.

2° Η ζωή των ζώων, γενικά πιο σύντομη από τη δική μας, δεν τους επιτρέπει ούτε να κάνουν τόσες παρατηρήσεις, ούτε, κατά συνέπεια, να έχουν τόσες ιδέες όσες οι άνθρωποι.

3° Τα ζώα, καλύτερα οπλισμένα, καλύτερα καλυμμένα από τη φύση απ' ότι εμείς, έχουν λιγότερες ανάγκες, και πρέπει κατά συνέπεια να έχουν λιγότερες εφευρέσεις: εάν τα σαρκοβόρα έχουν γενικά περισσότερο νου από τα άλλα ζώα, είναι επειδή η πείνα, πάντοτε εφευρετική, έπρεπε να τα κάνει να φαντάζονται πονηριές για να αιφνιδιάζουν τη λεία τους.

4° Τα ζώα δεν σχηματίζουν παρά φευγαλέο κοπάδι μπροστά στον άνθρωπο, που, με τη βοήθεια των όπλων που έχει σφυρηλατήσει, έχει γίνει επικίνδυνος για τα πιο δυνατά από αυτά.

Ο άνθρωπος είναι εξάλλου το ζώο που πολλαπλασιάζεται περισσότερο στη γη: γεννιέται, ζει σε όλα τα κλίματα, ενώ ένα μέρος των άλλων ζώων, όπως τα λιοντάρια, οι ελέφαντες και οι ρινόκεροι, δεν τα βρίσκουμε παρά σε ορισμένο γεωγραφικό πλάτος.

Αλλά όσο περισσότερο το είδος ζώων, ικανό για παρατήρηση, πολλαπλασιάζεται, τόσο περισσότερο αυτό το είδος ζώων έχει ιδέες και νου.

Αλλά, θα πει κανείς, γιατί οι πίθηκοι, που τα πόδια τους είναι, σχεδόν, τόσο επιδέξια όσο τα χέρια μας, δε κάνουν ίσες προόδους με αυτές του ανθρώπου; Είναι επειδή έχουν μείνει κατώτεροι του από πολλές απόψεις. Είναι επειδή οι άνθρωποι πολλαπλασιάζονται πιο πολύ στη γη. Είναι επειδή, ανάμεσα στα διαφορετικά είδη πιθήκων, υπάρχουν λίγα που η δύναμη τους συγκρίνεται με αυτή των ανθρώπων. Είναι επειδή οι πίθηκοι είναι φυτοφάγοι, επειδή έχουν λιγότερες ανάγκες, και κατά συνέπεια λιγότερες εφευρέσεις από ότι οι άνθρωποι. Είναι επειδή εξάλλου η ζωή τους είναι πιο σύντομη, επειδή δεν σχηματίζουν παρά φευγαλέα κοινότητα μπροστά στους ανθρώπους, και σε ζώα όπως οι τίγρεις τα λιοντάρια κλπ. Είναι επειδή τελικά η οργανική διάταξη των σωμάτων τους τα κρατά, όπως τα παιδιά, σε συνεχή κίνηση, ακόμη και όταν οι ανάγκες τους έχουν ικανοποιηθεί, οι πίθηκοι δεν είναι ικανοί για την *ανά* που πρέπει να τη θεωρούμε, έτσι όπως θα το αποδείξω στο τρίτο Δοκίμιο, ως μια αρχή της ικανότητας τελειοποίησης του ανθρώπινου πνεύματος.

Συνδυάζοντας όλες αυτές τις διαφορές, στη φυσιολογία του ανθρώπου και του ζώου, μπορούμε να ερμηνεύσουμε γιατί αισθητικότητα και η μνήμη, κοινές ικανότητες στους ανθρώπους και στα ζώα, δεν είναι στην κυριολεξία, σε αυτά τα τελευταία, παρά άγονες ικανότητες.

Ίσως κάποιος μου αντιτείνει, ότι ο Θεός, χωρίς αδικία, δεν μπορεί να έχει υποβάλει στην οδύνη και στο θάνατο αθάνατα πλάσματα, και ότι έτσι τα ζώα δεν είναι παρά καθαρές μηχανές: θα απαντήσω σε αυτή την αντίρρηση ότι η γραφή και η εκκλησία μην έχοντας πουθενά πει ότι τα ζώα είναι καθαρές μηχανές, μπορούμε πάρα πολύ καλά να αγνοήσουμε τα κίνητρα της συμπεριφοράς του Θεού προς τα ζώα, και να υποθέσουμε αυτά τα σωστά κίνητρα. Δεν είναι απαραίτητο να προσφύγουμε στα καλά λόγια του P. Mallebranche, που, όταν κάποιος που απευθυνόταν σ' αυτόν υποστήριζε ότι τα ζώα ήταν ευαίσθητα στον πόνο, απαντούσε, αστεειεύμενος, ότι *προφανώς είχαν φάει από τον απαγορευμένο καρπό*.

2 Οι έννοιες των αριθμών, τόσο απλές, τόσο εύκολες να τις αποκτήσουμε και προς τις

Πριν εισέλθω σε όποια εξέταση γι' αυτό το θέμα, ίσως με ρωτήσει κάποιος εάν αυτές οι δύο ικανότητες είναι τροποποίηση μιας πνευματικής ή υλικής ουσίας. Αυτή η ερώτηση, που τέθηκε άλλοτε από τους φιλοσόφους⁴, και ανανεώθηκε στις μέρες μας, δεν μπαίνει απαραίτητα στο σχέδιο του έργου μου. Αυτό που έχω να πω για το πνεύμα συμφωνεί εξίσου καλά με τη μία και με την άλλη από αυτές τις υποθέσεις. Θα παρατηρήσω μόνο γι' αυτό το θέμα ότι, εάν η εκκλησία δεν είχε καθορίσει την πίστη μας πάνω σε αυτό το σημείο, και εάν έπρεπε κάποιος μόνο με τα φώτα της λογικής, να αποκτήσουμε τη γνώση της αρχής της σκέψης, δεν θα μπορούσαμε να εμποδίσουμε τον εαυτό μας να παραδεχθεί ότι καμία γνώμη σε αυτό το θέμα δεν επιδέχεται απόδειξη. Και ότι πρέπει να σταθμίσουμε τις εξηγήσεις υπέρ και κατά, να ζυγίσουμε τις δυσκολίες, να αποφασίσουμε υπέρ του μεγαλύτερου αριθμού των πιθανοτήτων. Και κατά συνέπεια να μην προβάλλουμε παρά προσωρινές κρίσεις. Αυτό το πρόβλημα, όπως μια απειρία άλλων δεν μπορούμε να τα λύσουμε παρά με τη βοήθεια του λογισμού των πιθανοτήτων⁵. Δεν σταματώ λοιπόν περισσότερο σ' αυτό το ερώτημα,

οποίες μας φέρνει συνεχώς η ανάγκη, είναι τόσο τρομερά περιορισμένες σε ορισμένα έθνη, που βρίσκουμε κάποια που δεν μπορούν να μετρήσουν παρά μέχρι το τρία, και που δεν εκφράζουν τους αριθμούς μετά το τρία, παρά με την λέξη *πολύ*.

3 Τέτοιοι είναι οι λαοί που βρήκε ο Dampierre σε ένα νησί που δεν είχε ούτε δένδρο ούτε θάμνο, και που, ζώντας με τα ψάρια που τα κύματα της θάλασσας έριχναν στους μικρούς κόλπους του νησιού, δεν είχαν άλλη γλώσσα από ένα κακάρισμα όμοιο με αυτό του κόκορα των Ινδιών.

4 Όσο αποφασιστικός Στωικός και αν ήταν ο Σενέκας, δεν ήταν πεπεισμένος για την πνευματικότητα της ψυχής. «Η επιστολή σου, γράφει σε έναν φίλο του, έφτασε σε ακατάλληλη στιγμή: όταν την έλαβα, έκανα απολαυστικό περίπατο στο ανάκτορο της ελπίδας. Ήμουν πεπεισμένος για την αθανασία της ψυχής μου: η φαντασία μου, ζεσταμένη γλυκά από τα λόγια κάποιων μεγάλων ανδρών, δεν αμφέβαλε πλέον καθόλου γι' αυτή την αθανασία την οποία περισσότερο υπόσχονται παρά αποδεικνύουν. Ήδη άρχισα να δυσαρεστούμαι με τον εαυτό μου, περιφρονούσα το υπόλοιπο μιας δυστυχημένης ζωής, και άνοιγα με απόλαυση τις πόρτες της αιωνιότητας. Η επιστολή σου έφτασε, ξυπνώ, και από ένα τόσο ευχάριστο όνειρο, μου μένει η λύπη να το αναγνωρίσω σαν όνειρο.»

Μια απόδειξη, λέει ο Deslande στο έργο του *Κριτική Ιστορία της Φιλοσοφίας*, ότι άλλοτε δεν πίστευαν ούτε στη αθανασία της ψυχής ούτε στην μη υλικότητα της ψυχής, είναι ότι, την εποχή του Νέρωνα, παραπονούνταν στη Ρώμη ότι η θεωρία του άλλου κόσμου, που πρόσφατα είχε εισαχθεί, εκνεύριζε το θάρρος των στρατιωτών, τους έκανε πιο άτολμους, αφαιρούσε την κύρια παρηγοριά των δυστυχημένων, και τελικά διπλασίαζε τους θανάτους, απειλώντας με νέες οδύνες μετά από αυτή τη ζωή.

5 Θα ήταν αδύνατον να επιμείνουμε στο αξίωμα του Descartes, και να μην αποδεχθούμε παρά το προφανές. Εάν επαναλαμβάνεται κάθε μέρα αυτό το αξίωμα στα σχολεία, είναι επειδή δεν είναι εντελώς κατανοητό, είναι επειδή ο Descartes μη έχοντας καθόλου αρχίσει, εάν μπορώ να εκφραστώ με αυτό τον τρόπο, την διδασκαλία στο ξενοδοχείο του φανερού, καθένας θεωρεί ότι έχει το δικαίωμα να στεγάσει σ' αυτό την γνώμη του. Όποιος δεν θα συντασσόταν πραγματικά παρά με το φανερό, δεν θα ήταν καθόλου βέβαιος παρά για τη δική του ύπαρξη. Πως θα ήταν βέβαιος, για παράδειγμα, για την ύπαρξη των σωμάτων; Ο Θεός, με την παντοδυναμία του, δεν μπορεί να φέρει στις αισθήσεις μας τις ίδιες εντυπώσεις που θα προκαλούσε σε αυτές η προτίμηση των πραγμάτων! Αλλά, εάν ο Θεός το μπορεί, πως θα είμαστε βέβαιοι ότι δεν κάνει από αυτή την άποψη χρήση της δύναμης του, και ότι ολόκληρο το σύμπαν δεν είναι ένα αμιγές φαινόμενο; Εξάλλου, εάν στα όνειρα νοιώθουμε τις ίδιες αισθήσεις που θα δοκιμάζαμε από την παρουσία των πραγμάτων, πως θα αποδείξουμε ότι η ζωή μας δεν είναι ένα συνεχές όνειρο;

Δεν ισχυρίζομαι ότι αρνούμαι την ύπαρξη των σωμάτων, αλλά ισχυρίζομαι μόνο ότι δείχνω ότι είμαστε λιγότερο βέβαιοι από όσο για την ίδια μας την ύπαρξη. Αλλά, καθώς η αλήθεια είναι ένα αδιαίρετο σημείο, ώστε δεν μπορούμε να πούμε για ένα γεγονός ότι εί-

έρχομαι στο θέμα μου: και λέω ότι η φυσική αισθητικότητα και η μνήμη, ή, για να μιλήσω με μεγαλύτερη ακρίβεια, ότι μόνο η φυσική αισθητικότητα παράγει όλες μας τις ιδέες. Πράγματι, η μνήμη δεν μπορεί να είναι παρά ένα από τα όργανα της φυσικής αισθητικότητας: η αρχή που αισθάνεται σε μας πρέπει απαραίτητα να είναι η αρχή που αναθυμάται. Επειδή το να *αναθυμάται* κανείς, όπως θα αποδείξω, δεν είναι παρά να *αισθάνεται*.

Όταν, από μια ακολουθία των ιδεών μου ή από τη δόνηση που προκαλούν ορισμένοι ήχοι στο όργανο της ακοής μου, θυμάμαι την εικόνα μιας βελανιδιάς, τότε τα εσωτερικά μου όργανα πρέπει απαραίτητα να βρεθούν στην ίδια σχεδόν κατάσταση, που βρίσκονταν στη θέα αυτής της βελανιδιάς. Αλλά αυτή η κατάσταση των οργάνων

ναι *περισσότερο ή λιγότερο αληθινό*, είναι προφανές ότι, εάν είμαστε περισσότερο βέβαιοι για την δική μας ύπαρξη από αυτή των σωμάτων, η ύπαρξη των σωμάτων, δεν είναι, κατά συνέπεια, παρά μια πιθανότητα: πιθανότητα που χωρίς αμφιβολία είναι πολύ μεγάλη, και που, στη συμπεριφορά, ισοδυναμεί με το προφανές. Αλλά, που δεν είναι εντούτοις παρά μια πιθανότητα. Αλλά, εάν σχεδόν όλες οι αλήθειες μας ανάγονται σε πιθανότητες, ποια ευγνωμοσύνη δεν θα οφείλαμε στον ιδιοφυή άνθρωπο που θα αναλάμβανε να κατασκευάσει πίνακες φυσικούς, μεταφυσικούς, ηθικούς και πολιτικούς, όπου θα ήσαν σημειωμένοι με ακρίβεια όλοι οι διαφορετικοί βαθμοί πιθανότητας, και κατά συνέπεια πίστης που πρέπει να αποδίδουμε σε κάθε γνώμη;

Η ύπαρξη των σωμάτων, για παράδειγμα, θα είχε τοποθετηθεί στους πίνακες της φυσικής σαν ο πρώτος βαθμός βεβαιότητας. Θα καθοριζόταν στη συνέχεια σ' αυτόν αυτό που μπορεί να μπει στοίχημα ότι ο ήλιος θα ανατείλει αύριο, ότι θα ανατείλει σε δέκα, σε είκοσι χρόνια κλπ. Στους ηθικούς και πολιτικούς πίνακες, θα τοποθετούσε με όμοιο τρόπο, σαν πρώτο βαθμό βεβαιότητας, την ύπαρξη της Ρώμης ή του Λονδίνου, κατόπιν των ηρώων όπως ο Καίσαρας ή ο Γουλιέλμος ο κατακτητής. Θα κατέβαινε έτσι, με την κλίμακα των πιθανοτήτων, μέχρι τα γεγονότα τα λιγότερο βέβαια. Και τελικά μέχρι τα υποτιθέμενα θαύματα του Μωάμεθ, μέχρι αυτά τα θαύματα τα βεβαιωμένα από τόσους Άραβες, που το αβάσιμο τους εντούτοις είναι ακόμη πολύ πιθανόν εδώ κάτω, όπου οι ψεύτες είναι τόσο κοινοί και τα θαύματα τόσο σπάνια.

Συνεπώς οι άνθρωποι, που συχνότατα δεν έχουν διαφορετικά αισθήματα παρά όταν τους είναι αδύνατον να βρουν κατάλληλα σημεία να εκφράσουν τους διαφορετικούς βαθμούς πίστης που συνδέουν στη γνώμη τους, θα μετέδιδαν πιο εύκολα τις ιδέες τους. Επειδή θα μπορούσαν, για να εκφραστώ με αυτό τον τρόπο, πάντοτε να παραπέμπουν τις γνώμες τους σε κάποιους από τους αριθμούς αυτών των πινακίων των πιθανοτήτων.

Καθώς η πορεία του πνεύματος είναι πάντοτε βραδεία, και οι εφευρέσεις στις επιστήμες σχεδόν πάντοτε απομακρυσμένες οι μεν από τις δε, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι πίνακες των πιθανοτήτων από τη στιγμή που θα κατασκευάζονταν, δεν θα έκαναν σε αυτούς παρά ελαφρές και διαδοχικές αλλαγές, που θα συνίσταντο, ως αποτέλεσμα αυτών των εφευρέσεων, με τον τρόπο να αυξήσουν ή να ελαττώσουν την πιθανότητα ορισμένων προτάσεων τις οποίες ονομάζουμε αλήθειες, και που δεν είναι παρά πιθανότητες περισσότερο ή λιγότερο συσσωρευμένες. Με αυτό το μέσο, η κατάσταση της αμφιβολίας, πάντοτε ανυπόφορη στην υπερηφάνεια των περισσοτέρων ανθρώπων, θα ήταν πιο εύκολο να γίνει υποφερτή: τότε οι αμφιβολίες θα έπαυαν να είναι ασαφείς. Υποκείμενες στον υπολογισμό και κατά συνέπεια ικανές για αξιολόγηση, θα μετατρέπονταν σε θετικές προτάσεις: τότε η σχολή του Καρνεάδη, που θεωρείτο κάποτε ως η κατεξοχήν φιλοσοφία, επειδή της έδιναν το όνομα *εκλεκτική*, θα καθαριζόταν από τα ελαφρά σφάλματα της που η εριστική άγνοια επέκρινε με τόση δριμύτητα σε αυτή τη φιλοσοφία που τα δόγματα της ήσαν εξίσου κατάλληλα να διαφωτίσουν τα πνεύματα, και να απαλύνουν τα ήθη.

Εάν αυτή η σχολή, σύμφωνα με τις αρχές της, δεν δεχόταν καθόλου αλήθειες, δεχόταν τουλάχιστον φαινόμενα, ήθελε να ρυθμίζουμε τη ζωή μας σύμφωνα με αυτά τα φαινόμενα, να ενεργούμε όταν φαινόταν πιο βολικό να ενεργούμε παρά να εξετάζουμε, να αναλογιζόμαστε ώριμα όταν έχουμε το χρόνο να αναλογιζόμαστε. Να αποφασίζουμε κατά συνέπεια με μεγαλύτερη βεβαιότητα, και να αφήνουμε στην ψυχή μας πάντοτε μια είσοδο

πρέπει αναμφισβήτητα να παράγει μια αίσθηση: είναι λοιπόν προφανές ότι το να αναθυμάται κανείς, σημαίνει να αισθάνεται.

Αφού έχει τεθεί αυτή η αρχή, λέω ακόμη, ότι όλες οι λειτουργίες του πνεύματος συνίστανται στην ικανότητα που έχουμε να αντιλαμβανόμαστε τις ομοιότητες ή τις διαφορές, τις συμπτώσεις ή τις αποκλείσεις που έχουν μεταξύ τους τα διάφορα αντικείμενα. Αλλά αυτή η ικανότητα δεν είναι παρά η ίδια η φυσική αισθητικότητα: όλα λοιπόν ανάγονται στην αίσθηση.

Για να βεβαιωθούμε γι' αυτή την αλήθεια, ας θεωρήσουμε τη φύση. Μας παρουσιάζει αντικείμενα, αυτά τα αντικείμενα έχουν σχέσεις με μας και σχέσεις μεταξύ τους. Η γνώση αυτών των σχέσεων σχηματίζει αυτό που ονομάζουμε *Πνεύμα*: είναι περισσότερο ή λιγότερο μεγάλο, ανάλογα εάν οι γνώσεις μας σε αυτό το είδος έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη ευρύτητα. Το ανθρώπινο πνεύμα εξυψώνεται μέχρι τη γνώση αυτών των σχέσεων. Αλλά υπάρχουν όρια που ποτέ δεν τα υπερβαίνει. Επίσης όλες οι λέξεις που αποτελούν τις διάφορες γλώσσες, και τις οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε σαν την συλλογή των σημείων όλων των σκέψεων των ανθρώπων, μας θυμίζουν είτε εικόνες, όπως είναι οι λέξεις, *βελανιδιά, ωκεανός, ήλιος*, είτε προσδιορίζουν έννοιες, δηλαδή, διάφορες σχέσεις που έχουν τα αντικείμενα μεταξύ τους, και που είναι είτε απλές, όπως οι λέξεις, *μέγεθος, μικρότητα*, είτε σύνθετες, όπως *φαιρότητα, αρετή*. Ή τελικά εκφράζουν διάφορες σχέσεις που έχουν τα αντικείμενα με εμάς, δηλαδή τη δράση μας πάνω σ' αυτά, όπως στις λέξεις, *σπάω, σκάβω, ανασηκώνω*. Ή την εντύπωση τους σε μας, όπως σε αυτές τις λέξεις, *είμαι πληγωμένος, ζαλισμένος, τρομαγμένος*.

Εάν έχω περιορίσει πιο πάνω τη σημασία αυτής της λέξης, *ιδέα*⁶, που χρησιμοποιείται σε πολύ διαφορετικές εκδοχές, επειδή λέμε εξίσου η *ιδέα ενός δένδρου* και η *ιδέα της αρετής*, είναι επειδή η μη προσδιορισμένη σημασία αυτής της έκφρασης μπορεί κάποτε να μας κάνει να πέσουμε σε σφάλματα που προξενεί πάντοτε η κακή χρήση των λέξεων.

Το συμπέρασμα αυτών που μόλις είπα, είναι ότι, εάν όλες οι λέξεις των διαφόρων γλωσσών δεν σημαίνουν ποτέ παρά αντικείμενα ή τις σχέσεις αυτών των αντικειμένων με εμάς και μεταξύ τους, όλο το πνεύμα κατά συνέπεια συνίσταται στο να συγκρίνει και τις αισθήσεις μας και τις ιδέες μας. Δηλαδή, να δει τις ομοιότητες και τις διαφορές, τις συμπτώσεις ή τις αποκλείσεις που έχουν μεταξύ τους. Αλλά, καθώς η κρίση δεν είναι παρά η ίδια η ικανότητα αντίληψης, ή τουλάχιστον η έκφραση αυτής της αντίληψης, έπεται ότι όλες οι λειτουργίες του πνεύματος περιορίζονται στην κρίση.

Το θέμα περιορισμένο σε αυτά όρια, θα εξετάσω τώρα εάν το να κρίνει κανείς δεν είναι το να αισθάνεται. Όταν κρίνω το μέγεθος ή το χρώμα των αντικειμένων που μου παρουσιάζουν, είναι φανερό ότι η κρίση που σχηματίζω πάνω στις διαφορετικές εντυπώσεις που αυτά τα αντικείμενα έχουν προξενήσει στις αισθήσεις μου δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια αίσθηση, ότι μπορώ εξίσου να πω, κρίνω ή αισθάνομαι ότι, από δύο αντικείμενα, το ένα, που το ονομάζω *μέτρο*, προξενεί σε μένα διαφορετική εντύπωση από αυτό που ονομάζω *πόδι*. Ότι το χρώμα που το ονομάζω *κόκκινο* δρα

στις νέες αλήθειες που την κλείνουν οι δογματικοί. Ήθελε, επιπλέον, να πειθόμαστε λιγότερο από τις γνώμες, να είμαστε πιο αργοί να καταδικάζουμε αυτές των άλλων, κατά συνέπεια πιο κοινωνικοί. Τέλος, η συνήθεια της αμφιβολίας, κάνοντας μας λιγότερο ευαίσθητους στην αντίφαση, να πνίξει ένα από τα πιο γόνιμα σπέρματα μίσους ανάμεσα στους ανθρώπους. Δεν πρόκειται καθόλου εδώ, για αποκαλυμμένες αλήθειες, που είναι αλήθειες άλλης τάξεως.

6 **Idée**: η ιδέα, η έννοια, η σκέψη, η γνώμη, η άποψη, το πιστεύω. (Γαλλο-ελληνικό Λεξικό, Εκδόσεις Τσιγαρίδα, 2012) Σ. Μ.

στα μάτια μου διαφορετικά από αυτό που ονομάζω *κίτρινο*. Και από αυτό συμπεραίνω ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις το να κρίνω δεν είναι πάντοτε παρά να αισθάνομαι. Αλλά, θα πει κάποιος, ας υποθέσουμε ότι θα θέλαμε να μάθουμε εάν η δύναμη είναι προτιμότερη από το μέγεθος του σώματος, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τότε το να κρίνει κανείς θα ήταν να αισθάνεται; Ναι, θα απαντήσω: επειδή, για να σχηματίσω μια κρίση γι' αυτό το θέμα, η μνήμη μου πρέπει να μου χαράξει διαδοχικά τις εικόνες των διαφορετικών θέσεων όπου έδρασα σε όλη την πορεία της ζωής μου. Αλλά να κρίνω, σημαίνει να βλέπω, σε αυτές τις διαφορετικές εικόνες, ότι η δύναμη θα μου είναι συχνά πιο χρήσιμη από το μέγεθος του σώματος. Αλλά, θα απαντήσει κάποιος, όταν πρόκειται να κρίνουμε εάν, σε έναν βασιλιά, η δικαιοσύνη είναι προτιμότερη από την καλοσύνη, μπορούμε να φανταστούμε ότι μια κρίση δεν θα είναι τότε παρά μια αίσθηση;

Αυτή η γνώμη, χωρίς αμφιβολία, φαίνεται κατ' αρχήν να είναι παράδοση: εντούτοις, για να αποδείξουμε την αλήθεια της, ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος έχει τη γνώση αυτού που ονομάζουμε αγαθό και κακό, και ότι αυτός ο άνθρωπος γνωρίζει ακόμη ότι μια πράξη είναι περισσότερο ή λιγότερο κακή, ανάλογα με τον εάν βλάπτει περισσότερο ή λιγότερο την ευτυχία της κοινωνίας. Σε αυτή την υπόθεση, ποια τέχνη πρέπει να χρησιμοποιήσει ο ποιητής ή ο ρήτορας, για να κάνει πιο έντονα κατανοητό ότι η δικαιοσύνη, προτιμότερη, σε έναν βασιλιά, από την καλοσύνη, διατηρεί στο κράτος περισσότερους πολίτες;

Ο ρήτορας θα παρουσιάσει τρεις πίνακες στην φαντασία του ίδιου αυτού ανθρώπου: στον έναν, θα του ζωγραφίσει τον βασιλιά δίκαιο που καταδικάζει και διατάζει να εκτελέσουν έναν εγκληματία. Στον δεύτερο, ο βασιλιάς καλός που ανοίγει το μπουντρούμι του ίδιου εγκληματία και τον απελευθερώνει από τα δεσμά του. Στον τρίτο, θα αναπαράσκησει τον ίδιο αυτό εγκληματία που, οπλισμένος με μαχαίρι μετά την έξοδο του από το μπουντρούμι, τρέχει να σφάζει πενήντα πολίτες: Αλλά, ποιος άνθρωπος, στη θέα αυτών των τριών πινάκων, δεν θα αντιληφθεί ότι η δικαιοσύνη, που, με τον θάνατο ενός μόνο ανθρώπου, προλαβαίνει το θάνατο πενήντα ανθρώπων, είναι, σε έναν βασιλιά, προτιμότερη από την καλοσύνη; Εντούτοις αυτή η κρίση δεν είναι πραγματικά παρά μια αίσθηση. Πράγματι, εάν με την συνήθεια να ενώνουμε ορισμένες έννοιες με ορισμένες λέξεις, μπορούμε, όπως δείχνει η εμπειρία, κτυπώντας το αυτί με ορισμένους ήχους, να διεγείρουμε σε μας περίπου τις ίδιες αισθήσεις που θα δοκιμάζαμε με την ίδια την παρουσία των αντικειμένων. Είναι φανερό ότι με την έκθεση αυτών των τριών πινάκων, το να κρίνουμε ότι, σε έναν βασιλιά, η δικαιοσύνη είναι προτιμότερη από την καλοσύνη, σημαίνει ότι αισθανόμαστε και βλέπουμε ότι, στον πρώτο πίνακα, δεν θυσιάζουμε παρά ένα άτομο, και ότι, στον τρίτο, σφάζουμε πενήντα: από αυτό συμπεραίνω ότι κάθε κρίση δεν είναι παρά μία αίσθηση.

Αλλά θα πει κάποιος, θα πρέπει να βάλλουμε ξανά στη θέση των αισθήσεων τις κρίσεις που σχηματίζουμε, για παράδειγμα, για την υπεροχή μεγαλύτερη ή μικρότερη ορισμένων μεθόδων, όπως η κατάλληλη μέθοδος να συγκρατούμε πολλά αντικείμενα στην μνήμη μας, ή η μέθοδος των αφαιρέσεων, ή αυτή της ανάλυσης.

Για να απαντήσουμε σε αυτή την αντίρρηση, πρέπει πρώτα να καθορίσουμε την σημασία αυτής της λέξης *μέθοδος*: μια μέθοδος δεν είναι άλλο πράγμα από το μέσον που χρησιμοποιούμε για να επιτύχουμε τον προτεινόμενο σκοπό. Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος έχει σκοπό να βάλει ορισμένα αντικείμενα ή ορισμένες ιδέες στη μνήμη του, και τυχαία τις έχει κατατάξει με τρόπο που η ανάκληση από τη μνήμη ενός γεγονότος ή μιας ιδέας του θυμίζει την ανάμνηση μιας απειρίας άλλων γεγονότων ή άλλων ιδεών, και ότι με αυτό τον τρόπο είναι χαραγμένα στη μνήμη του ορισμένα αντικείμενα πιο εύκολα και πιο βαθιά: συνεπώς το να κρίνει ότι αυτή η σειρά είναι η καλύτερη και να της δώσει το όνομα *μέθοδος*, σημαίνει ότι έχει καταβάλει λιγότερες προ-

σπάθειες για προσοχή, ότι έχει δοκιμάσει αίσθηση λιγότερο κοπιαστική, μελετώντας με αυτή τη σειρά παρά με οποιαδήποτε άλλη: αλλά, το να ανακαλέσει κανείς από τη μνήμη του μια κοπιαστική αίσθηση, σημαίνει να αισθανθεί. Είναι λοιπόν φανερό ότι, σε αυτές τις περιπτώσεις, το να κρίνει κανείς σημαίνει να αισθάνεται.

Ας υποθέσουμε επίσης ότι, για να αποδείξει την αλήθεια ορισμένων προτάσεων της γεωμετρίας και για να τις κάνει πιο εύκολα κατανοητές στους μαθητές του, ένα γεωμέτρης έχει αποφασίσει να τους κάνει να θεωρήσουν τις γραμμές ανεξάρτητα από το μήκος τους και το πάχος τους: συνεπώς, να κρίνει ότι αυτό το μέσον ή αυτή η αφαιρετική μέθοδος είναι η πιο κατάλληλη για να διευκολύνει τους μαθητές του στην κατανόηση ορισμένων προτάσεων της γεωμετρίας, σημαίνει ότι είναι αναγκαίο να καταβάλουν λιγότερη προσπάθεια προσοχής, και ότι οι μαθητές του θα δοκιμάσουν λιγότερο κοπιαστική αίσθηση, χρησιμοποιώντας αυτή τη μέθοδο αντί οποιαδήποτε άλλης.

Ας υποθέσουμε, σαν τελευταίο παράδειγμα, ότι, με μια ξεχωριστή εξέταση κάθε μιας από τις αλήθειες που περιέχει μια πολύπλοκη πρόταση, επιτυγχάνουμε πιο εύκολα την κατανόηση αυτής της πρότασης: το να κρίνουμε συνεπώς ότι το μέσον ή η μέθοδος της ανάλυσης είναι η καλύτερη, σημαίνει ομοίως ότι έχουμε καταβάλει λιγότερες προσπάθειες προσοχής, και ότι κατά συνέπεια έχουμε δοκιμάσει λιγότερο κοπιαστική αίσθηση, όταν έχουμε θεωρήσει ξεχωριστά κάθε μία από τις αλήθειες που περιλαμβάνονται σε αυτή τη πολύπλοκη πρόταση, παρά όταν θέλαμε να τις αντιληφθούμε όλες μαζί.

Προκύπτει, από όσα έχω πει, ότι οι κρίσεις που σχηματίζονται για τα μέσα ή τις μεθόδους που το τυχαίο μας παρουσιάζει, για να επιτύχουμε ορισμένο σκοπό δεν είναι κυριολεκτικά παρά αισθήσεις, και ότι, στον άνθρωπο, όλα ανάγονται στην αίσθηση.

Αλλά, θα πει κάποιος, πώς μέχρι σήμερα έχουμε υποθέσει σε μας μια ικανότητα κρίσης διακριτή από την ικανότητα αίσθησης; Δεν οφείλουμε αυτή την υπόθεση, θα απαντήσω, παρά στην αδυναμία την οποία νομίζουμε ότι έχουμε μέχρι σήμερα να ερμηνεύσουμε με όποιον άλλον τρόπο κάποια λάθη του πνεύματος.

Για να άρω αυτή τη δυσκολία, στα επόμενα κεφάλαια, θα δείξω ότι όλες οι λανθασμένες κρίσεις μας και όλα μας τα λάθη αναφέρονται σε δυο αιτίες που δεν υποθέτουν σε μας παρά την ικανότητα αίσθησης, ότι θα ήταν, κατά συνέπεια, άχρηστο και μάλιστα ανόητο να δεχθώ σε μας μια ικανότητα κρίσης που δεν θα ερμήνευε τίποτα το οποίο δεν θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε χωρίς αυτήν. Εισέρχομαι λοιπόν στο θέμα, και λέω ότι δεν υπάρχει καμία λανθασμένη κρίση που δεν είναι αποτέλεσμα ή των αισθημάτων μας ή της άγνοιάς μας.

Κεφάλαιο 2.

Για τα λάθη που προκαλούνται από τα πάθη μας.

Τα πάθη μας παρασύρουν σε λάθη, επειδή προσηλώνουν όλη την προσοχή μας σε μια όψη πλευρά του αντικειμένου που μας παρουσιάζουν, και επειδή δεν μας επιτρέπουν καθόλου να το εξετάσουμε από όλες του τις οψεις. Ένας βασιλιάς ζηλεύει τον τίτλο του κατακτητή: η νίκη, λέει, με καλεί μέχρι την άκρη της γης. Θα πολεμήσω, θα νικήσω, θα συντρίψω την υπερηφάνεια των εχθρών μου, θα τους υποδουλώσω. Και ο τρόμος του ονόματος μου, σαν αδιαπέραστο κάστρο, θα υπερασπίζεται την εισβολή στο βασίλειο μου. Μεθυσμένος από αυτή την ελπίδα, ξεχνά ότι η τύχη είναι άστατη, ότι το βάρος της αθλιότητας υποφέρεται σχεδόν εξίσου από τον νικητή και από τον ηττημένο. Δεν αντιλαμβάνεται καθόλου ότι το καλό των υποθέσεων του δεν χρησιμεύει παρά σαν πρόσχημα για το πολεμικό του πάθος, και ότι η αλαζονεία σφυρηλατεί τα όπλα του και ξεδιπλώνει τα λάβαρα του: όλη του η προσοχή είναι προσηλωμένη στο άρμα και στην μεγαλοπρέπεια του θριάμβου.

Όχι λιγότερο ισχυρός από την αλαζονεία, ο φόβος θα προκαλέσει τα ίδια αποτελέσματα. Θα τον δούμε να δημιουργεί φαντάσματα, να τα σκορπίζει γύρο από τα μνήματα, και μέσα στο σκοτάδι των δασών να τα προσφέρει στη θέα του τρομαγμένου ταξιδιώτη, να κυριεύει όλες τις ικανότητες της ψυχής του, και να μην αφήνει καμία ελεύθερη για να εξετάσει την ανοησία των κινήτρων ενός τόσο μάταιου τρόμου.

Όχι μόνο τα πάθη δεν μας αφήνουν να εξετάσουμε παρά ορισμένες πλευρές των αντικειμένων που μας παρουσιάζουν, αλλά ακόμη μας εξαπατούν, δείχνοντας μας συχνά αυτά τα ίδια αντικείμενα όπου πραγματικά δεν υπάρχουν. Γνωρίζουμε την ιστορία ενός παπά και μιας γυναίκας ελευθέρων ηθών: είχαν ακούσει να λέγεται ότι η σελήνη κατοικείτο, το πίστευαν. Και με το τηλεσκόπιο στο χέρι, και οι δύο προσπαθούσαν να αναγνωρίσουν του κατοίκους. *Εάν δεν κάνω λάθος*, λέει πρώτα η γυναίκα, *διακρίνω δύο σκιές, γέρνουν η μια προς την άλλη : δεν έχω καμία αμφιβολία, είναι δυο ευτυχισμένοι εραστές... Α! κυρία*, απαντά ο παπάς, *αυτές οι δυο σκιές που βλέπετε είναι δυο καμπάνες ενός καθεδρικού ναού*. Αυτή η ιστορία είναι η ιστορία μας. Δεν αντιλαμβανόμαστε πολύ συχνά στα πράγματα παρά αυτό που επιθυμούμε να βρούμε σ' αυτά: πάνω στη γη, όπως και στη σελήνη, διαφορετικά πάθη θα μας κάνουν πάντοτε να βλέπουμε είτε εραστές είτε καμπάνες. Η ψευδαίσθηση είναι απαραίτητο αποτέλεσμα των παθών, που η δύναμη τους μετράται σχεδόν πάντοτε με τον βαθμό της τύφλας στην οποία μας βυθίζουν. Είναι κάτι που είχε πολύ καλά αντιληφθεί δεν ξέρω ποια γυναίκα, την οποία, όταν συνέλαβε ο εραστής της στην αγκαλιά του αντίζηλου του, τόλμησε να του αρνηθεί το γεγονός στο οποίο αυτός ήταν μάρτυρας. *Τι!* Της λέει, *το θράσος σου φτάνει σε τέτοιο σημείο... Α, δόλιε*, φώναξε αυτή, *το βλέπω δεν μ' αγαπάς πια, πιστεύεις πιο πολύ αυτό που βλέπεις από αυτό που σου λέω*. Αυτή η λέξη δεν χρησιμοποιείται μόνο για το πάθος του έρωτα, αλλά για όλα τα πάθη. Όλα τα πάθη μας πλήττουν με την πιο βαθειά τύφλα. Όταν η φιλοδοξία, για παράδειγμα, βάζει τα όπλα στα χέρια δυο ισχυρών κρατών, και όταν οι πολίτες ανήσυχτοι ρωτούν για τα νέα οι μεν προς τους δε: από τη μια μεριά, πόση ευκολία να πιστέψει κανείς τα καλά! Από την άλλη, πόση δυσπιστία στα κακά! Πόσες φορές μια πολύ ηλίθια εμπιστοσύνη σε αδαείς μοναχούς δεν έκανε να αρνηθούν οι χριστιανοί την πιθανότητα των αντίθετων; Δεν υπάρχει κανένας αιώνας που, με κάποια επιβεβαίωση ή με κάποια γελοία άρνηση, δεν προετοιμάζει τον επόμενο αιώνα να γελάσει. Μια τρέλα του παρελθόντος σπάνια φωτίζει τους ανθρώπους για την τρέλα τους του παρόντος.

Κατά τα άλλα, τα ίδια αυτά πάθη, τα οποία πρέπει να θεωρούμε σαν το σπέρμα μιας απειρίας σφαλμάτων, είναι και η πηγή της γνώσης μας. Εάν μας παραπλανούν, μόνο

αυτά μας δίνουν τη απαραίτητη δύναμη για να προχωρήσουμε. Μόνο αυτά μπορούν να μας τραβήξουν από αυτή την αδράνεια και αυτή την οκνηρία που είναι πάντοτε έτοιμη να κυριεύσει όλες τις ικανότητες της ψυχής μας.

Αλλά δεν είναι εδώ το τόπος να εξετάσω την αλήθεια αυτής της πρότασης. Περνώ τώρα στη δεύτερη αιτία των σφαλμάτων μας.

Κεφάλαιο 3. Για την άγνοια.

Κάνουμε λάθος, όταν παρασυρμένοι από ένα πάθος, και προσηλώνοντας όλη μας την προσοχή σε μια από τις πλευρές ενός αντικείμενου, θέλουμε, από αυτή μόνο την πλευρά, να κρίνουμε ολόκληρο το αντικείμενο. Κάνουμε ξανά λάθος, όταν, σχηματίζοντας κρίσεις για κάποιο θέμα, η μνήμη μας δεν είναι καθόλου γεμάτη με όλα τα γεγονότα της σύγκρισης από τα οποία εξαρτάται σε αυτό το είδος η ορθότητα των αποφάσεων μας. Όχι ότι ο καθένας δεν έχει σωστό πνεύμα. Ο καθένας βλέπει καλά αυτό που βλέπει: αλλά, κανείς μη αμφιβάλλοντας αρκετά για την άγνοιά του, πιστεύει πάρα πολύ εύκολα ότι αυτό που βλέπει σε ένα αντικείμενο είναι όλο αυτό που μπορεί να δει σε αυτό.

Στα λίγο δύσκολα θέματα, η άγνοια πρέπει να θεωρείται σαν η βασική αιτία των σφαλμάτων μας. Για να γνωρίζουμε πόσο, σε αυτή την περίπτωση, είναι εύκολο να δημιουργήσει κανείς ψευδαίσθηση στον ίδιο τον εαυτό του, και πως, εξάγοντας συμπεράσματα πάντοτε σωστά από τις αρχές τους, οι άνθρωποι καταλήγουν σε αποτελέσματα εντελώς αντιφατικά, θα διαλέξω σαν παράδειγμα ένα θέμα λίγο περίπλοκο: τέτοιο είναι το θέμα της πολυτέλειας, για το οποίο έχουν σχηματίσει πολύ διαφορετικές κρίσεις, ανάλογα με την όψη από την οποία το έχουν εξετάσει.

Καθώς η λέξη *πολυτέλεια* είναι ασαφής, δεν έχει καμία σαφώς προσδιορισμένη έννοια, και δεν είναι κανονικά παρά μια σχετική έκφραση. Πρέπει πρώτα να αποδώσουμε μια σαφή έννοια σε αυτή τη λέξη *πολυτέλεια* παίρνοντας την με μια αυστηρή σημασία, και να δώσουμε στη συνέχεια τον ορισμό της πολυτέλειας θεωρώντας τον σε σχέση με ένα έθνος και σε σχέση με ένα άτομο.

Με μια αυστηρή έννοια, πρέπει να αντιλαμβανόμαστε, με την *πολυτέλεια*, κάθε είδος περιττού, δηλαδή, κάθε τι που δεν είναι απολύτως αναγκαίο για την συντήρηση του ανθρώπου. Όταν πρόκειται για έναν πολιτισμένο λαό και για τους πολίτες που τον αποτελούν, αυτή η λέξη *πολυτέλεια* έχει τελείως διαφορετική σημασία. Γίνεται εντελώς σχετική. Η *πολυτέλεια* για έναν πολιτισμένο έθνος είναι η χρήση του πλούτου του σε ότι ο λαός με τον οποίον συγκρίνουμε αυτό το έθνος ονομάζει περιττό. Είναι η περίπτωση της Αγγλίας σε σχέση με την Ελβετία.

Η πολυτέλεια, σε ένα άτομο, είναι ομοίως η χρήση του πλούτου του σε ότι πρέπει να ονομάζουμε περιττό, λαμβάνοντας υπόψη τη θέση που αυτός ο άνθρωπος καταλαμβάνει σε ένα κράτος, και στη χώρα στην οποίαν ζει: τέτοια ήταν η πολυτέλεια του Bournvalais.

Αφού δώσαμε αυτό τον ορισμό, ας δούμε από ποιες διαφορετικές απόψεις έχουμε εξετάσει την πολυτέλεια των εθνών, όταν τα μεν την θεωρούν χρήσιμη, και τα άλλα βλαβερή για το κράτος.

Τα πρώτα έχουν στρέψει το βλέμμα τους σε αυτά τα βιομηχανικά προϊόντα τα οποία κατασκευάζει η πολυτέλεια, όπου το ξένο έθνος βιάζεται να ανταλλάξει τους θησαυρούς του με την βιομηχανία ενός έθνους. Βλέπουν την αύξηση του πλούτου να οδηγεί με τη σειρά της στην αύξηση της πολυτέλειας και την τελειοποίηση των κατάλληλων τεχνών για να την ικανοποιήσει. Ο αιώνας της πολυτέλειας είναι γι' αυτά η εποχή του μεγαλείου και της ισχύος ενός κράτους. Η αφθονία του χρήματος που προϋποθέτει και που προσελκύει κάνει, λένε, το έθνος ευτυχισμένο στο εσωτερικό και φοβερό στο εξωτερικό. Με το χρήμα συντηρεί πολυάριθμα στρατεύματα, κατασκευάζει καταστήματα, προμηθεύει ναυπηγεία, υπογράφει συμβάσεις, συνάπτει συμμαχία με μεγάλους πρίγκιπες, και τελικά με το χρήμα ένα κράτος μπορεί όχι μόνο να ανθίσταται, αλλά ακόμη και να επιβάλλεται σε πιο πολυάριθμους λαούς και κατά συνέπεια σε πραγμα-

τικά πιο ισχυρούς από αυτό. Εάν η πολυτέλεια κάνει ένα κράτος επίφοβο στο εξωτερικό, ποιά ευτυχία δεν του προκαλεί στο εσωτερικό; Απαλύνει τα ήθη, δημιουργεί νέες ηδονές, παρέχει με αυτό το μέσο την διαβίωση μιας απειρίας εργατών. Προκαλεί σωτήρια πλεονεξία που αποσπά τον άνθρωπο από αυτή την αδράνεια, από αυτή την ανία που πρέπει να τη θεωρούμε μια από τις πιο κοινές και πιο οδυνηρές ασθένειες της ανθρωπότητας. Διαχέει παντού ζωογόνο θερμότητα, κάνει να κυκλοφορεί η ζωή σε όλα τα μέλη ενός κράτους, ζωντανεύει τη βιομηχανία, ανοίγει λιμάνια, κατασκευάζει πλοία, τα οδηγεί στους ωκεανούς, και κάνει τελικά κοινά σε όλους τους ανθρώπους την παραγωγή και τον πλούτο που η φιλάργυρη φύση κλείνει στις αβύσσους των θαλασσών, στις αβύσσους της γης, ή που κρατά διασκορπισμένους σε χίλια διαφορετικά κλίματα. Να, νομίζω, περίπου η άποψη με την οποία παρουσιάζεται η πολυτέλεια σε αυτούς που την θεωρούν χρήσιμη στα κράτη.

Ας εξετάσουμε τώρα την άποψη με την οποία προσφέρεται σε αυτούς τους φιλόσοφους που την θεωρούν καταστρεπτική για τα έθνη.

Η ευτυχία των λαών εξαρτάται από την ευδαιμονία που απολαμβάνουν στο εσωτερικό, και από τον σεβασμό που εμπνέουν στο εξωτερικό.

Σε σχέση με το πρώτο θέμα, νομίζουμε, θα πουν αυτοί οι φιλόσοφοι, ότι η πολυτέλεια και τα πλούτη που προσελκύει σε ένα κράτος θα έκαναν τα υποκείμενα πιο ευτυχισμένα μόνο εάν αυτά τα πλούτη μοιράζονταν λιγότερο άνισα, και ότι ο καθένας θα μπορούσε να εφοδιάζεται με τις ανέσεις που η ένδεια τον υποχρεώνει να στερηθεί.

Η πολυτέλεια δεν είναι λοιπόν βλαβερή σαν πολυτέλεια, αλλά απλά σαν αποτέλεσμα μεγάλης δυσαναλογίας ανάμεσα στον πλούτο των πολιτών⁷. Επίσης η πολυτέλεια δεν είναι ποτέ ακραία, όταν η διανομή του πλούτου δεν είναι πολύ άνιση. Αυξάνει στο μέτρο που συσσωρεύεται σε πολύ μικρό αριθμό χεριών, και φτάνει στο μέγιστο ύψος της, όταν το έθνος χωρίζεται σε δυο τάξεις, από τις οποίες η μια έχει αφθονία στο περιττό, και η άλλη στερείτο το απαραίτητο.

7 Η πολυτέλεια κάνει να κυκλοφορεί το χρήμα. Το βγάζει από τα σεντούκια που η φιλάργυρία μπορεί να το συσσωρεύει: η πολυτέλεια λοιπόν, λένε κάποιοι, αποκαθιστά την ισορροπία ανάμεσα στις περιουσίες των πολιτών. Η απάντησή μου σε αυτό το επιχειρήμα, είναι ότι δεν παράγει καθόλου αυτό το αποτέλεσμα. Η πολυτέλεια προϋποθέτει πάντοτε μια αιτία ανισότητας πλούτου ανάμεσα στους πολίτες. Αλλά αυτή η αιτία, που κάνει τους πρώτους πλούσιους, πρέπει, όταν η πολυτέλεια τους έχει καταστρέψει, να αναπαράγει πάντοτε νέους: εάν καταστρέψαμε αυτή την αιτία της ανισότητας του πλούτου, η πολυτέλεια θα εξαφανιζόταν μαζί της. Δεν υπάρχει αυτό που ονομάζουμε *πολυτέλεια* σε χώρες που οι περιουσίες των πολιτών είναι σχεδόν ίσες. Θα προσθέσω σε αυτά που μόλις είπα ότι, αυτή η ανισότητα του πλούτου από την στιγμή που καθιερωθεί, η ίδια η πολυτέλεια είναι εν μέρει η αιτία για την συνεχή αναπαραγωγή της πολυτέλειας. Πράγματι, κάθε άνθρωπος που καταστρέφεται από την πολυτέλεια του μεταφέρει το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου του στα χέρια των τεχνητών της πολυτέλειας. Τούτοι εδώ, πλουτίζοντας από τα λάφυρα μιας απειρίας διασκορπιστών, γίνονται με τη σειρά τους πλούσιοι, και καταστρέφονται με τον ίδιο τρόπο. Αλλά, υπολείμματα τόσων περιουσιών, αυτό που κατεβαίνει από τον πλούτο στην ύπαιθρο δεν είναι ίσως παρά το μικρότερο μέρος. Επειδή τα προϊόντα της γης που προορίζονται για την κοινή χρήση των ανθρώπων, δεν μπορούν ποτέ να ξεπεράσουν μια συγκεκριμένη τιμή.

Δεν συμβαίνει το ίδιο πράγμα με αυτά τα ίδια προϊόντα, όταν περάσουν στις βιοτεχνίες και όταν χρησιμοποιούνται από τη βιομηχανία: δεν έχουν τότε αξία παρά εκείνη που τους δίνει η φαντασία. Η τιμή γίνεται υπερβολική. Η πολυτέλεια πρέπει λοιπόν πάντοτε να κρατά το χρήμα στα χέρια των τεχνιτών, να το κάνει πάντοτε να κυκλοφορεί στη ίδια τάξη ανθρώπων, και με αυτό το μέσο να διατηρεί πάντοτε την ανισότητα του πλούτου ανάμεσα στους πολίτες.

Από τη στιγμή που θα φτάσει σε αυτό το σημείο, η κατάσταση ενός έθνους είναι τόσο πιο σκληρή όσο είναι αθεράπευτη. Πώς να ξαναφέρει λοιπόν κάποια ισότητα στις περιουσίες των πολιτών; Ο πλούσιος θα έχει αγοράσει μεγάλα φέουδα: έχοντας την ικανότητα να εκμεταλλεύεται την βλάβη των γειτόνων του, θα συνενώσει, σύντομα, μια απειρία μικρών ιδιοκτησιών στο κτήμα του. Ο αριθμός των ιδιοκτητών θα ελαττωθεί, αυτός των εργατών της γης με μεροκάματο θα αυξηθεί: όταν αυτοί οι τελευταίοι θα πολλαπλασιαστούν αρκετά ώστε να υπάρχουν περισσότεροι εργάτες παρά εργασία, τότε ο εργάτης θα ακολουθήσει την πορεία κάθε είδους προϊόντων, που η τιμή τους ελαττώνεται καθώς είναι κοινή. Εξάλλου, ο πλούσιος, που έχει ακόμη μεγαλύτερη πολυτέλεια από πλούτη, ενδιαφέρεται να ρίξει τις τιμές των ημερομισθίων, για να μην προσφέρει στον εργάτη παρά την αμοιβή που είναι απολύτως απαραίτητη για τη συντήρησή του⁸: η ανάγκη εξαναγκάζει αυτόν τον τελευταίο να αρκестθεί σ' αυτήν. Αλλά εάν του τύχει κάποια ασθένεια ή κάποια αύξηση της οικογένειάς του, τότε, από έλλειψη υγιεινής ή αρκετά άφθονης τροφής, γίνεται ανάπηρος, πεθαίνει, και αφήνει στο κράτος μια οικογένεια ζητιάνων. Για να προλάβουμε μια τέτοια δυστυχία, θα έπρεπε να καταφύγουμε σε νέα διανομή της γης: διανομή πάντοτε άδικη και ανεφάρμοστη. Είναι λοιπόν προφανές ότι, η πολυτέλεια που επιτυγχάνεται σε μια ορισμένη περίοδο, είναι αδύνατον να επαναφέρει οποιαδήποτε ισότητα ανάμεσα στην περιουσία των πολιτών. Συνεπώς οι πλούσιοι και τα πλούτη γίνονται στις πρωτεύουσες, όπου τους προσελκύουν οι ηδονές και οι πολυτελείς τέχνες: τότε η ύπαιθρος μένει ακαλλιέργητη και πτωχή, επτά ή οκτώ εκατομμύρια άνθρωποι μαραίνονται στην μι-

8 Πιστεύουμε γενικά ότι οι περιοχές της υπαίθρου έχουν καταστραφεί από την άμισθη υποχρεωτική εργασία που παρέχουν οι κολλήγοι, από τις φορολογίες, και κυρίως από την άμεση και αυτήν του αλατιού. Θα αναγνωρίσω ευχαρίστως ότι στοιχίζουν πολύ: δεν πρέπει εντούτοις να φανταστούμε ότι μόνο η κατάργηση αυτού του φόρου έκανε την κατάσταση των αγροτών πολύ ευτυχισμένη. Σε πολλές επαρχίες, η μέρα πληρώνεται οκτώ σολδία. Αλλά από αυτά τα οκτώ σολδία, εάν αφαιρέσω τον φόρο της εκκλησίας, δηλαδή, περίπου ενενήντα γιορτές ή Κυριακές, και ίσως καμιά τριανταριά μέρες το χρόνο που ο εργάτης ενοχλείται, χωρίς εργασία, ή απασχολημένος στην άμισθη υποχρεωτική εργασία, δεν του μένουν, το ένα φέρνοντας το άλλο, παρά έξη σολδία την ημέρα: όσο είναι νέος, αυτά τα έξη καλύπτουν τα έξοδα, τον τρέφουν, τον ντύνουν, τον στεγάζουν: Από τη στιγμή που θα παντρευτεί, αυτά τα έξη σολδία δεν μπορεί πλέον να του είναι αρκετά, γιατί, τα πρώτα χρόνια του γάμου, η γυναίκα, αποκλειστικά απασχολημένη να φροντίζει και να θηλάζει τα παιδιά, δεν μπορεί τίποτα να κερδίσει: ας υποθέσουμε ότι του κάνουν τότε ολική έκπτωση στο φόρο, δηλαδή πέντε ή έξη φράγκα, θα είχε περίπου ένα λιάρ (παλιό γαλλικό νόμισμα) επί πλέον να ξοδεύει κάθε μέρα. Αλλά αυτό το λιάρ δεν θα άλλαζε βέβαια καθόλου την κατάσταση του. Τι θα έπρεπε λοιπόν να κάνει για να την κάνει ευτυχισμένη; Να αυξήσει σημαντικά την τιμή των ημερομισθίων. Για το λόγο αυτό θα πρέπει οι φεουδάρχες να ζουν συνεχώς στα κτήματά τους: σύμφωνα με το παράδειγμα των πατέρων τους, θα αντάμειβαν τις υπηρεσίες των υπηρετών τους με τη δωρεά κάποιων στρεμμάτων γης. Ο αριθμός των ιδιοκτητών θα αύξανε σημαντικά, αυτός των εργατών θα μίκραινε, και αυτοί οι τελευταίοι καθώς θα γίνονταν πιο σπάνιοι, θα έβαζαν στον κόπο τους υψηλότερη τιμή.

ζέρια⁹, και πέντε ή έξη χιλιάδες ζουν σε αφθονία που τους κάνει βδελυρούς, χωρίς να του κάνει πιο ευτυχισμένους.

Πράγματι, τι μπορεί να προσθέσει στην ευτυχία ενός ανθρώπου ή μεγαλύτερη ή μικρότερη άφθονη ποικιλία του τραπεζιού του; Δεν του είναι αρκετό να περιμένει το κάλεσμα της πείνας, να ρυθμίζει τις ασκήσεις του ή τη διάρκεια των περιπάτων του σύμφωνα με το κακό γούστο του μάγειρα του, για να βρει νόστιμα όλα τα εκλεκτά εδέσματα που δεν θα είναι απαίσια; Εξάλλου, η λιτότητα και η άσκηση δεν τον κάνουν να αποφεύγει όλες τις ασθένειες που προξενεί η λαιμαργία που ερεθίζεται από το καλό έδεσμα; Η ευτυχία δεν εξαρτάται λοιπόν από την εξαιρετική ποιότητα του τραπεζιού.

Ούτε εξαρτάται από την λαμπρότητα των ενδυμάτων ή της συνοδείας: όταν εμφανίζεται δημόσια καλυμμένος με κεντημένο ένδυμα και κινούμενος μέσα σε μια λαμπρή άμαξα, δεν δοκιμάζει φυσικές ηδονές, που είναι η μόνες πραγματικές ηδονές. Νοιώθει, το πολύ-πολύ, ηδονή ματαιοδοξίας, που η έλλειψή της θα ήταν ίσως ανυπόφορη, αλλά που η απόλαυση της είναι ανούσια. Χωρίς να αυξάνει την ευτυχία του, ο πλούσιος δεν κάνει, με την επίδειξη της πολυτέλειας του, παρά να προσβάλλει την ανθρωπότητα και τον δυστυχισμένο που, συγκρίνοντας τα κουρέλια της μιζέριας του με τα ενδύματα της αφθονίας, φαντάζεται ότι ανάμεσα στην ευτυχία του πλούσιου και την δική του δεν υπάρχει μικρότερη διαφορά απ' ότι ανάμεσα στα ενδύματα τους, που θυμάται, σε αυτή την περίπτωση, την οδυνηρή ανάμνηση των πόνων που υφί-

9 Είναι πολύ περίεργο ότι οι χώρες που επαινούνται για την πολυτέλεια τους και για τον πολιτισμό τους είναι οι χώρες όπου οι περισσότεροι είναι πιο δυστυχείς από όσο είναι τα έθνη των αγρίων, που τόσο περιφρονούνται από τα πολιτισμένα έθνη. Ποιος αμφιβάλει ότι η κατάσταση των αγρίων δεν είναι προτιμότερη από αυτήν του αγρότη; Ο άγριος δεν έχει καθόλου, όπως αυτός, να φοβάται τη φυλακή, την αύξηση των φόρων, την προσβολή ενός φεουδάρχη, την αυθαίρετη εξουσία ενός επιστάτη. Καθόλου δεν ταπεινώνεται συνεχώς και δεν αποκτηνώνεται από την καθημερινή παρουσία ανθρώπων πιο πλούσιων και πιο δυνατών από αυτόν. Χωρίς ανώτερο, χωρίς καταναγκασμό, πιο εύρωστος από τον αγρότη επειδή είναι πιο ευτυχής, απολαμβάνει την ευτυχία της ισότητας, και κυρίως του ανεκτίμητου αγαθού της ελευθερίας που τόσο άσκοπα διαφημίζεται από τα περισσότερα έθνη.

Στα πολιτισμένα έθνη, η τέχνη της νομοθεσίας συχνά δεν συνίσταται παρά στο να κάνει να συγκλίνουν μια απειρία ανθρώπων στην ευτυχία ενός μικρού αριθμού ανθρώπων, στο να κρατά, γι' αυτό το λόγο, τους πολλούς στη καταπίεση, και να παραβιάζει απέναντι τους όλα τα δικαιώματα της ανθρωπότητας.

Εντούτοις, το αληθινό νομοθετικό πνεύμα δεν θα έπρεπε να ασχολείται παρά με την γενική ευτυχία. Για να δώσει αυτή την ευτυχία στους ανθρώπους, θα έπρεπε ίσως να τους εισάγει στη ζωή του πάστορα. Ίσως οι ανακαλύψεις στη νομοθεσία θα μας οδηγήσουν, από αυτή την άποψη, στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε στην αρχή. Όχι ότι θέλω να αποφασίσω για ένα θέμα τόσο λεπτό, και που θα απαιτούσε πιο βαθειά εξέταση: αλλά παραδέχομαι ότι είναι πολύ εκπληκτικό που τόσες διαφορετικές μορφές διακυβέρνησης που καθιερώθηκαν τουλάχιστον με το πρόσχημα του δημοσίου καλού, που τόσοι νόμοι, τόσοι κανονισμοί, δεν ήσαν, στους περισσότερους λαούς, παρά όργανα για τη δυστυχία των ανθρώπων. Ίσως δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από αυτή την δυστυχία, χωρίς να επανέλθουμε σε ήθη απείρως πιο απλά. Έχω την αίσθηση ότι θα έπρεπε λοιπόν να εγκαταλείψουμε μια απειρία ηδονών από τις οποίες δεν μπορούμε να απαλλαγούμε χωρίς πόνο. Αλλά εντούτοις αυτή η θυσία θα ήταν καθήκον, εάν το γενικό καλό το απαιτούσε. Δεν έχουμε μάλιστα δίκιο να υποψιαζόμαστε ότι η ακραία ευτυχία κάποιων πολιτών συνδέεται πάντοτε με την δυστυχία των περισσοτέρων; Αλήθεια που ευτυχώς εκφράζεται αρκετά με αυτούς τους δυο στίχους για τους άγριους:

Σ' αυτούς όλα είναι κοινά, σ' αυτούς όλα είναι ίσα,
Όπως δεν έχουν παλάτια, έτσι δεν έχουν νοσοκομεία.

σταται, και που βρίσκεται έτσι στερημένος από τη μόνη παρηγοριά του δυστυχή, την στιγμιαία λησμονιά της μιζέριας του.

Είναι λοιπόν βέβαιο, θα συνεχίσουν αυτοί οι φιλόσοφοι, ότι η πολυτέλεια δεν φέρνει την ευτυχία σε κανέναν. Και ότι υποθέτοντας τόσο μεγάλη ανισότητα πλούτου ανάμεσα στους πολίτες, προϋποθέτει την δυστυχία του πιο μεγάλου αριθμού από αυτούς. Ο λαός, στον οποίον εισάγεται η πολυτέλεια, δεν είναι λοιπόν ευτυχής στο εσωτερικό: ας δούμε εάν είναι σεβαστός στο εξωτερικό.

Η αφθονία του χρήματος την οποίαν έλκει η πολυτέλεια σε ένα κράτος επιβάλλει κατ' αρχήν το σεβασμό στην φαντασία. Αυτό το κράτος είναι, για κάποιο χρονικό διάστημα, ένα ισχυρό κράτος: αλλά αυτό το πλεονέκτημα (με την υπόθεση ότι θα μπορούσε να υπάρξει κάποιο πλεονέκτημα ανεξάρτητο από την ευτυχία των πολιτών) δεν είναι, όπως παρατηρεί ο Hume, παρά ένα πρόσκαιρο πλεονέκτημα. Αρκετά όμοια με τις θάλασσες, που διαδοχικά αφήνουν και σκεπάζουν χίλιες διαφορετικές παραλίες, τα πλούτη πρέπει διαδοχικά να διασχίζουν χίλια διαφορετικά κλίματα. Όταν, με την ομορφιά των βιομηχανικών προϊόντων του και την τελειότητα των τεχνών πολυτελείας, ένα έθνος έχει προσελκύσει σε αυτό τα χρήματα των γειτονικών λαών, είναι προφανές ότι η τιμή των προϊόντων και του εργατικού δυναμικού πρέπει απαραίτητα να μειωθεί σε αυτούς τους πτωχευμένους λαούς, και ότι αυτοί οι λαοί, αφαιρώντας κάποιους τεχνίτες, κάποιους εργάτες από αυτό το πλούσιο κράτος, μπορούν να το πτωχύνουν με τη σειρά τους εφοδιάζοντας το, στην καλύτερη περίπτωση, με προϊόντα που αυτό το έθνος τους προμήθευε¹⁰ πιο πριν. Αλλά, μόλις η έλλειψη του χρή-

10 Αυτό που λέω για το εμπόριο των προϊόντων πολυτελείας δεν πρέπει να χρησιμοποιείται σε κάθε είδος εμπορίου. Τα πλούτη που τα βιομηχανικά προϊόντα και η τελειότητα των τεχνών πολυτελείας φέρνουν σε ένα κράτος, δεν είναι παρά πρόσκαιρα και δεν αυξάνουν την ευτυχία των πολιτών. Δεν είναι το ίδιο πράγμα με τα πλούτη που φέρνει το εμπόριο προϊόντων που αποκαλούνται προϊόντα πρώτης ανάγκης. Αυτό το εμπόριο υποθέτει εξαιρετική καλλιέργεια της γης, υποδιαίρεση αυτής της ίδιας της γης σε μια απειρία μικρών κτημάτων, και κατά συνέπεια πολύ λιγότερο άνισο μοίρασμα του πλούτου. Γνωρίζω καλά ότι το εμπόριο των τροφίμων πρέπει, μετά από κάποιο χρόνο, να προκαλεί επίσης πολύ μεγάλη δυσαναλογία ανάμεσα στις περιουσίες των πολιτών, και να εισάγει την πολυτέλεια με τη σειρά της. Αλλά ίσως δεν είναι αδύνατον να σταματήσουμε, στην περίπτωση αυτή, την πρόοδο της πολυτελείας. Αυτό που μπορούμε τουλάχιστον να εξασφαλίσουμε, είναι ότι η συνένωση του πλούτου σε μικρότερο αριθμό χεριών να συντελείται τότε πολύ πιο αργά. Και επειδή οι ιδιοκτήτες είναι συγχρόνως καλλιεργητές και μεγαλέμποροι, και διότι, ο αριθμός των ιδιοκτητών καθώς είναι μεγαλύτερος και αυτός των εργατών με ημερομίσθιο είναι μικρότερος, αυτοί εδώ, καθώς γίνονται πιο σπάνιοι, είναι, όπως είπα σε προηγούμενη σημείωση, σε κατάσταση να δώσουν τον νόμο, να φορολογήσουν τα ημερομίσθια τους, και να απαιτήσουν πληρωμή αρκετή για να ζήσουν έντιμα αυτοί και οι οικογένειές τους. Με αυτό τον τρόπο ο καθένας έχει μερίδιο στον πλούτο που προκαλεί στα κράτη το εμπόριο των τροφίμων. Επιπλέον θα προσθέσω ότι αυτό το εμπόριο δεν υπόκειται στις ίδιες αναστατώσεις όπως το εμπόριο των προϊόντων πολυτελείας: μια τέχνη, ένα βιομηχανικό προϊόν περνά εύκολα από τη μια χώρα στην άλλη. Αλλά πόσο χρόνο δεν χρειάζεται για να νικήσει την άγνοια και την οκνηρία των χωρικών, και να τους υποχρεώσει να επιδοθούν στην καλλιέργεια νέου είδους. Για να πολιτογραφήσουν αυτό το νέο είδος σε μια χώρα, χρειάζεται φροντίδα και δαπάνη που πρέπει σχεδόν πάντοτε να αφήνει το πλεονέκτημα του εμπορίου στη χώρα όπου αυτό το είδος αναπτύσσεται φυσικά και στην οποίαν καλλιεργείται πολύ καιρό.

Υπάρχει εντούτοις μια περίπτωση, ίσως φανταστική, όπου η ίδρυση βιομηχανιών και το εμπόριο των τεχνών πολυτελείας θα μπορούσαν να θεωρηθούν πολύ χρήσιμα. Θα ήταν όταν η έκταση και η γονιμότητα των εδαφών μιας χώρας δεν θα ήσαν ανάλογες με τον αριθμό των κατοίκων της, δηλαδή, όταν ένα κράτος δεν θα μπορούσε να θρέψει όλους του πολίτες του. Τότε ένα έθνος που δεν θα είναι σε θέση να εποικίσει μια χώρα όπως η Αμερι-

ματος γίνεται αισθητή σε ένα κράτος που είναι συνηθισμένο στην πολυτέλεια, το έθνος πέφτει στην περιφρόνηση.

Για να απαλλαγούμε από αυτό, θα έπρεπε να πλησιάσουμε μια απλή ζωή. Και τα ήθη, όπως και οι νόμοι, αντιτίθενται σε αυτό. Επίσης η εποχή της πιο μεγάλης πολυτέλειας ενός έθνους είναι γενικά η πιο κοντινή εποχή στην πτώση του και στον εξουτελισμό του. Η ευτυχία της φανεράς ισχύος που μεταδίδει η πολυτέλεια, καθώς διαρκεί κάποιες στιγμές, στα έθνη, συγκρίνεται με τον αυτούς τους έντονους πυρετούς που δίνουν, στη μετακίνηση, απίστευτη δύναμη στο άρρωστο το οποίο κατατρώγουν. Και που φαίνεται να μην πολλαπλασιάζουν τις δυνάμεις ενός ανθρώπου, παρά για να αφαιρέσουν, στην πτώση του παροξυσμού, και αυτές τις ίδιες δυνάμεις και τη ζωή.

Για να πειστούμε γι' αυτή την αλήθεια, θα πουν ακόμη οι ίδιοι φιλόσοφοι, ας αναζητήσουμε αυτό που πρέπει να κάνει ένα έθνος πραγματικά σεβαστό στους γείτονές του: είναι, χωρίς αντίρρηση, ο αριθμός, το σθένος των πολιτών του, η προσήλωση τους στην πατρίδα, και τέλος η ανδρεία και η αρετή τους.

Όσο για τον αριθμό των πολιτών, γνωρίζουμε ότι οι χώρες της πολυτέλειας δεν είναι οι πιο πυκνοκατοικημένες, ότι, στην ίδια έκταση, η Ελβετία μπορεί να μετρήσει περισσότερους κατοίκους από την Ισπανία, τη Γαλλία και ακόμη και την Αγγλία.

Η απώλεια ανθρώπων, που προκαλεί απαραίτητα ένα μεγάλο εμπόριο¹¹, δεν είναι σε αυτές τις χώρες η μοναδική αιτία της μείωσης του πληθυσμού: η πολυτέλεια δημιουργεί χίλιες άλλες, επειδή έλκει τα πλούτη στις πρωτεύουσες, αφήνει την ύπαιθρο στην πείνα, ευνοεί την αυθαίρετη εξουσία και κατά συνέπεια την αύξηση των επιδοτή-

κή, δεν έχει να πάρει παρά δύο θέσεις, η μια να στείλει αποικίες να καταστρέψουν τις γειτονικές χώρες, και να εγκατασταθούν, όπως έκαναν ορισμένοι λαοί πριν από αυτούς, με τα όπλα, σε χώρες αρκετά εύφορες για να τους θρέψουν. Η άλλη, να ιδρύσουν βιομηχανίες, να αναγκάσουν τα γειτονικά έθνη να εισάγουν προϊόντα, και να τους φέρνουν σε αντάλλαγμα τα απαραίτητα τρόφιμα για τη συντήρηση ορισμένου αριθμού κατοίκων. Ανάμεσα σε αυτές τις δυο θέσεις, η τελευταία είναι χωρίς αντίρρηση η πιο ανθρώπινη: όποια και αν είναι η τύχη των όπλων, κάθε αποικία νικήτρια ή ηττημένη, που εισβάλλει οπλισμένη, σε μια χώρα σκορπίζει σ' αυτήν βεβαίως περισσότερη κατάθλιψη και κακά απ' όσα μπορεί να προξενήσει η αύξηση ενός είδους φόρου, που απαιτείται λιγότερο από τη δύναμη παρά από την ανθρωπότητα.

11 Αυτή η απώλεια ανθρώπων είναι εντούτοις τόσο μεγάλη, που ο αριθμός που καταστρέφεται από το εμπόριο μας με την Αμερική, δεν μπορεί να θεωρηθεί χωρίς τρόπο. Η ανθρωπότητα, που επιβάλλει την αγάπη για όλους τους ανθρώπους, θέλει στο δουλεμπόριο των νέγρων, να τοποθετήσω εξίσου στην τάξη των δυστυχισμένων και τον θάνατο των συμπατριωτών μου και το θάνατο τόσων αφρικανών, τους οποίους εμψυχώνει στη μάχη η ελπίδα να συλλάβουν αιχμαλώτους και η επιθυμία να τους ανταλλάξουν με τα προϊόντα μας. Εάν υπολογίσουμε τον αριθμό των ανθρώπων που χάνονται, τόσο από τους πολέμους όσο από το ταξίδι από την Αφρική στην Αμερική, να προσθέσουμε σε αυτούς τον αριθμό των νέγρων που, αφού φτάσουν στον προορισμό τους, γίνονται θύματα της παραξενιάς, της απληστίας και της αυθαίρετης εξουσίας ενός αφέντη. Και να προσθέσουμε σε αυτόν τον αριθμό αυτόν των πολιτών που σκοτώνονται από τη φωτιά, το ναυάγιο ή το σκορβούτο. Να προσθέσουμε τέλος και τον αριθμό των ναυτών που πεθαίνουν κατά τη διάρκεια της παραμονής του στον Άγιο Δομίνικο, ή από τις αρρώστιες που προκαλούνται από την ιδιαίτερη θερμοκρασία αυτού του κλίματος, ή από τα επακόλουθα μιας ακολουσίας πάντοτε τόσο επικίνδυνης σε αυτή τη χώρα: θα αναγνωρίσουμε ότι δεν φτάνει κανένα βαρέλι ζάχαρης στην Ευρώπη που να μην είναι βαμμένο με ανθρώπινο αίμα. Αλλά, ποιος άνθρωπος, στη θέα των δυστυχιών που προκαλούν η καλλιέργεια και η εξαγωγή αυτών των τροφίμων, θα αρνιόταν να τα στερηθεί, και δεν θα παραιτείτο από μια ηδονή αγορασμένη από τα δάκρυα και τον θάνατο τόσων δυστυχισμένων; Ας αποστρέψουμε τα βλέμμα μας από ένα τόσο ολέθριο θέαμα, και το οποίο προκαλεί τέτοιο όνειδος και τέτοιο τρόπο στην ανθρωπότητα.

σεων, και που δίνει τελικά στα πλούσια έθνη την ευχέρεια να δημιουργούν χρέη¹² τα οποία δεν μπορούν στη συνέχεια να εξοφλήσουν χωρίς να επιβαρύνουν τους λαούς με υψηλούς φόρους. Αλλά αυτές οι διαφορετικές αιτίες της μείωσης του πληθυσμού, καθώς βυθίζουν μια ολόκληρη χώρα στην αθλιότητα, πρέπει απαραίτητα να αδυνατίζουν την συγκρότηση των σωμάτων. Ο λαός εγκαταλελειμμένος στην πολυτέλεια δεν είναι ποτέ ένας εύρωστος λαός: από τους πολίτες της, άλλοι μεν εκνευρίζονται από την μαλθακότητα, άλλοι δε εξαντλούνται από την ανάγκη.

Εάν οι άγριοι ή οι πτωχοί λαοί, όπως παρατηρεί ο ιππότης Folard, έχουν από αυτή την άποψη μεγάλη ανωτερότητα από τους λαούς που κατέχονται από τη πολυτέλεια, είναι επειδή ο εργάτης είναι, στα πτωχά έθνη, συχνά πιο πλούσιος απ' ότι στα πλούσια έθνη, είναι επειδή ένας Ελβετός χωρικός ζει πιο άνετα από ένα γάλλο χωρικό¹³.

Για να σχηματισθούν εύρωστα σώματα, χρειάζεται απλή τροφή, αλλά υγιεινή και άφθονη, άσκηση που, χωρίς να είναι υπερβολική, να είναι έντονη, μεγάλη συνήθεια για να αντέχουν στις κακοκαιρίες, συνήθεια την οποίαν αποκτούν οι χωρικοί, οι οποίοι, κατά συνέπεια, είναι απείρως πιο κατάλληλοι για να υπομείνουν τους κόπους του πολέμου απ' όσο οι τεχνίτες, οι πιο πολλοί συνηθισμένοι σε καθιστική ζωή. Και είναι στα πτωχά έθνη που συγκροτούνται αυτοί οι ακούραστοι στρατοί που αλλάζουν την τύχη των αυτοκρατοριών.

Ποιά τείχη θα αντέτασσε σε αυτά τα έθνη μια χώρα παραδομένη στην πολυτέλεια και στη μαλθακότητα; Δεν μπορεί να τους επιβληθεί ούτε με τον αριθμό, ούτε με τη δύναμη των κατοίκων της. Η προσήλωση στην πατρίδα, θα πει κανείς, μπορεί να αναπληρώσει τον αριθμό και τη δύναμη των πολιτών. Αλλά ποιος θα δημιουργούσε σε αυτές τις χώρες αυτή την ενάρτητη αγάπη για την πατρίδα; Η τάξη των αγροτών, που αποτελεί από μόνη της τα δύο τρίτα κάθε έθνους, είναι δυστυχισμένη: αυτή των τεχνιτών δεν κατέχει τίποτα. Μετακινούμενος από το χωριό του σε μια βιοτεχνία ή σε ένα κατάστημα, και από αυτό το κατάστημα σε κάποιο άλλο, ο τεχνίτης είναι εξοικειωμένος με την ιδέα της μετακίνησης. Δεν μπορεί να αποκτήσει δεσμούς με κανένα τόπο. Εξασφαλίζοντας σχεδόν παντού την συντήρηση του, πρέπει να θεωρείται όχι ως πολίτης μιας χώρας, αλλά ως κάτοικος του κόσμου.

Ένας τέτοιος λαός δεν μπορεί λοιπόν να διακρίνεται για πολύ χρόνο για την ανδρεία του. Επειδή, σε έναν λαό, η ανδρεία είναι γενικά, ή το αποτέλεσμα της ευρωστίας του σώματος, αυτής της τυφλής εμπιστοσύνης στις ίδιες τις δυνάμεις μας που κρύβει στους ανθρώπους το μισό κίνδυνο στον οποίον εκτίθενται, ή το αποτέλεσμα σφοδρής αγάπης για την πατρίδα που τους κάνει να περιφρονούν του κινδύνους: αλλά η πολυτέλεια εξαντλεί, με τον καιρό, αυτές τις δύο πηγές ανδρείας¹⁴. Ίσως η απληστία θα

12 Η Ολλανδία, η Αγγλία, η Γαλλία είναι φορτωμένες με χρέη, η Ελβετία δεν χρωστά τίποτα.

13 Δεν είναι αρκετό, λέει ο Grotius, ο λαός να εφοδιάζεται με πράγματα απολύτως αναγκαία για τη συντήρηση του και για τη ζωή του, πρέπει επιπλέον να προσφέρονται εύκολα και ευχάριστα σ' αυτόν.

14 Κατά συνέπεια, το στρατιωτικό πνεύμα θεωρείται πάντοτε ως ασύμβατο με το πνεύμα του εμπορίου: όχι ότι δεν μπορούν τουλάχιστον να τα συμβιβάσουν μέχρι ενός σημείου: αλλά είναι ότι στην πολιτική αυτό το πρόβλημα είναι ένα από τα πιο δύσκολα να λυθούν. Αυτοί που, μέχρι σήμερα, έχουν γράψει για το εμπόριο, το έχουν αντιμετωπίσει σαν ένα μεμονωμένο θέμα. Δεν έχουν επαρκώς αντιληφθεί ότι όλα έχουν την αντανάκλαση τους. Ότι στην πραγματικότητα της κυβέρνησης, δεν είναι κυριολεκτικά καθόλου μεμονωμένο θέμα, ότι σε αυτό το θέμα, η αξία ενός συγγραφέα συνίσταται στο να *συνδέσει μεταξύ τους όλα τα μέρη* της διοίκησης, και ότι τελικά ένα κράτος είναι μια μηχανή που κινείται από διαφορετικά ελατήρια, τη δύναμη της οποίας πρέπει να αυξήσουμε ή να ελαττώσουμε ανάλογα με το τζόγο αυτών των ελατηρίων ανάμεσα τους, και το αποτέλεσμα που θέλουμε

άνοιγε μια τρίτη, εάν ζούσαμε ακόμη σε αυτούς τους βάρβαρους αιώνες όπου υποδούλωναν τους λαούς, και εγκατέλειπαν τις πόλεις στην λεηλασία. Ο στρατιώτης καθώς δεν ενθουσιάζεται τώρα πλέον από αυτό το κίνητρο, δεν μπορεί να είναι ανδρείος παρά από αυτό που ονομάζεται τιμή. Αλλά η επιθυμία της τιμής ατονεί σε έναν λαό, όταν η αγάπη για τα πλούτη ανάβει¹⁵. Μάταια θα πει κανείς ότι τα πλούσια έθνη κερδίζουν τουλάχιστον σε ευτυχία και σε ηδονή αυτό που χάνουν σε αρετή και σε θάρρος: Ένας Σπαρτιάτης¹⁶ δεν ήταν λιγότερο ευτυχής από έναν Πέρση.

Οι πρώτοι Ρωμαίοι, που η ανδρεία τους αμειβόταν με την δωρεά κάποιων τροφίμων, δεν θα είχαν ζηλέψει καθόλου την τύχη του Κράσου.

Ο Γάιος Ντουίλλιος που, με εντολή της Συγκλήτου, οδηγείτο κάθε βράδυ στο σπίτι του με συνοδεία ανδρών που κρατούσαν δαυλούς και έπαιζαν αυλούς, δεν απολάμβανε λιγότερο αυτό το χονδροειδές κονσέρτο από όσο εμείς την πιο λαμπρή σονάτα. Αλλά, καθώς παραδεχόμαστε ότι τα πλούσια έθνη παρέχουν στα ίδια κάποιες ανέσεις άγνωστες στους πτωχούς λαούς, ποιος θα απολαύσει αυτές τις ανέσεις; Ένας μικρός αριθμός προνομιούχων και πλουσίων, που, καθώς θεωρούν τους εαυτούς τους σαν ολόκληρο το έθνος, συμπεραίνουν από την ιδιαίτερη τους άνεση ότι ο χωρικός είναι ευτυχισμένος. Αλλά ακόμη και αν αυτές οι ανέσεις μοιράζονταν σε μεγαλύτερο αριθμό πολιτών, ποια αξία έχει αυτό το πλεονέκτημα συγκρινόμενο με αυτούς που προσφέρουν σε πτωχούς λαούς δυνατή ψυχή, θαρραλέα και εχθρική στη δουλεία; Τα έθνη στα οποία εισάγεται η πολυτέλεια είναι αργά ή γρήγορα θύματα του δεσποτισμού. Προσφέρουν αδύναμα και εξασθενημένα χέρια στα δεσμά τα οποία θέλει να τους επιβάλει η τυραννία. Πως θα γλυτώσουν από αυτά; Σε αυτά τα έθνη, κάποιιο ζουν μέσα στη μαλθακότητα, και η μαλθακότητα δεν σκέπτεται ούτε προβλέπει: Οι άλλοι μαραίνονται μέσα στην αθλιότητα. Και η ανάγκη καθώς είναι πιεστική, εντελώς απασχολημένη στο να βρει μεθόδους για να ικανοποιηθεί, δεν σηκώνει καθόλου τα μάτια της τόσο ψηλά μέχρι την ελευθερία. Στο σύστημα του δεσποτισμού, ο πλούτος αυτών των εθνών είναι στους άρχοντες τους. Στο δημοκρατικό σύστημα, ο πλούτος ανήκει στους ισχυρούς, όπως και στους ανδρείους που βρίσκονται κοντά τους.

« Φέρτε μας τους θησαυρούς σας, θα μπορούσαν να πουν οι Ρωμαίοι στους κατοίκους της Καρθαγένης, μας ανήκουν: Η Ρώμη και η Καρθαγένη θέλησαν και οι δύο να γίνουν πλούσιες, αλλά πήραν διαφορετικούς δρόμους για να φτάσουν σε αυτό το σκοπό. Ενώ εσείς ενθαρρύνετε τη βιομηχανία των πολιτών σας, ενώ ιδρύετε βιοτεχνίες, ενώ γεμίζετε τη θάλασσα με τα πλοία σας, ενώ πηγαίνατε να αναγνωρίσετε ακατοίκητες ακτές, και ενώ προσελκύατε σε σας όλο το χρυσό της Ισπανίας και της Αφρικής, εμείς, πιο συνετοί, σκληραγωγούσαμε τους στρατιώτες μας στη κούραση του πολέμου, τους εξυψώναμε την ανδρεία τους, γνωρίζαμε ότι οι τεχνίτες δεν δουλεύουν παρά για τον γενναίο. Η ώρα της απόλαυσης έφτασε. Δώστε μας αυτά τα αγαθά που δεν μπορείτε να τα υπερασπιστείτε.» Εάν οι Ρωμαίοι δεν είχαν χρησιμοποιήσει αυτή τη γλώσσα, τουλάχιστον η συμπεριφορά τους αποδεικνύει ότι ένοιωθαν

να παράγουμε.

15 Είναι ανώφελο να προειδοποιήσουμε ότι η πολυτέλεια είναι, από αυτή την άποψη, πιο επικίνδυνη για ένα έθνος που βρίσκεται στη στέρεη γη παρά για τους νησιώτες. Τα τείχη τους είναι τα πλοία τους, και οι στρατιώτες τους είναι οι ναύτες.

16 Μια μέρα που έκαναν μπροστά στον Αλκιβιάδη το εγκώμιο των Σπαρτιατών: *Τι τους εντυπωσιάζει, έλεγε; Με τη δυστυχισμένη ζωή που κάνουν, δεν πρέπει να έχουν τίποτα που να τους ενδιαφέρει τόσο όσο το να πεθάνουν.* Ήταν το αστέιο ενός νέου άνδρα που τρεφόταν μέσα στην πολυτέλεια: Ο Αλκιβιάδης έκανε λάθος, και η Σπάρτη δεν ζήλευε την ευτυχία των Αθηνών. Αυτό έκανε έναν αρχαίο να πει, ότι ήταν πιο ευχάριστα να ζει κανείς όπως οι Σπαρτιάτες, στη σκιά καλών νόμων, παρά στη σκιά των δένδρων όπως οι Συβαρίτες.

τα συναισθήματα που προϋποθέτει αυτός ο λόγος. Πως η φτώχεια της Ρώμης δεν είχε κυριαρχήσει στον πλούτο της Καρθαγένης, και είχε διατηρήσει, από αυτή την άποψη, το πλεονέκτημα που σχεδόν όλα τα πτωχά έθνη έχουν πάνω στα πλούσια έθνη; Δεν έχουμε δει την λιτή Λακεδαίμονα να θριαμβεύει επί της πλούσιας και εμπορικής Αθήνας; Τους Ρωμαίους να καταπατούν τα χρυσά σκήπτρα της Ασίας; Δεν έχουμε δει την Αίγυπτο, την Φοινίκη, την Τύρο, τη Σιδώνα, τη Ρόδο, τη Γένοβα, τη Βενετία να υποτάσσονται ή τουλάχιστον να ταπεινώνονται από λαούς τους οποίους αποκαλούσαν βαρβάρους; Και ποιος ξέρει εάν δεν δούμε κάποια μέρα την πλούσια Ολλανδία, λιγότερο ευτυχισμένη στο εσωτερικό από την Ελβετία, να προβάλλει στους εχθρούς της λιγότερο πεισματική αντίσταση; Να από ποια άποψη παρουσιάζεται στους φιλοσόφους η πολυτέλεια που την θεωρούν ως καταστροφική για τα έθνη.

Το συμπέρασμα από αυτά που μόλις είπα, είναι ότι οι άνθρωποι, βλέποντας καλά αυτά που βλέπουν, εξάγοντας πολύ ορθές συνέπειες από τις αρχές τους, καταλήγουν εντούτοις σε αποτελέσματα συχνά αντιφατικά, επειδή δεν έχουν στη μνήμη τους όλα τα πράγματα της σύγκρισης από τα οποία πρέπει να προκύπτει η αλήθεια την οποία αναζητούν.

Είναι ανώφελο, νομίζω, να πω ότι παρουσιάζοντας το θέμα της πολυτέλειας κάτω από δύο διαφορετικές απόψεις, δεν ισχυρίζομαι καθόλου ότι έχω αποφασίσει εάν η πολυτέλεια είναι πραγματικά επιβλαβής ή χρήσιμη στα κράτη: θα έπρεπε, για να λύσω ακριβώς αυτό το ηθικό πρόβλημα, να εισέλθω σε περίεργες λεπτομέρειες στο θέμα που προτείνω. Θέλησα μόνο να δείξω, με αυτό το παράδειγμα, ότι, σε πολύπλοκα θέματα και τα οποία κρίνουμε χωρίς πάθη, δεν κάνουμε ποτέ λάθος παρά από άγνοια, δηλαδή, όταν φανταζόμαστε ότι η πλευρά που βλέπουμε σε ένα αντικείμενο είναι όλο αυτό που υπάρχει για να δούμε σε αυτό το ίδιο το αντικείμενο.

Κεφάλαιο 4. Για την κακή χρήση των λέξεων

Μια άλλη αιτία σφάλματος, και που ομοίως εξαρτάται από την άγνοια, είναι η κακή χρήση των λέξεων, και οι αρκετά ασαφείς έννοιες τις οποίες συνδέουμε σε αυτές. Ο Locke έχει τόσο καλά μελετήσει το θέμα αυτό, ώστε δεν επιτρέπω στον εαυτό μου τη μελέτη του παρά για να γλιτώσω τους αναγνώστες από τον κόπο των ερευνών, που δεν έχουν όλοι εξίσου στο μυαλό τους το έργο αυτού του φιλοσόφου.

Ο Descartes είχε ήδη πει, πριν από τον Locke, ότι οι περιπατητικοί, οχυρωμένοι πίσω από την ασάφεια των λέξεων, ήσαν αρκετά όμοιοι με τυφλούς που, για να κάνουν ίση τη μάχη, τραβούσαν έναν οξυδερκή ανταγωνιστή μέσα σε μια σκοτεινή σπηλιά: εάν αυτός ο άνθρωπος, προσέθετε, γνώριζε να φωτίζει τη σπηλιά, εάν υποχρεώνει τους περιπατητικούς να συνδέουν σαφείς έννοιες στις λέξεις που χρησιμοποιούν, τότε ο θρίαμβος του είναι εξασφαλισμένος. Σύμφωνα με τον Descartes και τον Locke, θα αποδείξω λοιπόν ότι στη μεταφυσική και στην ηθική, η κακή χρήση των λέξεων και η άγνοια της αληθινής τους σημασίας είναι, τολμώ να πω, ένα λαβύρινθος όπου τα πιο μεγάλα πνεύματα συχνά χάνονται. Θα πάρω ως παραδείγματα κάποιες από τις λέξεις αυτές που ξεσήκωσαν τις πιο μεγάλες και τις πιο έντονες φιλονικίες ανάμεσα στους φιλοσόφους: τέτοιες είναι στη μεταφυσική, οι λέξεις *ύλη*, *διάστημα*, *άπειρο*.

Έχουν πάντοτε και εναλλάξ υποστηρίξει ότι η ύλη είχε αίσθηση ή ότι δεν είχε αίσθηση, και γι' αυτό το θέμα έχουν φιλονικήσει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα και πολύ αόριστα. Ήρθε στο μυαλό τους πολύ αργά να αναρωτηθούν για ποιο πράγμα φιλονικούσαν, και να συνδέσουν μια σαφή έννοια σε αυτή τη λέξη *ύλη*. Εάν κατ' αρχήν είχαν προσδιορίσει τη σημασία, θα είχαν αναγνωρίσει ότι οι άνθρωποι ήσαν, τολμώ να πω, οι δημιουργοί της ύλης, ότι ή ύλη δεν ήταν ένα όν, ότι δεν υπήρχαν στη φύση παρά άτομα (οντότητες) τα οποία είχαν ονομάσει με τη λέξη *σώμα*, και ότι δεν μπορούσαν να αντιλαμβάνονται με τη λέξη *ύλη* παρά το σύνολο των κοινών ιδιοτήτων όλων των σωμάτων. Καθώς προσδιορίστηκε η σημασία αυτής της λέξης με αυτό τον τρόπο, το μόνο που απέμενε πλέον ήταν να γνωρίσουμε εάν η έκταση, η στερεότητα, η μη διαπερατότητα ήσαν οι μόνες κοινές ιδιότητες σε όλα τα σώματα. Και εάν η ανακάλυψη μια δύναμης, όπως, για παράδειγμα, η έλξη, δεν μπορούσε να κάνει να υποψιαστούμε ότι τα σώματα θα είχαν ακόμη και κάποιες άγνωστες ιδιότητες, όπως η ικανότητα της αίσθησης, που, καθώς δεν εκδηλώνεται παρά στα σώματα των οργανισμών των ζώων, μπορούσε εντούτοις να είναι κοινή σε όλα τα άτομα (οντότητες). Το θέμα καθώς καταλήγει σε αυτό το σημείο, είχαν αντιληφθεί λοιπόν ότι, εάν είναι αδύνατον, στην ανάγκη, να αποδείξουν ότι όλα τα σώματα είναι απολύτως αναίσθητα, κάθε άνθρωπος, που δεν έχει φωτισθεί, πάνω σε αυτό το θέμα, εξ' αποκαλύψεως, δεν μπορεί να αποφασίσει για το θέμα παρά εάν υπολογίσει και συγκρίνει την πιθανότητα αυτής της γνώμης με την πιθανότητα της αντίθετης γνώμης.

Για να τερματίσουν αυτή την φιλονικία, δεν ήταν λοιπόν καθόλου απαραίτητο να δομήσουν διαφορετικά συστήματα του κόσμου, να χαθούν μέσα στο συνδυασμό των πιθανοτήτων, και να καταβάλουν αυτές τις τεράστιες πνευματικές προσπάθειες που δεν κατέληξαν και δεν έπρεπε πραγματικά να καταλήξουν παρά σε λάθη περισσότερο ή λιγότερο έξυπνα. Πράγματι (να μου επιτραπεί εδώ να παρατηρήσω), εάν πρέπει να επωφεληθούμε όσο το δυνατό περισσότερο από την παρατήρηση, πρέπει να μη προχωρήσουμε παρά με αυτήν, να σταματήσουμε τη στιγμή ακριβώς που μας αφή-

νει, και να έχουμε το θάρρος να αγνοήσουμε αυτό που δεν μπορούμε ακόμη να γνωρίσουμε.

Διδαγμένοι από τα σφάλματα των μεγάλων ανδρών που προηγήθηκαν, πρέπει να αντιληφθούμε ότι οι παρατηρήσεις μας πολλαπλασιασμένες και συγκεντρωμένες μόλις αρκούν για να σχηματίσουμε κάποια από τα μερικά συστήματα που περιλαμβάνονται στο γενικό σύστημα. Ότι είναι από τα βάθη της φαντασίας που μέχρι τώρα έχουμε εξαγάγει το σύστημα του σύμπαντος. Και ότι, εάν δεν έχουμε ποτέ παρά ακρωτηριασμένα νέα για τις απομακρυσμένες από μας χώρες, οι φιλόσοφοι δεν έχουν ομοίως παρά ακρωτηριασμένα νέα για το σύστημα του κόσμου. Με πολύ σκέψη και πολλούς συνδυασμούς, δεν θα προσφέρουν ποτέ παρά μύθους, μέχρις ότου ο χρόνος και το τυχαίο τους δώσουν ένα γενικό γεγονός στο οποίο όλα τα άλλα θα μπορέσουν να αναχθούν.

Αυτά που είπα για τη λέξη *ύλη*, τα λέω για τη λέξη *διάστημα*. Οι περισσότεροι φιλόσοφοι την έχουν κάνει ένα όν, και η άγνοια της σημασίας αυτής της λέξης έδωσε χώρο σε μακροχρόνιες φιλονικίες¹⁷. Θα τις είχαν συντομεύσει, εάν είχαν συνδέσει μια σαφή έννοια σε αυτή τη λέξη: θα είχαν τότε συμφωνήσει ότι το διάστημα, θεωρούμενο ως αφηρημένη έννοια, είναι το απόλυτο μηδέν, ότι το διάστημα θεωρούμενο μέσα στα σώματα, είναι αυτό που ονομάζουμε έκταση. Ότι οφείλουμε την έννοια του κενού, που συνθέτει εν μέρει την έννοια του διαστήματος, στο ενδιάμεσο που αντιλαμβάνομαστε ανάμεσα σε δύο ψηλά βουνά. Ενδιάμεσο που, καθώς δεν καταλαμβάνεται παρά από αέρα, δηλαδή, από ένα σώμα το οποίο από απόσταση δεν μας προξενεί καμιά αισθητή εντύπωση, πρέπει να μας δίνει την έννοια του κενού, που δεν είναι κάτι άλλο από τη δυνατότητα να μας παρουσιάζει απομακρυσμένα βουνά μεταξύ τους, χωρίς η απόσταση που τα χωρίζει να καλύπτεται από κανένα σώμα.

Σε ότι αφορά την έννοια του *απείρου*, που περικλείεται ακόμη στην έννοια του *διαστήματος*, λέω ότι οφείλουμε αυτή την έννοια του απείρου μόνο στη δύναμη που έχει ένας άνθρωπος τοποθετημένος σε μια πεδιάδα να πηγαίνει πάντοτε πιο πίσω τα όρια της, χωρίς να μπορεί, σε αυτή την περίπτωση, να ορίσει το όριο όπου η φαντασία του πρέπει να σταματήσει: η *απουσία ορίων* είναι λοιπόν, όποιου είδους και αν είναι, η μόνη έννοια που θα μπορούσαμε να έχουμε για το άπειρο. Εάν οι φιλόσοφοι, πριν να σχηματίσουν κάποια γνώμη για το θέμα αυτό, είχαν προσδιορίσει την σημασία αυτής της λέξης *άπειρο*, νομίζω ότι, υποχρεωμένοι να υιοθετήσουν τον πιο πάνω ορισμό, δεν θα είχαν χάσει τον καιρό τους σε επιπόλαιες φιλονικίες. Στη λανθασμένη φιλοσοφία των προηγούμενων αιώνων πρέπει κυρίως να αποδώσουμε την χονδροειδή άγνοια στην οποία βρισκόμαστε για την πραγματική σημασία των λέξεων: αυτή η φιλοσοφία συνίστατο σχεδόν αποκλειστικά στην τέχνη της κακής χρήσης. Αυτή η τέχνη, στην οποία συνίστατο όλη η επιστήμη των σχολαστικών, μπέρδευε όλες τις έννοιες. Και το σκοτάδι που έριχνε σε όλες τις εκφράσεις απλωνόταν γενικά σε όλες τις επιστήμες και κυρίως στην ηθική.

Όταν ο διάσημος de la Rochefoucault λέει ότι ο εγωισμός είναι η αρχή όλων μας των πράξεων, πόσο η άγνοια της αληθινής σημασίας αυτής της λέξης *εγωισμός* δεν ξεσήκωσε ανθρώπους ενάντια σε αυτόν τον διαπρεπή συγγραφέα; Πήραν τον εγωισμό για υπερηφάνεια και ματαιοδοξία, και φαντάστηκαν, συνεπώς, ότι ο de la Rochefoucault τοποθετούσε στην φαυλότητα την πηγή όλων των αρετών. Ήταν εντούτοις εύκολο να αντιληφθούμε ότι ο εγωισμός, ή η αγάπη για τον εαυτό μας, δεν ήταν κάτι άλλο από ένα συναίσθημα χαραγμένο σε μας από τη φύση. Ότι αυτό το συναίσθημα μετατρέπεται σε κάθε άνθρωπο σε φαυλότητα ή σε αρετή, ανάλογα με τα γούστα και τα πάθη που προκαλούσαν. Και ότι ο εγωισμός, διαφορετικά τροποποιημένος, προκαλούσε την υπερηφάνεια και τη μετριοφροσύνη.

17 Δες τις φιλονικίες του Clarcke και του Leibnitz

Η γνώση αυτών των ιδεών θα είχε προφυλάξει τον de la Rochefoucault από την κατηγορία που τόσο συχνά επαναλαμβανόταν εναντίον του ότι έβλεπε την ανθρωπότητα τόσο στα μαύρα. Την γνώρισε όπως είναι. Συμφωνώ ότι η σαφής όψη της αδιαφορίας σχεδόν όλων των ανθρώπων απέναντί μας είναι θλιβερό θέαμα για την υπερηφάνεια μας. Αλλά τελικά πρέπει να παίρνει κανείς τους ανθρώπους όπως είναι: το να ερεθίζεται ενάντια στα αποτελέσματα του εγωισμού τους, σημαίνει να παραπονιέται για τις μπόρες της άνοιξης, για τις κάψες του καλοκαιριού, για τις βροχές του φθινοπώρου, και για τους πάγους του χειμώνα.

Για να αγαπήσουμε τους ανθρώπους, πρέπει να περιμένουμε λίγα από αυτούς: για να δούμε τα μειονεκτήματά τους χωρίς δριμύτητα, πρέπει να συνηθίσουμε να τους συγχωρούμε, να αντιληφθούμε ότι η επιείκεια είναι δικαιοσύνη την οποίαν η αδύναμη ανθρωπότητα έχει το δικαίωμα να απαιτεί από την φρόνηση. Αλλά τίποτα δεν είναι πιο κατάλληλο να μας φέρει στην επιείκεια, να κλείσει τις καρδιές μας στο μίσος, να τις ανοίξει στις αρχές μιας ανθρώπινης και ήπιας ηθικής, από τη βαθιά γνώση της ανθρώπινης καρδιάς, όπως την είχε ο de la Rochefoucault: ομοίως οι πιο φωτισμένοι ήσαν σχεδόν πάντοτε πιο επιεικείς. Πόσα αποφθέγματα ανθρωπιάς σπαρμένα στα έργα τους! *Να ζείτε, έλεγε ο Πλάτων, με τους κατώτερους σας και τους υπηρέτες σας όπως με δυστυχημένους φίλους.* «θα ακούω πάντοτε, έλεγε ένας ινδός φιλόσοφος, τους πλούσιους να φωνάζουν, κύριε, κτύπα όποιον μας αποσπά το ελάχιστο μέρος από τα αγαθά μας, ενώ, με φωνή λυπητερή και τα χέρια απλωμένα στον ουρανό, ο πτωχός λέει, κύριε, κάνε με μέρος από τα αγαθά που παρέχεις απλόχερα στον πλούσιο. Και εάν κάποιος πιο πτωχός μου αφαιρούν ένα μέρος, δεν θα ικετεύσω καθόλου την εκδίκηση σου, και θα θεωρήσω αυτές τις μικροκλοπές με το μάτι που βλέπουν, την εποχή της σποράς, τα περιστέρια να απλώνονται στα χωράφια για να βρουν την τροφή τους.»

Κατά τα άλλα, εάν η λέξη εγωισμός, παρεξηγημένη, ξεσήκωσε τόσοσ στενόμυαλους ενάντια στον de la Rochefoucault, ποιές φιλονικίες, ακόμη πιο σοβαρές, δεν έχει προκαλέσει η λέξη *ελευθερία*; Φιλονικίες που θα είχαν εύκολα τερματισθεί, εάν όλοι οι άνθρωποι, τόσο φίλοι της αλήθειας όσο ο Mallebranche, είχαν παραδεχθεί, όπως αυτός ο επιδέξιος θεολόγος, στο έργο του *Prémotion physique*, ότι η *ελευθερία ήταν ένα μυστήριο*. Όταν με πιέζουν γι' αυτό το θέμα, έλεγε, *αναγκάζομαι να τα έχω εντελώς χαμένα*. Δεν είναι ότι δεν μπορούν να σχηματίσουν ακριβή έννοια της λέξης *ελευθερία*, με την κοινή της σημασία. Ο ελεύθερος άνθρωπος είναι ο άνθρωπος που δεν είναι αλυσοδεμένος, ούτε είναι κλεισμένος στη φυλακή, ούτε εκφοβίζεται, όπως ο δούλος, με τον φόβο των τιμωριών. Με αυτή την έννοια, η ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται στην ελεύθερη άσκηση της δύναμης του: λέω της δύναμης του, επειδή θα ήταν γελοίο να πάρουμε για *ανελευθερία* την αδυναμία στην οποία βρισκόμαστε να σκίζουμε τους ουρανούς όπως ο αετός, να ζούμε κάτω από τη θάλασσα όπως η φάλαινα, και να γίνουμε βασιλιάς, πάπας, αυτοκράτορας.

Έχουμε λοιπόν ακριβή έννοια αυτής της λέξης *ελευθερία*, με την κοινή της σημασία. Δεν είναι έτσι όταν χρησιμοποιούμε αυτή τη λέξη *ελευθερία* κατά βούληση. Τι θα ήταν τότε η ελευθερία; Δεν θα μπορούσαμε να εννοούμε, με αυτή τη λέξη, παρά την ελεύθερη δύναμη να θέλουμε ή να μη θέλουμε ένα πράγμα. Αλλά αυτή η δύναμη θα προϋπέθετε ότι υπάρχουν θελήσεις χωρίς κίνητρα, και κατά συνέπεια αποτελέσματα χωρίς αιτία. Θα έπρεπε τότε να μπορούμε εξίσου να θέλουμε το καλό και το κακό, υπόθεση εντελώς αδύνατη. Πράγματι, εάν η επιθυμία της ηδονής είναι η βασική αρχή όλων μας των σκέψεων και όλων μας των πράξεων, εάν όλοι οι άνθρωποι τείνουν συνεχώς προς την ευτυχία τους πραγματική ή φαινομενική. Όλες μας οι θελήσεις δεν είναι λοιπόν παρά το αποτέλεσμά αυτής της τάσης. Με αυτή την έννοια, δεν μπορούμε συνεπώς να συνδέσουμε καμία σαφή έννοια σε αυτή τη λέξη *ελευθερία*. Αλλά, θα

πει κάποιος, εάν είμαστε αναγκασμένοι να επιδιώκουμε την ευτυχία παντού όπου την συναντάμε, τουλάχιστον είμαστε ελεύθεροι στην επιλογή των μέσων τα οποία χρησιμοποιούμε για να μας κάνουν ευτυχισμένους¹⁸; Ναι, θα απαντήσω: αλλά η λέξη ελευθερος δεν είναι τότε παρά συνώνυμο του *φωτισμένος*, και αυτό που κάνουμε είναι μόνο να συγχέουμε αυτές τις δυο έννοιες. Ανάλογα με το εάν ένας άνθρωπος θα γνωρίζει περισσότερο ή λιγότερο από τη διαδικασία και τη νομολογία, με το εάν θα καθοδηγείται στις υποθέσεις του από έναν δικηγόρο περισσότερο ή λιγότερο επιδέξιο, θα παίρνει καλύτερες ή χειρότερες αποφάσεις. Αλλά όποια απόφαση και αν πάρει, η επιθυμία της ευτυχίας του θα τον κάνει πάντοτε να επιλέγει το μέρος εκείνο που θα του φαίνεται πιο κατάλληλο για τα συμφέροντα του, τα γούστα του, τα πάθη του, και τελικά αυτό που θεωρεί ως την ευτυχία του.

Πως θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε φιλοσοφικά το πρόβλημα της ελευθερίας; Εάν όπως ο Locke το απέδειξε, είμαστε οπαδοί φίλων, γονέων, αναγνωσμάτων, και τελικά όλων των πραγμάτων που μας περιβάλλουν. Πρέπει όλες μας οι σκέψεις και όλες μας οι θελήσεις να είναι άμεσα αποτελέσματα ή απαραίτητα επακόλουθα των εντυπώσεων που έχουμε δεχθεί.

Δεν μπορούμε λοιπόν να σχηματίσουμε καμία έννοια αυτής της λέξης ελευθερία, όταν χρησιμοποιείται κατά βούληση¹⁹. Πρέπει να την θεωρήσουμε σαν μυστήριο. Να αναφωνήσουμε μαζί με τον Αγ. Πέτρο, Ω, ύψος! Να πειστούμε ότι μόνο η θεολογία μπορεί να μιλήσει για ένα παρόμοιο θέμα, και ότι μια φιλοσοφική πραγματεία για την ελευθερία δεν θα ήταν παρά μια πραγματεία αποτελεσμάτων χωρίς αιτία.

Βλέπουμε ποιοι αιώνιο σπέρμα φιλονικιών και συμφορών περικλείει συχνά η άγνοια της αληθινής σημασίας των λέξεων. Χωρίς να μιλήσουμε για το αίμα που έχει χυθεί από τα μίση και τις θεολογικές έριδες, έριδες σχεδόν όλες στηριγμένες στην κακή χρήση των λέξεων, ποιες άλλες δυστυχίες ακόμη δεν έχει δημιουργήσει αυτή η άγνοια, και σε ποιες πλάνες δεν έχει ρίξει τα έθνη;

Αυτές οι πλάνες πολλαπλασιάζονται περισσότερο απ' όσο νομίζουμε. Γνωρίζουμε αυτή την ιστορία ενός Ελβετού: του είχαν αναθέσει μια πύλη στον Κεραμικό, με αυστηρή εντολή να μην αφήσει κανέναν να μπει από αυτήν. Εμφανίζεται ένας αστός: *Δεν μπαίνει κανείς*, του λέει ο Ελβετός. Και, απαντά ο αστός, δεν θέλω καθόλου να μπω, αλλά μόνο να βγω από τη βασιλική γέφυρα... *Α! εάν πρόκειται να βγειτε*, συνε-

18 Υπάρχουν ακόμη άνθρωποι που θεωρούν την αναστολή της κρίσης ως απόδειξη της ελευθερίας. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η αναστολή είναι τόσο αναγκαία όσο η βιασύνη στις κρίσεις: όταν, από έλλειψη έρευνας, είμαστε εκτεθειμένοι σε κάποια δυστυχία, ο εγωισμός εκπαιδευμένος από την ατυχία, πρέπει να μας αναγκάσει στην αναστολή.

Ομοίως κάνουμε λάθος με τη λέξη *μελέτη*: νομίζουμε ότι μελετάμε όταν έχουμε, για παράδειγμα, να επιλέξουμε ανάμεσα σε δυο ηδονές περίπου ίσες και σχεδόν σε ισορροπία. Εντούτοις, θεωρούμε ως μελέτη μόνο τη βραδύτητα με την οποίαν ανάμεσα σε δυο βάρη περίπου ίσα το πιο βαρύ παρασύρει ένα από τα τάσια της ζυγαριάς.

19 «Η ελευθερία, έλεγαν οι στωικοί, είναι χίμαιρα. Από έλλειψη γνώσης των κινήτρων, ομοιότητας των περιστάσεων που μας καθορίζουν να ενεργούμε με ένα συγκεκριμένο τρόπο, θεωρούμε τον εαυτό μας ελεύθερο. Μπορούμε να σκεφθούμε ότι ο άνθρωπος έχει πραγματικά την δύναμη να καθορίσει τον εαυτό του; Δεν είναι μάλλον τα εξωτερικά πράγματα, συνδυασμένα με χίλιους διαφορετικούς τρόπους, που τον ωθούν και τον καθορίζουν; Η βούληση του είναι ασαφής και ανεξάρτητη ικανότητα, που δρα χωρίς επιλογή και από ιδιοτροπία; Δρα, είτε ως συνέπεια μιας κρίσης, μιας πράξης της νόησης, που του παρουσιάζει ότι κάποιο πράγμα είναι πιο πλεονεκτικό για τα συμφέροντα του από κάθε άλλο, είτε ανεξάρτητα από αυτή την πράξη, οι περιστάσεις όπου βρίσκεται ένας άνθρωπος, προδιαθέτουν και αναγκάζουν τη θέληση να γυρίσει σε μια ορισμένη κατεύθυνση: και κολακεύεται τότε, ότι έχει γυρίσει σε αυτή την κατεύθυνση ελεύθερα, αν και δεν μπόρεσε να θελήσει να γυρίσει προς κάποια άλλη.» *Κριτική Ιστορία της φιλοσοφίας*.

χίζει ο Ελβετός, *κύριε, μπορείτε να περάσετε*²⁰. Ποιος θα το πίστευε; Αυτή η ιστορία είναι η ιστορία του Ρωμαϊκού λαού. Ο Καίσαρ παρουσιάζεται στην δημόσια πλατεία, θέλει να τον στέψουν, και οι Ρωμαίοι, από έλλειψη σύνδεσης εννοιών με ακριβή σημασία στη λέξη βασιλεία, του παραχωρούν, κάτω από τον τίτλο του *αυτοκράτορα*, την εξουσία που του αρνούνται κάτω από τον τίτλο του *βασιλέα*.

Αυτό που λέω για τους Ρωμαίους μπορεί να εφαρμοσθεί γενικά σε όλα τα διβάνια και σε όλα τα συμβούλια των πριγκίπων. Ανάμεσα στους λαούς, όπως ανάμεσα στους ηγεμόνες, δεν υπάρχει κανένας όπου η κακή χρήση των λέξεων δεν έχει τον ρίζι σε κάποιο χονδροειδές σφάλμα. Για να ξεφύγουν από αυτή την παγίδα, θα έπρεπε, σύμφωνα με τη συμβουλή του Leibnitz, να συντάξουν μια φιλοσοφική γλώσσα, στην οποία θα προσδιόριζαν την ακριβή σημασία κάθε λέξης. Οι άνθρωποι τότε θα μπορούσαν να γίνονται αντιληπτοί, να μεταδίδουν ακριβώς τις ιδέες τους, οι φιλονικίες, τις οποίες διαιωνίζει η κακή χρήση των λέξεων, θα τελείωναν. Και οι άνθρωποι, σε όλες τις επιστήμες θα ήσαν σε λίγο υποχρεωμένοι να υιοθετήσουν τις ίδιες αρχές.

Αλλά είναι ίσως αδύνατη η εκτέλεση ενός προγράμματος τόσο χρήσιμου και τόσο επιθυμητού. Η εφεύρεση των γλωσσών δεν οφείλεται καθόλου στους φιλοσόφους αλλά στην ανάγκη. Και η ανάγκη, σε αυτό το είδος, δεν είναι δύσκολο να ικανοποιηθεί. Κατά συνέπεια, έχουμε κατ' αρχήν συνδέσει κάποιες λανθασμένες έννοιες σε ορισμένες λέξεις, στη συνέχεια, έχουμε συνδυάσει, έχουμε συγκρίνει αυτές τις έννοιες και αυτές τις λέξεις μεταξύ τους. Κάθε νέος συνδυασμός έχει προκαλέσει νέο λάθος. Αυτά τα λάθη πολλαπλασιάζονται, και, καθώς πολλαπλασιάζονται, είναι εντελώς πολύπλοκα που θα ήταν τώρα αδύνατον, χωρίς απέραντο κόπο και εργασία, να ακολουθήσουμε και να ανακαλύψουμε την πηγή τους. Υπάρχουν γλώσσες που είναι σαν αλγεβρικός υπολογισμός: γλιστρούν σε αυτές κάποια λάθη. Αυτά τα λάθη δεν γίνονται αντιληπτά. Υπολογίζουμε σύμφωνα με αυτά τα λάθη. Από πρόταση σε πρόταση, καταλήγουμε σε συνέπειες εντελώς γελοίες. Αντιλαμβανόμαστε τον παραλογισμό: αλλά πως θα ξαναβρούμε το σημείο όπου γλίστρησε το πρώτο λάθος; Για αυτό το αποτέλεσμα, θα έπρεπε να ξανακάνουμε και να επαληθεύσουμε μεγάλο αριθμό υπολογι-

20 Όταν, λέει ο Montaigne, βλέπουμε έναν Καγκελάριο με την στολή του, την μεγάλη του περούκα και το σοβαρό ύφος του, εάν δύσκολα μπορούμε να σχηματίσουμε στη φαντασία μια πιο διασκεδαστική εικόνα, από τον ίδιο Καγκελάριο να ολοκληρώνει το γάμο του. Ίσως δεν διστάζουμε λιγότερο να γελάσουμε, όταν βλέπουμε το ανήσυχο ύφος και τη μεγάλη σοβαρότητα με την οποία κάποιοι Βεζιρηδες κάθονται στο διβάνι για να συμφωνήσουν και να συμπεράνουν, όπως ο Ελβετός. Α! *εάν πρόκειται να βγείτε, κύριε, μπορείτε να περάσετε*. Οι χρήσεις αυτής της λέξης είναι τόσο εύκολες και τόσο συνηθισμένες, ώστε μπορούμε να εμπιστευθούμε από αυτή την άποψη την οξυδέρκεια των αναγνωστών, και να τους βεβαιώσουμε ότι θα βρουν παντού Ελβετούς φρουρούς.

Δεν μπορώ να συγκρατηθώ να αναφέρω ξανά γι' αυτό το θέμα ένα ευχάριστο χαρακτηριστικό συμβάν: είναι η απάντηση ενός Άγγλου σε έναν υπουργό. Τίποτα πιο γελοίο έλεγε ο υπουργός στους αυλικούς, από τον τρόπο με τον οποίον συμπεριφέρεται το συμβούλιο σε ορισμένα έθνη νέγρων. Φανταστείτε μια αίθουσα συνεδριάσεων όπου είναι τοποθετημένες μια δωδεκάδα μεγάλες στάμνες ή πιθάρια γεμάτες μέχρι τη μέση με νερό: εκεί, γυμνοί και με βήμα σοβαρό, συναντώνται μια δωδεκάδα σύμβουλοι του κράτους: όταν φτάσουν σε αυτή την αίθουσα, ο καθένας από αυτούς πηδά μέσα στη στάμνα του, και βουλιάζει μέχρι το λαιμό. Και σε αυτή την κατάσταση συμφωνούν και συσκέπτονται για τις υποθέσεις του κράτους. Αλλά δεν γελάτε; Λέει ο υπουργός στον αυλικό που ήταν πιο κοντά του. Είναι επειδή, απαντά αυτός, βλέπω κάθε μέρα κάτι ακόμη πιο διασκεδαστικό. Τι λοιπόν; συνέχισε ο υπουργός. Βλέπω μια χώρα όπου οι στάμνες μόνες τους κάνουν συμβούλιο.

σμών. Δυστυχώς λίγοι άνθρωποι μπορούν να το αναλάβουν, ακόμη λιγότεροι απ' όσους το θέλουν, κυρίως όταν το συμφέρον των ισχυρών αντιτίθεται σε αυτή την επαλήθευση.

Έχω αποδείξει τις πραγματικές αιτίες των λανθασμένων μας κρίσεων. Έχω δείξει ότι όλα τα λάθη του πνεύματος έχουν την πηγή τους ή στα πάθη, ή στην άγνοια, είτε ορισμένων γεγονότων, είτε της αληθινής σημασίας κάποιων λέξεων. Το λάθος δεν είναι λοιπόν βασικά συνδεδεμένο με την φύση του ανθρώπινου πνεύματος. Οι λανθασμένες μας κρίσεις είναι λοιπόν το αποτέλεσμα συμπτωματικών αιτιών, που δεν προϋποθέτουν καθόλου σε μας μια ικανότητα κρίσης διαφορετική από την ικανότητα αίσθησης. Το σφάλμα δεν είναι λοιπόν παρά συμπτωματικό, απ' όπου έπεται ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν βασικά το σωστό πνεύμα.

Από τη στιγμή που γίνουν αποδεκτές αυτές οι αρχές, τίποτα δεν με εμποδίζει να προβάλλω, ότι το να κρίνω, όπως τα έχω ήδη αποδείξει, δεν είναι κυριολεκτικά παρά να αισθάνομαι.

Το γενικό συμπέρασμα αυτού του δοκιμίου, είναι ότι το πνεύμα μπορεί να θεωρείται ως η ικανότητα που παράγει τις σκέψεις μας. Και το πνεύμα, με αυτή την έννοια, δεν είναι παρά αισθητικότητα και μνήμη: ή το πνεύμα μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα αυτών των ικανοτήτων. Και, με αυτή τη δεύτερη σημασία, το πνεύμα δεν είναι παρά συσσώρευση σκέψεων, και μπορεί να υποδιαιρεθεί σε κάθε άνθρωπο σε τόσα μέρη όσες ιδέες έχει αυτός ο άνθρωπος.

Να οι δύο όψεις υπό τις οποίες παρουσιάζεται το πνεύμα θεωρούμενο από μόνο του: θα εξετάσουμε τώρα τι είναι το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία.

ΔΟΚΙΜΙΟ 2.

Για το πνεύμα σε σχέση με την κοινωνία

Κεφάλαιο πρώτο

Η *Επιστήμη* δεν είναι παρά η ανάμνηση ή γεγονότων ή ιδεών των άλλων: το *Πνεύμα*, ξεχωριστά από την *Επιστήμη*, είναι λοιπόν συσσώρευση οποιουδήποτε είδους νέων ιδεών.

Αυτός ο ορισμός του πνεύματος είναι σωστός. Είναι μάλιστα πολύ διδακτικός για έναν φιλόσοφο: αλλά δεν μπορεί να γίνει γενικά αποδεκτός: ο λαός χρειάζεται έναν ορισμό που να δίνει την ικανότητα να συγκρίνει τα διαφορετικά πνεύματα μεταξύ τους, και να κρίνει τη δύναμη τους και την έκταση τους. Αλλά, εάν δεχόταν τον ορισμό που μόλις έδωσα, πως ο λαός θα μετρούσε την έκταση του πνεύματος ενός ανθρώπου; Ποιος θα έδινε στο λαό έναν ακριβή πίνακα των ιδεών αυτού του ανθρώπου; Και πως θα διέκρινε σε αυτόν την επιστήμη και το πνεύμα;

Ας υποθέσουμε ότι ισχυρίζομαι την ανακάλυψη μια ήδη γνωστής ιδέας: θα έπρεπε ο λαός, για να γνωρίζει εάν αξίζω πραγματικά από αυτή την άποψη τον τίτλο του δεύτερου εφευρέτη, να γνωρίζει εκ των προτέρων αυτά που έχω διαβάσει, δει και ακούσει: γνώση την οποίαν δεν θέλει και δεν μπορεί να αποκτήσει. Εξάλλου, στην απίθανη υπόθεση ότι ο λαός θα μπορούσε να έχει ακριβή καταμέτρηση της ποσότητας και του είδους των ιδεών ενός ανθρώπου, λέω ότι σαν συνέπεια αυτής της απαρίθμησης, ο λαός θα ήταν συχνά υποχρεωμένος να βάλει στην κατηγορία των ιδιοφυϊών, ανθρώπους τους οποίους ούτε που υποψιάζεται ότι μπορεί να αποδώσει τον τίτλο των ανθρώπων του πνεύματος: τέτοιοι είναι γενικά όλοι οι καλλιτέχνες.

Όσο ελαφρόμυαλη και αν φαίνεται μια τέχνη, εντούτοις αυτή η τέχνη είναι ικανή για άπειρους συνδυασμούς. Όταν ο Marcel, με το χέρι στο μέτωπο, το μάτι στυλωμένο, το σώμα ακίνητο, και στην κατάσταση έντονου στοχασμού, αναφωνεί ξαφνικά, βλέποντας την μαθήτριά του να χορεύει, *πόσα πράγματα σε ένα μενουέτο!* Είναι βέβαιο ότι αυτός ο χορευτής αντιλαμβανόταν τότε, στον τρόπο που λυγίζει, που σηκώνει και ακολουθεί τα βήματα της, επιδεξιότητες αόρατες στο κοινό μάτι²¹, και ότι επομένως ο θαυμασμός του δεν είναι γελοίος πέραν από την πολύ μεγάλη σημασία που δίνει σε μικρά πράγματα. Αλλά, εάν η τέχνη του χορού περικλείει πολύ μεγάλο αριθμό ιδεών και συνδυασμών, ποιος ξέρει εάν η τέχνη της απαγγελίας δεν προϋποθέτει καθόλου, από την ηθοποιό που διακρίνεται σε αυτήν, τόσες ιδέες όσες χρησιμοποιεί ένας πολιτικός για να σχηματίσει ένα σύστημα διακυβέρνησης; Ποιος μπορεί να βεβαιώσει, όταν συμβουλευεται κανείς τα καλά μας μυθιστορήματα, ότι, στις χειρονομίες, στα κοσμητικά και στα μελετημένα λόγια τέλει φιλαρέσκειας, δεν εισέρχονται τόσοι συνδυασμοί και ιδέες, που απαιτεί η ανακάλυψη κάποιου συστήματος του κόσμου, και ότι σε πολύ διαφορετικά είδη, η Le Coudreur και η Ninon de l'Enclos δεν είχαν τόσο πνεύμα όσο ο Αριστοτέλης και ο Σόλων;

21 Στο βάδισμα, στο παρουσιαστικό, αυτός ο χορευτής ισχυρίζεται ότι γνωρίζει τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου. Ένας ξένος παρουσιάζεται μια μέρα στη σάλα του. *Από ποια χώρα είστε; Είμαι Άγγλος. Εσείς, Άγγλος!* Του απαντά ο Marcel : *θα είσαστε από αυτό το νησί όπου οι πολίτες παίρνουν μέρος στη δημόσια διοίκηση, και είναι μέρος της κυρίαρχης εξουσίας! Όχι κύριε: αυτό το χαμηλωμένο μέτωπο, αυτό το ταπεινό βλέμμα, αυτό το αβέβαιο βάδισμά δεν μου δείχνουν παρά τον δούλο τιτλούχο από έναν εκλέκτορα.*

Δεν ισχυρίζομαι ότι θα αποδείξω αναγκαστικά την αλήθεια αυτής της πρότασης, αλλά σκοπεύω μόνο να δείξω ότι, όσο γελοίο και αν φαίνεται, δεν υπάρχει εντούτοις κανείς που θα μπορούσε να το λύσει επακριβώς.

Πολύ συχνά θύματα της άγνοιας μας, λαμβάνουμε ως τα όρια μιας τέχνης αυτά που αυτή η ίδια η άγνοια της δίνει: αλλά ας υποθέσουμε ότι θα μπορούσαμε, από αυτή την άποψη, να βγάλουμε το λαό από την πλάνη, λέω ότι φωτίζοντας τον δεν θα άλλαζε τίποτα στον τρόπο με τον οποίον κρίνει. Δεν θα μετρήσει ποτέ την εκτίμηση του για μια τέχνη μόνο από τον μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό των αναγκαίων συνδυασμών για να την επιτύχει. 1^ο επειδή η καταμέτρηση τους είναι αδύνατον να γίνει, 2^ο επειδή δεν πρέπει να θεωρήσει το πνεύμα παρά από την άποψη από την οποία είναι σημαντικό να το γνωρίσει, δηλαδή, σε σχέση με την κοινωνία. Αλλά, από αυτή την άποψη, λέω ότι το πνεύμα δεν είναι παρά ένα σύνολο, περισσότερο ή λιγότερο πολυάριθμο, όχι μόνο νέων ιδεών, αλλά και ιδεών που ενδιαφέρουν τον λαό, και ότι έχει συνδέσει την φήμη του πνευματικού ανθρώπου όχι τόσο πολύ με το πλήθος και την λεπτότητα των ιδεών του, όσο με την επιτυχημένη επιλογή τους.

Πράγματι, εάν οι συνδυασμοί σε ένα παιχνίδι σκάκι είναι άπειροι, και δεν υπάρχει να υπερβολή σε αυτό χωρίς να κάνουμε μεγάλο αριθμό από τέτοιους, γιατί ο λαός δεν δίνει στους μεγάλους παίκτες του σκακιού τον τίτλο των μεγάλων πνευμάτων; Είναι επειδή οι ιδέες τους δεν του είναι χρήσιμες ούτε ως ευχάριστες ούτε ως διδακτικές, και επειδή δεν έχει κατά συνέπεια κανένα ενδιαφέρον να τις εκτιμήσει: αλλά το συμφέρον²² προέχει σε όλες μας τις κρίσεις. Εάν ο λαός ενδιαφέρεται ελάχιστα γι' αυτά τα λάθη που η ανακάλυψη τους υποθέτει κάποτε περισσότερο συνδυασμούς και πνεύμα από την ανακάλυψη μιας αλήθειας, και εάν εκτιμά περισσότερο τον Locke από τον Mallebranche, είναι επειδή μετρά πάντοτε την εκτίμηση του με το συμφέρον. Με ποια άλλη ζυγαριά θα ζύγιζε την αξία των ιδεών των ανθρώπων; Κάθε άτομο κρίνει πράγματα και πρόσωπα από την ευχάριστη ή δυσάρεστη εντύπωση που δέχεται από αυτούς: ο λαός δεν είναι παρά το σύνολο όλων των πολιτών, δεν μπορεί ποτέ λοιπόν να πάρει παρά την ωφέλεια του σαν κανόνα των κρίσεων του.

Αυτή η άποψη, με την οποία εξετάζω το πνεύμα, είναι, νομίζω, η μόνη με την οποία πρέπει να θεωρείται. Είναι ο μόνος τρόπος για να αντιληφθούμε την αξία κάθε ιδέας, να καθορίσουμε σε αυτό το σημείο την αβεβαιότητα των κρίσεων μας, και να ανακαλύψουμε τελικά την αιτία της εντυπωσιακής ποικιλίας των γνώμων των ανθρώπων στο θέμα του πνεύματος. Ποικιλία που εξαρτάται εντελώς από την διαφορά των παθών τους, των ιδεών τους, των προκαταλήψεων τους, των αισθημάτων τους, και κατά συνέπεια των συμφερόντων τους.

Θα ήταν πράγματι πολύ περίεργο το γενικό συμφέρον²³ να είχε βάλει την τιμή στις διάφορες πράξεις των ανθρώπων, να τις είχε αποκαλέσει ενάρετες, φαύλες, η επιτρεπτές, ανάλογα εάν ήσαν χρήσιμες, βλαβερές ή αδιάφορες για τον λαό. Και αυτό το ίδιο συμφέρον να μην ήταν η μόνη πηγή της εκτίμησης ή της περιφρόνησης που συνδέεται με τις ιδέες των ανθρώπων.

Μπορούμε να κατατάξουμε τις ιδέες, όπως και τις πράξεις, σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες.

22 Ο χυδαίος περιορίζει συνήθως την σημασία αυτής της λέξης *συμφέρον* μόνο στην αγάπη του χρήματος. Ο φωτισμένος αναγνώστης θα αντιληφθεί ότι παίρνω αυτή την λέξη με πιο ευρεία έννοια, και ότι τη χρησιμοποιώ γενικά σε κάθε τι που μπορεί να μας προκαλέσει ηδονές, η να μας περιορίσει τους πόνους.

23 Αντιλαμβανόμαστε ότι εδώ μιλάω με την ιδιότητα του πολιτικού και όχι του θεολόγου.

Τις χρήσιμες ιδέες: και λαμβάνοντας αυτή την έκφραση με την πιο ευρεία έννοια, εννοώ, με αυτή τη λέξη, κάθε κατάλληλη ιδέα για να μας διδάξει ή να μας ψυχαγωγήσει.

Οι βλαβερές ιδέες: είναι αυτές που μας προκαλούν αντίθετη εντύπωση.

Οι αδιάφορες ιδέες: θέλω να ονομάσω όλες αυτές που, λίγο ευχάριστες από μόνες τους ή που έχουν γίνει πολύ οικείες, δεν μας προξενούν σχεδόν καμιά εντύπωση. Αλλά, τέτοιες ιδέες δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου, και δεν μπορούν, στην κυριολεξία, να φέρουν παρά για μια στιγμή το όνομα των αδιάφορων ιδεών. Η διάρκεια τους ή η διαδοχή τους, που τις κάνει ανιαρές, τις κάνει σύντομα να επιστρέφουν στην κατηγορία των βλαβερών ιδεών.

Για να κάνουμε αντιληπτό πόσο αυτός ο τρόπος της θεώρησης του πνεύματος είναι γόνιμος σε αλήθειες, θα κάνω διαδοχικά χρήση των αρχών που καθιερώνω, στις πράξεις και στις ιδέες των ανθρώπων. Και θα αποδείξω ότι σε κάθε εποχή και σε κάθε τόπο, όσο στο θέμα της ηθικής όσο και στο θέμα του πνεύματος, το ατομικό συμφέρον υπαγορεύει την κρίση των πολιτών, και το γενικό συμφέρον υπαγορεύει την κρίση των εθνών: ότι έτσι πάντοτε, από μέρους του λαού όπως των πολιτών, είναι η αγάπη ή η αναγνώριση που εγκωμιάζει, το μίσος και η εκδίκηση που περιφρονεί.

Για να αποδείξω αυτή την αλήθεια, και να κάνω κατανοητή την ακριβή και συνεχή ομοιότητα των τρόπων κρίσης μας, είτε των πράξεων, είτε των ιδεών των ανθρώπων, θα θεωρήσω την εντιμότητα και το πνεύμα από διαφορετικές μεριές, και σχετικά, 1^ο ενός ατόμου, 2^ο μιας μικρής κοινωνίας, 3^ο ενός έθνους, 4^ο διαφορετικών αιώνων και διαφορετικών χωρών, 5^ο ολόκληρου του σύμπαντος: και έχοντας πάντοτε την εμπειρία ως οδηγό στις έρευνές μου, θα αποδείξω ότι, σε κάθε μια από αυτές τις όψεις, το συμφέρον είναι ο μοναδικός κριτής της εντιμότητας και του πνεύματος.

Κεφάλαιο 2. Για την εντιμότητα σε σχέση με ένα άτομο.

Δεν πρόκειται καθόλου για την αληθινή εντιμότητα, δηλαδή, για την εντιμότητα σε σχέση με τον λαό, την οποίαν εξετάζω σε αυτό το κεφάλαιο, αλλά απλά για την εντιμότητα που εξετάζεται σε σχέση με κάθε άτομο.

Από αυτή την άποψη, λέω ότι κάθε άτομο δεν ονομάζει *εντιμότητα*, στους άλλους, παρά την συνήθεια πράξεων που του είναι ωφέλιμες: λέω τη συνήθεια, επειδή δεν είναι καθόλου μόνο μια έντιμη πράξη, ούτε μόνο μια έξυπνη ιδέα, που μας δίνουν τον τίτλο του ενάρετου ή του πνευματώδη. Γνωρίζουμε ότι δεν υπάρχει καθόλου φιλάργυρος που δεν έχει γίνει για μια φορά γενναιόδωρος, φιλελεύθερος που δεν ήταν μια φορά φιλάργυρος, κατεργάρης που δεν έκανε καλή πράξη, βλάκας που δεν είπε μια έξυπνη λέξη, και τελικά άνθρωπος που, εάν συσχετίσουμε κάποιες πράξεις της ζωής του, δεν φαίνεται να είναι προικισμένος με όλες τις αρετές και όλες τις αντίθετες φαυλότητες. Περισσότερη συνέπεια στην συμπεριφορά των ανθρώπων θα προϋπέθετε ότι αυτοί θα είχαν συνεχή προσοχή για την οποίαν είναι ανίκανοι. Διαφέρουν οι μεν από τους δε μόνο περισσότερο ή λιγότερο. Ο απολύτως συνεπής άνθρωπος δεν υπάρχει ακόμη, και γι' αυτό δεν υπάρχει τίποτα το τέλει πάνω στη γη, ούτε στην φαυλότητα, ούτε στην αρετή.

Ένα άτομο λοιπόν ονομάζει εντιμότητα τη συνήθεια των πράξεων που είναι ωφέλιμες σε αυτόν. Λέω πράξεων, επειδή δεν είναι καθόλου κριτής των προθέσεων. Πως θα ήταν τέτοιος; Μια πράξη δεν είναι σχεδόν ποτέ το αποτέλεσμα ενός συναισθήματος. Αγνοούμε συχνά εμείς οι ίδιοι τα κίνητρα που μας καθορίζουν. Ένας πλούσιος πλουτίζει έναν άνθρωπο αξιόλογο και πτωχό: κάνει χωρίς αμφιβολία καλή πράξη. Αλλά αυτή η πράξη είναι αποκλειστικά το αποτέλεσμα της επιθυμίας να κάνει κάποιον ευτυχισμένο; Ο οίκτος, η ελπίδα της αναγνώρισης, ακόμη η ματαιοδοξία. Όλα αυτά τα διαφορετικά κίνητρα, ξεχωριστά ή συνενωμένα, δεν μπορούν, εν αγνοία του, να τον έχουν καθορίσει σε αυτή την αξιόπαινη πράξη; Αλλά, εάν πολύ συχνά κάποιος αγνοεί ο ίδιος τα κίνητρα των ευεργεσιών του, πως ο λαός θα τα αντιλαμβάνόταν; Ο λαός λοιπόν από τις πράξεις των ανθρώπων μπορεί να κρίνει την εντιμότητα τους.

Αποδέχομαι ότι αυτός ο τρόπος κρίσης είναι ακόμη ανακριβής. Ένας άνθρωπος έχει, για παράδειγμα, είκοσι βαθμούς πάθους για την αρετή, αλλά αγαπάει. Έχει τριάντα βαθμούς αγάπης για μια γυναίκα, και αυτή η γυναίκα θέλει να τον κάνει δολοφόνο; Με αυτή την υπόθεση, είναι βέβαιο ότι αυτός ο άνθρωπος είναι πιο κοντά στο κακούργημα από εκείνον που, μη έχοντας παρά δέκα βαθμούς πάθους για την αρετή, δεν θα έχει παρά πέντε βαθμούς αγάπης γι' αυτήν την κακιά γυναίκα. Απ' όπου συμπεραίνω ότι, από δύο ανθρώπους, ο πιο έντιμος στις πράξεις του είναι μερικές φορές ο λιγότερο παθιασμένος για την αρετή.

Επίσης κάθε φιλόσοφος αποδέχεται ότι η αρετή των ανθρώπων εξαρτάται βασικά από περιστάσεις μέσα στις οποίες έχουν βρεθεί. Έχουμε δει τόσο συχνά ενάρετους ανθρώπους να υποκύπτουν σε μια ατυχή διαδοχή περιέργων γεγονότων. Αυτός που, σε όλες τις πιθανές καταστάσεις, ανταποκρίνεται στην αρετή του, είναι απατεώνας ή ηλίθιος για τον οποίον πρέπει εξίσου να δυσπιστούμε.

Αφού προσδιόρισα την έννοια την οποίαν συνδέω σε αυτή τη λέξη *εντιμότητα*, θεωρούμενη σε σχέση με κάθε άτομο, πρέπει, για να βεβαιωθώ για την ορθότητα αυτού του ορισμού, να έχω βοήθεια από την παρατήρηση. Μας μαθαίνει ότι υπάρχουν άνθρωποι στους οποίους μια φυσική ευτυχία, μια έντονη επιθυμία για τη δόξα και την εκτίμηση, εμπνέουν για την δικαιοσύνη και την αρετή την ίδια αγάπη που έχουν γενι-

κά οι άνθρωποι για τα μεγαλεία και τα πλούτη. Οι προσωπικά χρήσιμες πράξεις σε αυτούς τους ενάρετους ανθρώπους είναι οι δίκαιες πράξεις, σύμφωνες με το γενικό συμφέρον, ή τουλάχιστον που δεν είναι αντίθετες με αυτό.

Αυτοί οι άνθρωποι είναι τόσο λίγοι, που δεν τους αναφέρω εδώ παρά για την τιμή της ανθρωπότητας. Η πιο πολυάριθμη τάξη, και που συνθέτει από μόνη της σχεδόν όλο το ανθρώπινο γένος, είναι αυτή όπου οι άνθρωποι, προσεκτικοί μόνο για τα συμφέροντά τους, δεν έχουν ποτέ στρέψει το βλέμμα τους στο γενικό συμφέρον. Συγκεκριμένοι, στην κυριολεξία, στην ευημερία τους²⁴, αυτοί οι άνθρωποι δεν ονομάζουν έντιμες παρά τις πράξεις που τους είναι ατομικά χρήσιμες. Ένας δικαστής συγχωρεί έναν ένοχο, ένας υπουργός δίνει τιμές σε ένα ανάξιο υποκείμενο, και ο ένας και ο άλλος είναι πάντοτε δίκαιοι, κατά τα λεγόμενα των προστατευομένων τους: αλλά εάν ο δικαστής τιμωρεί και ο υπουργός αρνείται, θα είναι πάντοτε άδικοι στα μάτια του εγκληματία και του ανθρώπου υπό δυσμένεια.

Εάν οι μοναχοί, επιφορτισμένοι, κατά τη διάρκεια της πρώτης δυναστείας, να γράψουν τη ζωή των βασιλέων μας, δεν έδωσαν παρά τη ζωή των ευεργετών τους, εάν δεν προσδιόρισαν τα άλλα βασίλεια παρά με αυτές τις λέξεις NIHIL FECIT²⁵, και εάν ονόμασαν *οκνηρούς βασιλείς* πολύ αξιόλογους πρίγκιπες, είναι επειδή ένας μοναχός είναι άνθρωπος, και επειδή κάθε άνθρωπος δεν συμβουλευεται, στις κρίσεις του, παρά το συμφέρον του.

Οι χριστιανοί, που ονόμαζαν δίκαια βαρβαρότητα και έγκλημα τις ωμότητες που ασκούσαν επάνω τους οι παγανιστές, δεν ονόμασαν ζήλο τις ωμότητες που άσκησαν με τη σειρά τους σε αυτούς τους ίδιους παγανιστές; Όταν εξετάσουμε τους ανθρώπους, θα δούμε ότι δεν υπάρχει κανένα έγκλημα που να μην μπαίνει στη κατηγορία των έντιμων πράξεων από τις κοινωνίες στις οποίες αυτό το έγκλημα είναι χρήσιμο, ούτε χρήσιμη πράξη στο λαό που να μην επικρίνεται από κάποια ιδιαίτερη κοινωνία για την οποίαν αυτή η ίδια η πράξη είναι βλαβερή.

Ποιος άνθρωπος, πράγματι, εάν θυσιάσει την υπερηφάνεια να πει τον εαυτό του πιο ενάρετο από τους άλλους στην υπερηφάνεια να είναι πιο αληθινός, και εάν εξετάσει, με σχολαστική προσοχή, όλα τα μύχια της ψυχής του, δεν θα αντιληφθεί ότι οφείλουμε τις φαυλότητες και τις αρετές μας αποκλειστικά στον διαφορετικό τρόπο που το προσωπικό συμφέρον διαφοροποιείται,²⁶; Ότι όλοι οι άνθρωποι κινούνται από την

24 Το μίσος μας ή η αγάπη μας είναι αποτέλεσμα του καλού ή του κακού που μας κάνουν: δεν είναι, λέει ο Hobbes, στην κατάσταση των αγρίων, κακός παρά ο εύρωστος, και στην κατάσταση του πολιτισμού, παρά ο άνθρωπος με εξουσία. Ο δυνατός, με αυτές τις δύο έννοιες, δεν είναι εντούτοις πιο κακός από τον αδύνατο: ο Hobbes το αντιλαμβανόταν, αλλά γνώριζε επίσης ότι δεν ονομάζουμε κακούς παρά εκείνους που η κακία τους είναι επίφοβη. Γελάμε με την οργή και τα κτυπήματα ενός παιδιού, φαίνεται συχνά πάρα πολύ όμορφο. Αλλά εκνευριζόμαστε ενάντια σε έναν δυνατό άνθρωπο, τα κτυπήματα του πληγώνουν, τον μεταχειριζόμαστε ως βίαιο.

25 Λατινικά, ΔΕΝ ΕΚΑΝΑΝ ΤΙΠΟΤΑ.

26 Ο ανθρωπιστής είναι αυτός για τον οποίον η θέα της δυστυχίας των άλλων είναι θέα ανυπόφορη, και ο οποίος, για να ξεφύγει από αυτό το θέαμα, είναι υποχρεωμένος, στην κυριολεξία, να βοηθήσει τον δυστυχισμένο. Ο μισάνθρωπος, αντίθετα, είναι αυτός για τον οποίον το θέαμα της δυστυχίας των άλλων του είναι ευχάριστο θέαμα, για να παρατείνει την ευχαρίστηση του αρνείται την κάθε βοήθεια στους δυστυχισμένους. Αλλά αυτοί οι δυο τόσο διαφορετικοί άνθρωποι τείνουν εντούτοις και οι δυο προς την ευχαρίστηση τους, και κινούνται από το ίδιο ελατήριο. Αλλά, θα πει κανείς, εάν κανείς κάνει τα πάντα για τον εαυτό του, δεν οφείλει τότε καθόλου ευγνωμοσύνη στους ευεργέτες του; Τουλάχιστον, θα απαντήσω, ο ευεργέτης δεν έχει δίκιο να την απαιτήσει, διαφορετικά, θα είχε κάνει συμβόλαιο και όχι δωρεά. Οι Γερμανοί, λέει ο Τάκιτος, κάνουν και δέχονται δώρα, και δεν

ίδια δύναμη; Ότι όλοι τείνουν εξίσου προς την ευτυχία τους; Η διαφορετικότητα των παθών και των γούστων, από τα οποία τα μεν είναι σύμφωνα και τα δε αντίθετα προς το δημόσιο συμφέρον, αποφασίζει για τις αρετές μας και τις φαυλότητες μας; Χωρίς να περιφρονούμε τον φαύλο, πρέπει να τον λυπούμαστε, να χαιρόμαστε για την ευτυχισμένη διάθεση, να ευχαριστούμε τους ουρανούς που δεν μας έδωσαν κανένα από αυτά τα γούστα και από αυτά τα πάθη, που θα μας είχαν αναγκάσει να αναζητήσουμε την ευτυχία μας στην δυστυχία των άλλων. Επειδή τελικά υπακούει κανείς πάντοτε στο συμφέρον του. Και από αυτό προκύπτει η αδικία όλων μας των κρίσεων, και αυτές οι ονομασίες του δίκαιου ή του άδικου που αποδίδονται στην ίδια πράξη, ανάλογα με το πλεονέκτημα ή το μειονέκτημα που ο καθένας δέχεται από αυτήν.

Εάν το σύμπαν στη φύση υπόκειται στους νόμους της κίνησης, το σύμπαν της ηθικής δεν υπόκειται λιγότερο σε αυτόν του συμφέροντος. Το συμφέρον είναι, στη γη, ο πανίσχυρος μάγος που αλλάζει στα μάτια όλων των πλασμάτων την μορφή όλων των πραγμάτων. Αυτό το ήσυχο πρόβατο, που βόσκει στα λιβάδια μας, δεν είναι αντικείμενο τρόμου και φρίκης γι' αυτά τα ανεπαίσθητα έντομα που ζουν στους κάμπους του γρασιδιού; «να φύγουμε, έλεγαν, αυτό το αδηφάγο και άγριο ζώο, αυτό το τέρας, καταβροχθίζει συγχρόνως και μας και τις πολιτείες μας. Γιατί δεν παίρνει παράδειγμα από τα λιοντάρια και τις τίγρεις; Αυτά τα ευεργετικά ζώα δεν καταστρέφουν καθόλου τις κατοικίες μας, δεν χορταίνουν καθόλου με το αίμα μας, δίκαιοι εκδικητές του εγκλήματος, τιμωρούν το πρόβατο για τις ωμότητες που ασκεί το πρόβατο σε μας.» Κατ' αυτό τον τρόπο τα διαφορετικά συμφέροντα μεταμορφώνουν τα πράγματα: το λιοντάρι στα μάτια μας είναι το άγριο ζώο, στα μάτια του εντόμου, είναι το πρόβατο. Έτσι μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε στο σύμπαν της ηθικής αυτό που έλεγε ο Leibnitz για το σύμπαν της φύσης: ότι αυτός ο κόσμος, πάντοτε σε κίνηση, προσέφερε κάθε στιγμή ένα νέο και διαφορετικό φαινόμενο σε καθέναν από τους κατοίκους του.

Αυτή η αρχή είναι τόσο σύμφωνη με την εμπειρία, που, χωρίς να εισέλθω σε πιο μακροσκελή εξέταση, νομίζω ότι έχω το δικαίωμα να συμπεράνω ότι το προσωπικό συμφέρον είναι ο μοναδικός και καθολικός κριτικός της αξίας των πράξεων των ανθρώπων. Και ότι με αυτό τον τρόπο η εντιμότητα, σε σχέση με ένα άτομο, δεν είναι, σύμφωνα με τον ορισμό μου, παρά η συνήθεια πράξεων προσωπικά χρήσιμων σε αυτό το άτομο.

απαιτούν και δεν δίνουν κανένα σημείο ευγνωμοσύνης. Προς όφελος των δυστυχισμένων, και για να πολλαπλασιάσει τον αριθμό των ευεργετών, ο λαός επιβάλλει, εύλογα, στους υπόχρεους το καθήκον της ευγνωμοσύνης.

Κεφάλαιο 3. Για το πνεύμα σε σχέση με ένα άτομο.

Ας μεταφέρουμε τώρα στις ιδέες τις αρχές που μόλις χρησιμοποίησα στις πράξεις: είμαστε αναγκασμένοι να δεχθούμε ότι κάθε άτομο ονομάζει πνεύμα μόνο την συνήθεια των ιδεών που του είναι χρήσιμες, είτε σε σχέση με την εκπαίδευση είτε σε σχέση με την ευχαρίστηση, και ότι από αυτή την νέα άποψη, το ατομικό συμφέρον είναι ξανά ο μόνος κριτής της αξίας των ανθρώπων.

Κάθε ιδέα την οποία μας παρουσιάζουν έχει πάντοτε κάποιες σχέσεις με την κατάσταση μας, τα πάθη μας ή τις γνώμες μας. Αλλά, σε όλες αυτές τις διαφορετικές περιπτώσεις, εκτιμούμε τόσο περισσότερο μια ιδέα όσο αυτή η ιδέα μας είναι πιο ωφέλιμη. Ο πλοηγός, ο γιατρός και ο μηχανικός θα έχουν μεγαλύτερη εκτίμηση για τον κατασκευαστή πλοίων, τον βοτανολόγο και τον μηχανουργό, απ' ό,τι θα έχουν, για τους ίδιους ανθρώπους, ο βιβλιοπώλης, ο χρυσοχόος και ο κτίστης, που θα προτιμούσαν πάντοτε τον λογοτέχνη, τον σχεδιαστή και τον αρχιτέκτονα.

Όταν θα πρόκειται για ιδέες κατάλληλες να πολεμήσουν ή να ευνοήσουν τα πάθη μας ή τα γούστα μας, αυτές με μεγαλύτερη αξία στο μάτια μας, θα είναι, χωρίς αντίρρηση, οι ιδέες που θα κολακεύουν περισσότερο αυτά τα ίδια τα πάθη ή αυτά τα ίδια τα γούστα²⁷. Μια τρυφερή γυναίκα θα ενδιαφερθεί περισσότερο για ένα μυθιστόρημα παρά για ένα βιβλίο μεταφυσικής: ένας άνθρωπος σαν τον Κάρολο τον 12^ο θα προτιμήσει την ιστορία του Αλέξανδρου από κάθε άλλο έργο: ο φιλάργυρος θα βρει βέβαια πνεύμα μόνο σε αυτούς που θα του υποδείξουν το μέσον να τοποθετήσει τα χρήματα του όπου υπάρχει ο μεγαλύτερος τόκος.

Σε ότι αφορά τις γνώμες, όπως σε ότι αφορά τα πάθη, για να εκτιμήσουμε τις ιδέες των άλλων, πρέπει να ενδιαφερόμαστε να τις εκτιμήσουμε. Και εδώ δεν μπορώ να μην παρατηρήσω, ότι, σε σχέση με αυτά τα τελευταία, οι άνθρωποι μπορούν να κινούνται από δύο ειδών συμφέροντα.

Υπάρχουν άνθρωποι κινούμενοι από ευγενική και φωτισμένη υπερηφάνεια, που, φίλοι της αλήθειας, προσηλωμένοι στο αίσθημα τους χωρίς ισχυρογνωμοσύνη, διατηρούν το πνεύμα τους σε αυτή την κατάσταση αναστολής που αφήνει μια ελεύθερη είσοδο στις νέες αλήθειες: από αυτό το πλήθος, υπάρχουν κάποια φιλοσοφικά πνεύματα, και κάποιοι άνθρωποι πολύ νέοι για να σχηματίσουν γνώμες και δεν κοκκινίζουν να τις αλλάξουν. Αυτά τα δυο είδη ανθρώπων θα εκτιμούν πάντοτε, στους άλλους, αληθινές ιδέες, φωτισμένες, και κατάλληλες να ικανοποιήσουν το πάθος που μια φωτισμένη υπερηφάνεια τους δίνει για την αλήθεια.

Υπάρχουν άλλοι άνθρωποι, και, σε αυτό το πλήθος, τους αντιλαμβάνομαι σχεδόν όλους, που κινούνται από λιγότερο ευγενική ματαιοδοξία. Αυτοί εδώ δεν μπορούν να

27 Για να κοροϊδέψουν μια μεγάλη πολυλογού, γυναίκα του πνεύματος εξάλλου, τόλμησαν να της παρουσιάσουν έναν άνδρα που της είπαν ότι είναι άνθρωπος πολύ πνευματώδης. Αυτή η γυναίκα τον δέχθηκε θαυμάσια. Αλλά πιεσμένη να τον κάνει να τη θαυμάσει, άρχισε να μιλά, του έκανε εκατό διαφορετικές ερωτήσεις, χωρίς να αντιλαμβάνεται ότι δεν της απαντούσε τίποτα. Όταν τελείωσε η επίσκεψη: *είστε ευχαριστημένη, της λένε, από τον επισκέπτη σας; Πόσο είναι γοητευτικός!* Απαντά εκείνη, *πόσο πνευματώδης!* Σε αυτό το θαυμασμό, όλοι γέλασαν: αυτό το μεγάλο πνεύμα ήταν μουγκός.

εκτιμήσουν στους άλλους παρά ιδέες σύμφωνες με τις δικές τους²⁸ και κατάλληλες να δικαιολογήσουν την άριστη γνώμη που έχουν όλοι για την ορθότητα του πνεύματος τους. Σε αυτή την αναλογία των ιδεών στηρίζονται το μίσος ή η αγάπη τους. Εξ' αυτού αυτό το βέβαιο και γρήγορο ένστικτο που έχουν σχεδόν όλοι οι μέτριοι να γνωρίζουν και να αποφύγουν τους άξιους²⁹: εξ' αυτού η δυνατή αυτή έλξη που έχουν οι άνθρωποι του πνεύματος μεταξύ τους. Έλξη που τους αναγκάζει, στην κυριολεξία, να αναζητήσουν οι μεν τους δε, παρά τον κίνδυνο που θέτει συχνά στην επικοινωνία τους η κοινή επιθυμία που έχουν για δόξα: εξ' αυτού ο βέβαιος αυτός τρόπος κρίσης του χαρακτήρα και του πνεύματος ενός ανθρώπου από την επιλογή των βιβλίων του και των φίλων του. Ένας ηλίθιος, πράγματι, δεν έχει ποτέ παρά ηλίθιους φίλους: κάθε δεσμός φιλίας, όταν δεν στηρίζεται στο συμφέρον της ευπρέπειας, της αγάπης, της προστασίας, της φιλαργυρίας, της φιλοδοξίας, ή σε κάποιο άλλο παρόμοιο κίνητρο, προϋποθέτει πάντοτε κάποια ομοιότητα ιδεών ή αισθημάτων ανάμεσα σε δύο ανθρώπους. Να τι φέρνει κοντά ανθρώπους πολύ διαφορετικής κατάστασης³⁰: να γιατί οι Αύγουστοι, οι Μαικήνες, οι Σκιπίωνες, οι Ιούλιοι, οι Ρισελιέ και οι Κοντέ ζούσαν με οικειότητα με τους ανθρώπους του πνεύματος, και αυτό έδωσε αφορμή στην παροιμία που η χυδαιότητα της πιστοποιεί την αλήθεια: *πες μου με ποιόν συχνάζεις να σου πω ποιος είσαι*.

Η αναλογία, ή η συμφωνία ιδεών και γνωμών, πρέπει λοιπόν να θεωρείται ως η ελκτική και απωθητική δύναμη που απομακρύνει ή πλησιάζει τους ανθρώπους μεταξύ τους³¹. Ας μεταφέρουμε έναν φιλόσοφο στην Κωνσταντινούπολη, που, μη έχοντας

28 Όλοι αυτοί που το πνεύμα τους είναι περιορισμένο αποδοκιμάζουν συνεχώς αυτούς που συνδυάζουν την σταθερότητα με την ευρύτητα του πνεύματος. Τους κατηγορούν ότι είναι τόσο εκλεπτυσμένοι, και ότι σκέπτονται για όλα με τρόπο πολύ αφηρημένο. «Δεν θα συμφωνήσουμε ποτέ, λέει ο Hume, ότι ένα πράγμα είναι σωστό, όταν ξεπερνά την αδύναμη αντίληψη μας. Η διαφορά», προσθέτει αυτός ο διάσημος φιλόσοφος, «του κοινού ανθρώπου με τον άνθρωπο του πνεύματος παρατηρείται κυρίως στο μεγαλύτερο ή στο μικρότερο βάθος των αρχών πάνω στις οποίες βασίζουν τις ιδέες τους: με τους περισσότερους ανθρώπους κάθε κρίση είναι ιδιαίτερη. Δεν φθάνουν καθόλου τις απόψεις τους μέχρι τις καθολικές προτάσεις. Κάθε γενική ιδέα είναι σκοτεινή γι' αυτούς.»

29 Οι ηλίθιοι εάν είχαν την εξουσία, θα εξόριζαν ευχαρίστως τους ανθρώπους του πνεύματος από τις κοινωνίες τους. Και θα επαναλάμβαναν σύμφωνα με τους Εφεσίους: *Εάν κάποιος αριστεύει ανάμεσα μας, να πάει να αριστεύσει αλλού*.

30 Στην Αυλή, οι μεγάλοι άνδρες τόσο περισσότερο υποδέχονται τον άνθρωπο του πνεύματος, όσο περισσότερους ανθρώπους του πνεύματος έχουν οι ίδιοι.

31 Υπάρχουν λίγοι άνθρωποι, εάν είχαν την εξουσία, που δεν θα χρησιμοποιούσαν τα βασανιστήρια για να κάνουν γενικά να υιοθετήσουν τις γνώμες τους. Δεν έχουμε δει στις μέρες μας ανθρώπους πολύ ανόητους και με τόσο ανυπόφορη αλαζονεία που να θέλουν να παρακινήσουν τον ηγεμόνα να τιμωρήσει αυστηρά τον συγγραφέα που, προτιμώντας την ιταλική μουσική από τη γαλλική, είχε διαφορετική άποψη από τη δική τους; Εάν δεν φτάνει κανείς γενικά σε κάποιες υπερβολές παρά στις φιλονικίες για τη θρησκεία, είναι επειδή οι άλλες φιλονικίες δεν παρέχουν τις ίδιες αφορμές ούτε τα ίδια μέσα για να είναι βάνουσος. Δεν είναι παρά από αδυναμία που γενικά υποχρεώνεται κανείς σε μετριότητα. Ο ανθρωπιστής και μετριοπαθής είναι ένας πολύ σπάνιος άνθρωπος. Εάν συναντήσει έναν άνθρωπο με διαφορετική θρησκεία από τη δική του, είναι, λέει, ένας άνθρωπος που, σε αυτά τα θέματα, έχει διαφορετική γνώμη από τη δική μου, γιατί να τον καταδιώξω; Το ευαγγέλιο πουθενά δεν επιβάλλει να χρησιμοποιήσουμε τα βασανιστήρια και τις φυλακές για τον προσηλυτισμό των ανθρώπων. Η αληθινή θρησκεία δεν κατασκεύασε ποτέ ικριώματα. Είναι κάποτε οι αξιωματούχοι της που, για να εκδικηθούν την πληγωμένη υπερηφάνεια τους από τις διαφορετικές από τις δικές τους γνώμες, έχουν οπλίσει προς όφελός τους την βλακώδη ευπιστία των ανθρώπων και των πριγκίπων. Λίγοι άνθρωποι αξί-

καθόλου φωτιστεί από τα φώτα της αποκάλυψης, δεν μπορεί να ακολουθήσει παρά τα φώτα της λογικής. Αυτός ο φιλόσοφος ας αρνηθεί την αποστολή του Μωάμεθ, τα οράματα και τα υποτιθέμενα θαύματα του προφήτη: ποιος αμφιβάλει ότι αυτοί που ονομάζονται καλοί μωαμεθανοί δεν θα απομακρυνθούν από αυτόν τον φιλόσοφο, δεν θα τον κοιτάζουν με τρόμο, δεν θα τον μεταχειρίζονται σαν τρελό, σαν ασεβή και κάποτε ακόμη και σαν ανήθικο; Μάταια θα έλεγε ότι, σε μια παρόμοια θρησκεία, είναι ανόητο να πιστεύει κανείς στα θαύματα στα οποία δεν είναι ο ίδιος μάρτυρας: και ότι, εάν είναι να στοιχηματίσει θα στοιχημάτιζε πάντοτε περισσότερο σε ένα ψέμα παρά σε ένα θαύμα³². Το να πιστεύει κανείς σε αυτά τόσο εύκολα, σημαίνει να πιστεύει λιγότερο στο Θεό παρά στους απατεώνες: μάταια θα παρουσίαζε ότι, εάν ο Θεός ήθελε να αναγγείλει την αποστολή του Μωάμεθ, δεν θα έκανε καθόλου αυτά τα γελοία θαύματα στα μάτια της ελάχιστα χρησιμοποιημένης λογικής. Όσους λόγους και αν θα πρόβαλε αυτός ο φιλόσοφος για να υποστηρίξει τη μη πίστη του, δεν θα αποκτούσε ποτέ την φήμη του σοφού και του έντιμου από αυτούς τους καλούς μουσουλμάνους, παρά εάν γινόταν αρκετά βλάκας για να πιστέψει αυτά τα παράλογα πράγματα, ή αρκετά ψεύτης για να υποκρίνεται ότι τα πιστεύει. Είναι τόσο αληθινό ότι οι άνθρωποι δεν κρίνουν τις γνώμες των άλλων παρά από τη συμφωνία που έχουν με τις δικές τους. Και δεν πείθει κανείς ποτέ τους ηλίθιους παρά με ηλιθιότητες.

Εάν ο άγιος του Καναδά προτιμά εμάς από τους άλλους λαούς της Ευρώπης, είναι επειδή πλησιάζουμε περισσότερο στα ήθη του και στον τρόπο ζωής του. Σε αυτή η φιλοφρόνηση οφείλουμε τον εξαιρετικό έπαινο που νομίζει ότι κάνει για έναν γάλλο, όταν λέει: *είναι άνθρωπος όπως εγώ*.

Στο θέμα των ηθών, των γνώμων και των ιδεών, φαίνεται λοιπόν ότι εκτιμά κανείς πάντοτε τον εαυτό του στους άλλους. Και είναι ο λόγος για τον οποίον οι Καίσαρες, οι Αλέξανδροι, και γενικά όλοι οι μεγάλοι άνδρες, είχαν πάντοτε άλλους μεγάλους άνδρες υπό τις διαταγές τους. Ένα πρίγκιπας που είναι ικανός, παίρνει στα χέρια του το σκήπτρο, μόλις ανέβει στο θρόνο, όλες οι θέσεις έχουν καταληφθεί από ανώτερους ανθρώπους: ο πρίγκιπας δεν τους έχει καθόλου διαμορφώσει, φαίνεται μάλιστα ότι τους έχει επιλέξει στην τύχη. Αλλά, αναγκασμένος να μην εκτιμά και να μην ανεβάζει στα ανώτατα αξιώματα παρά ανθρώπους που το πνεύμα τους είναι ανάλογο με το δικό του, αναγκάζεται πάντοτε, γι' αυτό το λόγο, να κάνει καλές επιλογές. Ένας πρίγκιπας, αντίθετα, δεν είναι πολύ μορφωμένος: περιορισμένος, για τον ίδιο λόγο, να προσελκύει γύρο του ανθρώπους που του μοιάζουν, είναι πάντοτε αναγκασμένος να κάνει κακές επιλογές. Είναι η διαδοχή παρόμοιων πριγκίπων που έκανε να αντικαθιστούν στις υψηλότερες θέσεις τους ηλίθιους με ηλίθιους για πολλούς αιώνες. Και οι λαοί, που δεν μπορούν να γνωρίζουν προσωπικά τον μονάρχη τους, δεν τον κρίνουν παρά από το ταλέντο των ανθρώπων που χρησιμοποιεί και από την εκτίμηση που έχει για τους άξιους ανθρώπους. *Κάτω από ένα ηλίθιο μονάρχη*, έλεγε η βασίλισσα Χριστίνα, *όλη του η αυλή ή είναι τέτοια ή γίνεται τέτοια*.

ζουν τον έπαινο που οι Αιγύπτιοι ιερείς κάνουν για την βασίλισσα Νέφθη στον *Σέθωνα*: *Μακριά από το να προκαλεί την εχθρότητα, την προσβολή, την καταδίκωξη, με τις συμβουλές μιας κακώς εννοούμενης ευλάβειας, δεν πήρε, λένε, από τη θρησκεία παρά τις αρχές της γλυκύτητας: δεν πίστεψε ποτέ ότι της επιτρεπόταν να βασανίσει τους ανθρώπους για να τιμήσει τους θεούς*.

32 Πως, σε μια τέτοια θρησκεία, ο μάρτυρας ενός θαύματος δεν θα ήταν ύποπτος; Πρέπει, λέει ο Fontenelle, για να διηγηθούμε ένα γεγονός ακριβώς όπως το έχουμε δει, δηλαδή, χωρίς προσθήκες ή αφαιρέσεις, να προσέχουμε τόσο στενά τον εαυτό μας, ώστε ο κάθε άνθρωπος που ισχυρίζεται ότι σε αυτό το θέμα δεν έχει ποτέ συλληφθεί να ψεύδεται, είναι στα σίγουρα ψεύτης.

Αλλά, θα πει κάποιος, βλέπουμε κάποτε ανθρώπους να θαυμάζουν, στους άλλους, ιδέες τις οποίες ποτέ δεν θα δημιουργούσαν, και που μάλιστα δεν έχουν καμία αναλογία με τις δικές τους. Γνωρίζουμε το λόγο του καρδινάλιου: μετά την εκλογή του πάπα, αυτός ο καρδινάλιος πλησίασε τον άγιο πατέρα, και του λέει: *να που έχετε εκλεγεί πάπας, να η τελευταία φορά που ακούτε την αλήθεια: γοητευμένος από τις κολακείες, σε λίγο θα θεωρείτε τον εαυτό σας μεγάλο άνδρα: αλλά θυμηθείτε ότι πριν από την εξύμνηση σας δεν ήσαστε παρά ένα αδαής και ένας πεισματάρης. Αντίο, θα σας λατρέψω.* Λίγοι αυλικοί χωρίς αμφιβολία είναι προικισμένοι με το απαιτούμενο πνεύμα και το θάρρος για να απευθύνουν έναν τέτοιο λόγο. Αλλά οι περισσότεροι από αυτούς, όμοιοι με αυτούς τους λαούς που με τη σειρά λατρεύουν και κτυπούν το είδωλό τους, γοητεύονται στα κρυφά να βλέπουν να ταπεινώνεται ο μονάρχης ο οποίος τους εξουσιάζει. Η εκδίκηση τους εμπνέει τον έπαινο που κάνουν με παρόμοιους χαρακτηρισμούς, και η εκδίκηση είναι συμφέρον. Αυτός που δεν διακατέχεται καθόλου από τέτοιου είδους συμφέρον, εκτιμά και μάλιστα αντιλαμβάνεται μόνο τις ανάλογες ιδέες με τις δικές του: και το κατάλληλο ραβδί, για να ανακαλύψει μια δημιουργούμενη και άγνωστη αξία, δεν γυρίζει και δεν πρέπει πραγματικά να γυρίζει παρά ανάμεσα σε χέρια των ανθρώπων του πνεύματος, επειδή υπάρχει μόνο ο λιθοξόος που γνωρίζει από ακατέργαστα διαμάντια, και μόνο το πνεύμα αντιλαμβάνεται το πνεύμα. Ήταν μόνο το βλέμμα ενός Turenne που, στον νεαρό Curchill, μπόρεσε να αντιληφθεί τον περίφημο Marlborough.

Κάθε ιδέα τόσο ξένη προς τον τρόπο που έχουμε να βλέπουμε και να αισθανόμαστε μας φαίνεται πάντοτε γελοία. Το ίδιο πρόγραμμα, που, ευρύ και μεγάλο, θα φανεί εντούτοις εύκολο στην εκτέλεση από έναν μεγάλο υπουργό, ένας κοινός υπουργός θα το χειριστεί ως τρελό και παρανοϊκό. Και αυτό το πρόγραμμα, για να χρησιμοποιήσω την φράση που συνηθίζουν οι ηλίθιοι, θα παραπεμφθεί στην *Πολιτεία του Πλάτωνα*. Να ο λόγος για τον οποίον, σε ορισμένες χώρες, όπου τα πνεύματα, εξαντλημένα από την προκατάληψη, είναι αδρανή και ελάχιστα ικανά για μεγάλες επιχειρήσεις, νομίζουν ότι γελοιοποιούν περισσότερο έναν άνθρωπο, όταν του λένε: *Είναι άνθρωπος που θέλει να μεταρρυθμίσει το κράτος.* Γελοιότητα που η φτώχεια, η ερήμωση αυτών των χωρών από τους κατοίκους τους, και κατά συνέπεια η αναγκαιότητα για μεταρρύθμιση, κάνει, στα μάτια των ξένων, να ξαναγυρίζει σε αυτούς που κοροϊδεύουν. Υπάρχουν αυτοί οι λαοί όπως και αυτοί οι διασκεδαστικοί υποδεέστεροι³³ που νομίζουν ότι ατιμάζουν έναν άνθρωπο όταν λένε γι' αυτόν, με ύφος βλακωδώς κακό: *Είναι Ρωμαίος, είναι άνθρωπος του πνεύματος.* Σαρκασμός που, θυμίζοντας την ακριβή έννοια του, δείχνει μόνο ότι αυτός ο άνθρωπος δεν τους μοιάζει καθόλου. Δηλαδή, ότι δεν είναι ούτε ηλίθιος, ούτε κατεργάρης. Πόσες, από αυτές τις βλακώδεις ομολογίες και αυτές τις παράλογες φράσεις, δεν ακούει ένα προσεκτικό πνεύμα, στις συνομιλίες, οι οποίες αναγόμενες στην ακριβή τους σημασία, θα προκαλούσαν μεγάλη σύγχυση σε αυτούς που τις χρησιμοποιούν; Και ο άξιος πρέπει να είναι αδιάφορος στην εκτίμηση όπως στην περιφρόνηση ενός ατόμου, που ο έπαινος ή η κριτική του δεν σημαίνουν τίποτα, εντός από το ότι αυτός ο άνθρωπος σκέπτεται ή δεν σκέπτεται όπως αυτός. Θα μπορούσα ακόμη, με μια απειρία άλλων γεγονότων, να αποδείξω ότι

33 Οι πλούσιοι αστοί προσθέτουν γελοιοποιώντας ότι βλέπουν συχνά τον άνθρωπο του πνεύματος στην πόρτα του πλούσιου, και ποτέ τον πλούσιο στην πόρτα του ανθρώπου του πνεύματος: *Είναι, απαντά ο ποιητής Saadi, επειδή ο άνθρωπος του πνεύματος γνωρίζει την αξία του πλούτου, και επειδή ο πλούσιος αγνοεί την αξία της μόρφωσης. Εξάλλου πως ο πλούτος θα εκτιμούσε την επιστήμη; Ο σοφός μπορεί να κατανοήσει τον αδαή, επειδή ήταν τέτοιος στην παιδική του ηλικία, αλλά ο αδαής δεν μπορεί να κατανοήσει τον σοφό, επειδή ποτέ δεν υπήρξε τέτοιος.*

δεν εκτιμούμε ποτέ παρά τις ανάλογες με τις δικές μας ιδέες. Αλλά, για να επιβεβαιώσω αυτή την αλήθεια, πρέπει να την στηρίξω σε αποδείξεις της καθαρής λογικής.

Κεφάλαιο 4.

Για την ανάγκη που έχουμε να εκτιμούμε στους άλλους μόνο τον εαυτό μας.

Δύο αιτίες εξίσου δυνατές μας καθορίζουν σε αυτή την πράξη: η μια είναι η ματαιοδοξία, και η άλλη είναι η τεμπελιά. Λέω η ματαιοδοξία, επειδή η επιθυμία της εκτίμησης είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους. Όχι ότι κάποιοι ανάμεσα σε αυτούς δεν θα ήθελαν να συνδυάσουν, στην ευχαρίστηση να τους θαυμάζουν, την αξία να περιφρονούν τον θαυμασμό. Αλλά αυτή η περιφρόνηση δεν είναι αληθινή, και ποτέ αυτός που θαυμάζει δεν είναι βλάκας στα μάτια αυτού που τον θαυμάζουν: αλλά, εάν όλοι οι άνθρωποι είναι άπληστοι για εκτίμηση, κάθε ένας από αυτούς, διδαγμένος από την εμπειρία ότι οι ιδέες του δεν θα φανούν ότι εκτιμούνται ή περιφρονούνται από τους άλλους παρά στο βαθμό που είναι σύμφωνές ή αντίθετες με τις γνώμες τους. Έπεται ότι εμπνεόμενος από την ματαιοδοξία του, ο καθένας δεν μπορεί να μην εκτιμά στους άλλους μια συμφωνία ιδεών που του εξασφαλίζουν την εκτίμηση τους, και να μισεί σε αυτούς μια αντίθεση ιδεών, βέβαιος εγγυητής του μίσους τους ή τουλάχιστον της περιφρόνησης τους που πρέπει να θεωρείται ως διορθωτικό του μίσους.

Αλλά, ακόμη με την υπόθεση ότι ένας άνθρωπος, από αγάπη για την αλήθεια, θα θυσίαζε την ματαιοδοξία του, εάν αυτός ο άνθρωπος δεν διαπνέεται καθόλου από την πιο ζωντανή επιθυμία να διδαχθεί, λέω ότι η τεμπελιά του δεν του επιτρέπει να έχει, για τις αντίθετες με τις δικές του γνώμες, παρά εκτίμηση στο λόγο. Για να εξηγήσω τι εννοώ με τη φράση *εκτίμηση στο λόγο*, θα διακρίνω δύο είδη εκτίμησης.

Τη μια, που μπορούμε να την θεωρήσουμε ως το αποτέλεσμα είτε του σεβασμού που έχουμε στην κοινή γνώμη³⁴ είτε της εμπιστοσύνης που έχουμε στη κρίση ορισμένων προσώπων, και που ονομάζω *εκτίμηση στο λόγο*. Τέτοια είναι η εκτίμηση που αντιλαμβάνονται κάποιοι άνθρωποι για πολύ μέτρια μυθιστορήματα, μόνο επειδή νομίζουν ότι προέρχονται από κάποιους από τους διάσημους συγγραφείς μας. Τέτοιος είναι και ο θαυμασμός που έχουμε για τους Descartes και τους Newton, θαυμασμός που, στους περισσότερους ανθρώπους, είναι τόσο περισσότερο ενθουσιώδης όσο στηρίζεται σε λιγότερη γνώση. Είτε, αφού διαμορφώσουν σε μας ασαφή ιδέα για την αξία αυτών των μεγάλων πνευμάτων, οι θαυμαστές τους σέβονται, σε αυτή την ιδέα, το έργο της ίδιας τους της φαντασίας, είτε παριστάνοντας ότι είναι κριτές της αξίας τέτοιου ανθρώπου όπως ο Newton, πιστεύουν ότι συμμετέχουν στους επαίνους που του προσφέρουν. Αυτό το είδος εκτίμησης, που η δική μας άγνοια μας υποχρεώνει συχνά να χρησιμοποιούμε, είναι, από αυτό μάλιστα, το πιο κοινό. Δεν υπάρχει τίποτα πιο σπάνιο από το να κρίνει κανείς σύμφωνα με τον εαυτό του.

Το άλλο είδος εκτίμησης είναι εκείνο που, ανεξάρτητα από τις γνώμες των άλλων, γεννιέται αποκλειστικά από την εντύπωση που μας κάνουν κάποιες ιδέες, και που, γι' αυτό το λόγο, το ονομάζω *αισθητή εκτίμηση*, η μόνη πραγματική και αυτή για την

34 Ο de la Fontaine δεν είχε παρά αυτό το είδος της εκτίμησης για την φιλοσοφία του Πλάτωνα. Ο de Fontenelle αναφέρει γι' αυτό το θέμα ότι μια μέρα ο la Fontaine του είπε: *παραδέχεστε ότι ο Πλάτων ήταν μεγάλος φιλόσοφος... Αλλά βρίσκετε τις ιδέες του πολύ σαφείς;* του απαντά ο de Fontenelle. *Α! όχι: το σκοτάδι τους είναι αδιαπέραστο... δεν βρίσκετε ότι είναι αντιφατικές; Α! πράγματι,* απάντησε ο la Fontaine, *δεν είναι παρά σοφιστής.* Κατόπιν, ξαφνικά, ξεχνώντας τις ομολογίες που μόλις είχε κάνει: *Ο Πλάτων, ξαναλέει, τοποθετεί τόσο καλά τους χαρακτήρες του! Ο Σωκράτης ήταν στον Πειραιά όταν ο Αλκιβιάδης είχε το κεφάλι του στεφανωμένο με άνθη... Α! αυτός ο Πλάτων ήταν μεγάλος φιλόσοφος.*

οποίαν γίνεται λόγος εδώ. Αλλά, για να αποδείξω ότι η τεμπελιά δεν μας επιτρέπει να συσχετίσουμε αυτό το είδος της εκτίμησης παρά μόνο με τις ιδέες που είναι ανάλογες με τις δικές μας, αρκεί να παρατηρήσω ότι, όπως το αποδεικνύει λογικά η γεωμετρία, με την αναλογία και τις μυστικές σχέσεις που έχουν οι ήδη γνωστές ιδέες με τις άγνωστες ιδέες, αποκτούμε τη γνώση αυτών των τελευταίων. Και ότι ακολουθώντας την πρόοδο αυτών των αναλογιών μπορούμε να ανέβουμε στο τελευταίο όριο μιας επιστήμης. Απ' όπου έπεται ότι ιδέες, που δεν θα είχαν καμία αναλογία με τις δικές μας, θα ήσαν για μας ακατανόητες ιδέες. Αλλά, θα πει κάποιος, δεν υπάρχουν καθόλου ιδέες που να μην έχουν απαραίτητα κάποια σχέση μεταξύ τους, χωρίς την οποία θα ήσαν καθολικά άγνωστες. Ναι, αλλά αυτή η σχέση μπορεί να είναι άμεση ή μακρινή: όταν είναι άμεση, η μικρή επιθυμία που έχει ο καθένας για να διδαχθεί τον κάνει ικανό να έχει την προσοχή την οποία προϋποθέτει η ευφυΐα τέτοιων ιδεών: αλλά, εάν είναι μακρινή, όπως είναι σχεδόν πάντοτε όταν πρόκειται γι' αυτές τις γνώμες που είναι το αποτέλεσμα ενός μεγάλου αριθμού διαφορετικών ιδεών και αισθημάτων, είναι προφανές ότι εκτός εάν δεν διαπνεόμαστε από έντονη επιθυμία να διδαχθούμε και εάν δεν βρισκόμαστε σε κατάλληλη κατάσταση να ικανοποιήσουμε αυτή την επιθυμία, η τεμπελιά δεν θα μας επιτρέψει ποτέ να αντιληφθούμε, ούτε κατά συνέπεια να έχουμε, *αισθητή εκτίμηση* για γνώμες πολύ αντίθετες με τις δικές μας.

Λίγοι άνθρωποι έχουν τον ελεύθερο χρόνο για να διδαχθούν. Ο πτωχός, για παράδειγμα, δεν μπορεί ούτε να σκεφθεί, ούτε να εξετάσει. Δέχεται την αλήθεια, όπως και το λάθος, μόνο από προκατάληψη: απασχολημένος με την καθημερινή εργασία, δεν μπορεί να εξυψωθεί σε μια ορισμένη σφαίρα ιδεών. Και προτιμά την μπλε βιβλιοθήκη³⁵ από τα κείμενα του S. Réal, του la Rochefoucault et και του καρδινάλιου De Retz.

Επίσης, σε αυτές τις μέρες των δημοσίων εορταστικών προγραμμάτων όπου το θέαμα έχει δωρεάν είσοδο, οι ηθοποιοί, έχοντας τότε άλλους θεατές να ψυχαγωγήσουν, θα παίξουν μάλλον *Dom Japhet* και *Pourceaugnac* παρά *Ηρακλή* και *Μισάνθρωπο*. Αυτά που λέω για το λαό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για όλες τις διαφορετικές τάξεις των ανθρώπων. Οι κοσμικοί ψυχαγωγούνται με χίλια πράγματα και χίλιες ηδονές. Τα φιλοσοφικά έργα έχουν τόσο μικρή αναλογία με το πνεύμα τους, όσο ο *Μισάνθρωπος* με το πνεύμα του λαού. Και θα προτιμήσουν γενικά την ανάγνωση ενός μυθιστορήματος από την ανάγνωση του Locke. Με αυτή την ίδια αρχή των αναλογιών εξηγούμε πως οι σοφοί και ακόμη οι άνθρωποι του πνεύματος έχουν προτίμηση σε συγγραφείς με λιγότερη εκτίμηση, από αυτούς που έχουν μεγαλύτερη φήμη. Γιατί ο Malherbe θα προτιμούσε τον Stace από κάθε άλλον ποιητή; Γιατί ο Heinsius³⁶ και ο Corneille θα έδιναν μεγαλύτερη αξία στον Λουκανό από τον Βιργίλιο; Για ποιο λόγο ο Αδριανός προτιμούσε την ευγλωττία του Κάτωνα από αυτήν του Κικέρωνα; Γιατί ο Scaliger³⁷ θεωρούσε τον Όμηρο και τον Οράτιο πολύ κατώτερους από τον Βιργίλιο και τον Γιουβενάλη; Είναι επειδή η μεγαλύτερη ή η μικρότερη εκτίμηση για έναν συγγραφέα, εξαρτάται από την μεγαλύτερη ή μικρότερη αναλογία που έχουν οι ιδέες του με αυτή του αναγνώστη του.

Σε ένα χειρόγραφο, και για οποίο δεν έχει κανείς καμία προκατάληψη, ας ανατεθεί, ξεχωριστά, σε δέκα ανθρώπους του πνεύματος να σημειώσουν τα τμήματα που θα

35 Μικρά βιβλία δεμένα με μπλε χαρτί. (Σημ. της Μετ.)

36 «Ο Λουκανός, έλεγε ο Heinsius, είναι σε σχέση με τους άλλους ποιητές ότι είναι ένα υπέροχο άλογο που χλιμιντρίζει υπερήφανα σε σχέση με μια αγέλη γαϊδάρων που οι απαίσιες φωνές τους φανερώνουν το γούστο που έχουν για τον καταναγκασμό.»

37 Ο Scaliger αναφέρει ως απαίσια την δέκατη έβδομη ωδή του τέταρτου βιβλίου του Οράτιου, που ο Heinsius την αναφέρει ως αριστούργημα της αρχαιότητας.

τους κάνουν μεγαλύτερη εντύπωση: λέω ότι ο καθένας από αυτούς θα υπογραμμίσει διαφορετικά μέρη, και ότι, εάν συγκριθούν στη συνέχεια τα εγκεκριμένα μέρη με το πνεύμα και τον χαρακτήρα αυτού που ενέκρινε, θα γίνει αντιληπτό ότι ο καθένας από αυτούς δεν έχει εγκωμιάσει παρά τις ανάλογες ιδέες με τον τρόπο που έχει να βλέπει και να αισθάνεται, και ότι το πνεύμα είναι, τολμώ να πω, χορδή που δεν πάλλεται παρά όταν συντονίζεται.

Εάν ο σοφός αββάς de Longueue, όπως έλεγε ο ίδιος, δεν είχε τίποτα συγκρατήσει από τα έργα του Αγ. Αυγουστίνου, εκτός από το ότι ο ίππος της Τροίας ήταν πολεμική μηχανή, και εάν, στο μυθιστόρημα της Κλεοπάτρας, ένα διάσημος δικηγόρος δεν έβλεπε τίποτα το ενδιαφέρον εκτός από τη λύση του γάμου της Ελίζας με τον Αρταμπάν. Πρέπει να δεχθούμε ότι η μόνη διαφορά που υπάρχει από αυτή την άποψη ανάμεσα στους σοφούς ή τους ανθρώπους του πνεύματος, και τους κοινούς ανθρώπους, είναι ότι οι πρώτοι, έχοντας μεγαλύτερο πλήθος ιδεών, η σφαίρα των αναλογιών τους είναι πολύ ευρύτερη. Πρόκειται για είδος πνεύματος πολύ διαφορετικού από το δικό του; Όμοιος σε όλα με τους άλλους ανθρώπους, ο άνθρωπος του πνεύματος δεν εκτιμά παρά τις ιδέες που είναι ανάλογες με τις δικές του. Ας συγκεντρώσουμε έναν Newton, έναν Quinaut και έναν Machiavel. Ας μην τους ονομάσουμε καθόλου, και ας μην τους δώσουμε καθόλου την ευκαιρία να αισθανθούν ο ένας για τον άλλον αυτό το είδος της εκτίμησης που ονομάζω *εκτίμηση στο λόγο*. Θα δούμε αφού έχουν αμοιβαία, αλλά μάταια, προσπαθήσει να μεταδώσουν τις ιδέες τους, ο Newton θα θεωρήσει τον Quinaut ανυπόφορο ριμαδόρο, αυτός θα θεωρήσει τον Newton σαν κάποιον που φτιάχνει του καζαμίες, και οι δύο θα θεωρήσουν τον Machiavel πολιτικό του Παλατιού. Και τελικά και οι τρεις, καθώς θα συμπεριφέρονται αμοιβαία σαν μέτρια πνεύματα, θα εκδικηθούν, από αμοιβαία περιφρόνηση, για την αμοιβαία ενόχληση που θα προκαλέσουν μεταξύ τους.

Αλλά, εάν οι ανώτεροι άνθρωποι, απορροφημένοι εντελώς στο είδος της μελέτης τους, δεν μπορούν να έχουν *αισθητή εκτίμηση* για ένα είδος πνεύματος πολύ διαφορετικό από το δικό τους. Κάθε συγγραφέας, που προσφέρει στο κοινό νέες ιδέες, δεν μπορεί τότε να ελπίζει σε εκτίμηση παρά από δύο ειδών ανθρώπους: ή από νέους ανθρώπους, που, μη έχοντας υιοθετήσει καθόλου γνώμες, έχουν ακόμη την επιθυμία και το χρόνο να διδαχθούν, ή από αυτούς που το πνεύμα τους, φίλος της αλήθειας και ανάλογο με αυτό του συγγραφέα, υποπτεύεται ήδη την ύπαρξη ιδεών τις οποίες αυτός του παρουσιάζει. Αυτό το πλήθος των ανθρώπων είναι πάντοτε πολύ μικρό: να τι επιβραδύνει την πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος, και γιατί κάθε αλήθεια αργεί πάντοτε τόσο πολύ να ξεδιπλωθεί στα μάτια όλων.

Το συμπέρασμα από αυτά που μόλις είπα είναι ότι οι περισσότεροι άνθρωποι, κατεχόμενοι από την τεμπελιά, δεν αντιλαμβάνονται παρά τις ιδέες που είναι ανάλογες με τις δικές τους, ότι δεν έχουν *αισθητή εκτίμηση* παρά για αυτό το είδος των ιδεών. Και από αυτό προκύπτει αυτή η υψηλή γνώμη που ο καθένας είναι υποχρεωμένος, στην κυριολεξία, να έχει για τον ίδιο τον εαυτό του, γνώμη που οι ηθικολόγοι δεν θα είχαν ίσως αποδώσει στην υπερηφάνεια, εάν είχαν πιο βαθιά γνώση των αρχών που έχουν τεθεί από εμένα πιο πάνω. Θα είχαν τότε αντιληφθεί ότι, στην μοναξιά, ο άγιος σεβασμός και ο βαθύς θαυμασμός που αισθάνεται κάποτε κανείς να τον διαπερνά για τον ίδιο τον εαυτό του, δεν μπορεί να είναι παρά το αποτέλεσμα της ανάγκης στην οποια βρισκόμαστε να έχουμε μεγαλύτερη εκτίμηση για τον εαυτό μας παρά για τους άλλους.

Πως δεν θα είχε κάποιος για τον εαυτό του την πιο μεγάλη ιδέα; Δεν υπάρχει κανείς που δεν θα άλλαζε τις γνώμες του, εάν πίστευε ότι οι γνώμες του ήσαν λανθασμένες. Ο καθένας πιστεύει λοιπόν ότι σκέπτεται σωστά, και κατά συνέπεια πολύ καλύτερα από αυτούς που οι ιδέες τους είναι αντίθετες από τις δικές του. Αλλά, εάν δεν υπάρ-

χουν δύο άνθρωποι που οι ιδέες τους να είναι ακριβώς όμοιες, πρέπει απαραίτητα ο καθένας από μόνος του να πιστεύει ότι σκέπτεται καλύτερα από κάθε άλλον³⁸. Η δούκισσα de la Ferté έλεγε μια μέρα στην κυρία de Staal : *πρέπει να παραδεχθείτε, αγαπητή μου φίλη, βρίσκω ότι μόνο ο εαυτό μου έχει πάντοτε δίκιο*³⁹. Ας ακούσουμε τον Talaroin, τον Bonze, τον Bramine, τον Guèbre, τον Grec, τον Iman, τον Marabout : όταν, στη συνέλευση του λαού κηρύσσουν οι μεν ενάντια στους δε, ο καθένας από αυτούς δεν λέει όπως η δούκισσα de la Ferté: *Λαέ, σε βεβαιώνω, μόνο εγώ έχω πάντοτε δίκιο*; Ο καθένας θεωρεί λοιπόν τον εαυτό του σαν ανώτερο πνεύμα, και οι ηλίθιοι δεν είναι αυτοί που τον θεωρούν λιγότερο⁴⁰: είναι αυτό που έγινε στην ιστορία των τεσσάρων εμπόρων που πήγαν, στην αγορά, να πουλήσουν ομορφιά, γέννηση, εντιμότητα και πνεύμα, και που όλοι διέθεσαν τα προϊόντα τους, με εξαίρεση τον τελευταίο που αποσύρθηκε χωρίς να διαθέσει τίποτα.

Αλλά, θα πει κάποιος, βλέπουμε κάποιους ανθρώπους να αναγνωρίζουν στους άλλους περισσότερο πνεύμα από τον εαυτό τους. Ναι, θα απαντήσω, βλέπουμε ανθρώπους να κάνουν αυτή την παραδοχή, και αυτή η παραδοχή είναι από μια ωραία ψυχή: εντούτοις, δεν έχουν, για εκείνον που παραδέχονται ότι είναι ανώτερος τους, παρά *εκτίμηση στο λόγο*. Δεν κάνουν παρά να ακολουθούν την κοινή γνώμη δίνοντας τους αυτή την προτίμηση την προτίμηση, και να συμφωνούν ότι αυτά τα πρόσωπα χαίρουν μεγαλύτερη εκτίμηση χωρίς να είναι μέσα τους πεισμένοι ότι είναι περισσότερο άξια εκτίμησης⁴¹.

38 Η εμπειρία μας διδάσκει ότι ο καθένας βάζει στη σειρά των κακών πνευμάτων και των κακών βιβλίων, κάθε άνθρωπο και κάθε έργο που μάχεται τις γνώμες του. Ότι θα ήθελε να επιβάλει σιωπή στον άνθρωπο, και να εξαφανίσει το έργο. Έτσι οι ορθόδοξοι που είναι ελάχιστα μορφωμένοι, έχουν συχνά δώσει στους αιρετικούς πλεονέκτημα εναντίον τους. Εάν σε κάποια δίκη, λένε αυτοί οι τελευταίοι, το ένα μέρος απαγόρευε στο άλλο να εκθέσει τις αποδείξεις του, για να υποστηρίξει το δίκιο του, δεν θα θεωρούσαμε αυτή τη βία του ενός από τα μέρη σαν απόδειξη του άδικου της υπόθεσης του;

39 Δες, τα απομνημονεύματα της κυρίας de Staal.

40 Πόση έπαρση, λένε οι μέτριοι, υπάρχει σε αυτούς που αποκαλούνται άνθρωποι του πνεύματος! Πόσο ανώτερους από τους άλλους ανθρώπους δεν νομίζουν τον εαυτό τους; Αλλά, θα τους απαντούσε κανείς, το ελάφι που θα υπερηφανευόταν ότι είναι το πιο γρήγορο από τα ελάφια, θα ήταν χωρίς αμφιβολία αλαζονικό. Αλλά, χωρίς να τραυματίσει την μετριοφροσύνη, θα μπορούσε εντούτοις να πει ότι τρέχει καλύτερα από την χελώνα. Είστε η χελώνα. Δεν έχετε ούτε διαβάσει, ούτε σκεφθεί: πως θα μπορούσατε να έχετε τόσο πνεύμα όσο ένας άνθρωπος που κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να αποκτήσει γνώσεις; Τον κατηγορείτε για έπαρση: και είστε εσείς, που, χωρίς μελέτη και χωρίς σκέψη, θέλετε να γίνετε ίσοι του. Κατά την άποψή σας, ποιος από τους δύο έχει έπαρση;

41 Στην ποίηση, ο Fontenelle θα είχε παραδεχθεί, χωρίς κόπο, την ανωτερότητα του πνεύματος του Corneille από το δικό του. Αλλά δεν θα το είχε αισθανθεί. Υποθέτω, για να πεισθεί γι' αυτή την αλήθεια, ότι θα είχαν παρακαλέσει αυτόν τον ίδιο τον Fontenelle, να δώσει, σε ότι αφορά την ποίηση, την ιδέα που έχει σχηματίσει για την τελειότητα: είναι βέβαιο ότι δεν θα είχε προτείνει, σε αυτό το θέμα, άλλους εξαιρετικούς κανόνες από αυτούς που ο ίδιος είχε επίσης παρατηρήσει όπως ο Corneille. Ότι έπρεπε λοιπόν να θεωρεί μέσα του τον εαυτό του τόσο μεγάλο ποιητή όσο ήταν οποιοσδήποτε άλλος. Και ότι παραδεχόμενος τον εαυτό του κατώτερο από τον Corneille, δεν έκανε, κατά συνέπεια, παρά να θυσιάσει τη γνώμη του σε αυτή του λαού. Λίγοι άνθρωποι έχουν το θάρρος να παραδεχθούν ότι έχουν για τον εαυτό τους περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον το είδος της εκτίμησης που ονομάζω *αισθητή*. Αλλά, είτε το αρνούνται είτε το παραδέχονται, αυτό το αίσθημα δεν υπάρχει λιγότερο σε αυτούς.

Ένας κοσμικός θα παραδεχθεί, χωρίς κόπο, ότι στη γεωμετρία είναι πολύ κατώτερος από τους Fontaine, τους d'Alembert, τους Clairaut, τους Euler. Ότι στην ποίηση υποκύπτει στους Molière, στους Racine, στους Voltaire: αλλά λέω συγχρόνως ότι αυτός ο άνθρωπος θα εκτιμήσει τόσο λιγότερο σε ένα είδος, όσο θα αναγνωρίσει περισσότερο ανώτερους από αυτόν σε αυτό το ίδιο είδος. Και ότι εξάλλου θα θεωρήσει τον εαυτό του εντελώς αποζημιωμένο από την ανωτερότητα που έχουν πάνω του οι άνθρωποι που μόλις ανέφερα, είτε αναζητώντας να βρει επιπολαιότητα στις τέχνες και τις επιστήμες, είτε με την ποικιλία των γνώσεων του, τη λογική, τη γνωριμία του με τον κόσμο, ή με κάποιο άλλο παρόμοιο πλεονέκτημα, το οποίο, αφού τα ζυγίσει όλα, θα θεωρήσει τον εαυτό του τόσο άξιο εκτίμησης όσο και οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο.⁴²

Αλλά, θα προσθέσει κάποιος, πως να φανταστούμε ότι ένας άνθρωπος που, για παράδειγμα, προσφέρει κατώτερες υπηρεσίες στο δικαστικό σώμα, θα μπορούσε να θεωρήσει τον εαυτό του ότι έχει τόσο πνεύμα όσο ο Corneille; Είναι αλήθεια, θα απαντήσω, ότι δεν θα δώσει σε κανέναν από αυτή την άποψη την εμπιστοσύνη του: εντούτοις, όταν, με σχολαστική εξέταση, έχουμε ανακαλύψει πόσα αισθήματα υπερηφάνειας δοκιμάζουμε καθημερινά, χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε, και από πόσα εγκώμια πρέπει να ενθαρρυνόμαστε για να ομολογήσουμε στον ίδιο τον εαυτό μας και στους άλλους τη βαθιά εκτίμηση που έχουμε για το πνεύμα μας, νομίζουμε ότι η σιωπή της υπερηφάνειας δεν αποδεικνύει καθόλου την απουσία της. Ας υποθέσουμε, για να ακολουθήσω το παράδειγμα που ανέφερα πιο πάνω, ότι στο τέλος της κωμωδίας η τύχη συγκεντρώνει τρεις δικηγόρους, ότι αρχίζουν να μιλούν για τον Corneille. Και οι τρεις, ίσως, θα αναφωνήσουν συγχρόνως ότι ο Corneille είναι το πιο μεγάλο πνεύμα του κόσμου: εντούτοις, εάν, για να απαλλαγεί από το ενοχλητικό βάρος της εκτίμησης, ο ένας από αυτούς πρόσθετε ότι αυτός ο Corneille είναι στην πραγματικότητα μεγάλος άνδρας, αλλά σε ένα ελαφρό είδος. Είναι βέβαιο, εάν τον κρίνουμε από την περιφρόνηση που κάποιοι άνθρωποι δοκιμάζουν για την ποίηση, ότι οι άλλοι δύο δικηγόροι θα μπορούσαν να ακολουθήσουν την άποψη του πρώτου: κατόπιν, από εκμυστήρευση σε εκμυστήρευση, εάν έρχονταν να συγκρίνουν την στρεψοδικία του νόμου με την ποίηση: η τέχνη της δικονομίας, θα έλεγε ένας άλλος, έχει τις πονηριές της, τις λεπτότητες της και τους συνδυασμούς της, όπως κάθε άλλη τέχνη: πράγματι, θα απαντούσε ο τρίτος, δεν υπάρχει πιο δύσκολη τέχνη. Αλλά, με την πολύ εύκολα αποδεκτή υπόθεση, ότι, σε αυτή την τόσο δύσκολη τέχνη, ο καθένας από αυτούς τους δικηγόρους θεωρούσε τον εαυτό του ως το πιο επιδέξιο. Χωρίς κανέναν από αυτούς να πει λέξη, το αποτέλεσμα αυτής της συνομιλίας θα ήταν ότι ο καθένας από αυτούς θα θεωρούσε τον εαυτό του ότι είχε τόσο πνεύμα όσο ο Corneille. Είμαστε τόσο υποχρεωμένοι, από ματαιοδοξία και κυρίως από άγνοια, να εκτιμούμε τους εαυτούς μας προτιμώντας τους από τους άλλους, ώστε ο πιο μεγάλος άνδρας σε κάθε τέχνη είναι αυτός τον οποίον ο κάθε καλλιτέχνης θεωρεί σαν τον πρώτο μετά από τον εαυτό του. Την εποχή του Θεμιστοκλή, όπου η υπερηφάνεια ήταν διαφορετική από την υπερηφάνεια του αιώνα μας μόνο στο ότι ήταν πιο απλοϊκή, όλοι οι πλοίαρχοι, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, καθώς ήσαν υποχρεωμένοι να ανακηρύξουν,

42 Εγκωμιάζουν τον εαυτό τους για όλα: οι μεν παινεύουν την ηλιθιότητα τους κάτω από το όνομα της λογικής, άλλοι παινεύουν την ομορφιά τους, κάποιοι που υπερηφανεύονται για τα πλούτη τους, αποδίδουν αυτά τα δώρα του τυχαίου στο πνεύμα τους και στην φρόνηση τους. Η γυναίκα που περνά το βράδυ με τον μάγειρά της, θεωρεί τον εαυτό της τόσο άξιο εκτίμησης όσο ένας σοφός. Αυτός που τυπώνει ένα έργο, (φύλλο χαρτί που διπλώνεται μια φορά για να σχηματίσει δύο φύλλα ή τέσσερις σελίδες ενός βιβλίου ή ενός χειρογράφου. Σημ. Μετ.) περιφρονεί τον τυπογράφο *μυθιστορημάτων* και θεωρεί τον εαυτό του τόσο ανώτερο από τον τελευταίο, όσο ένα *in folio* είναι πιο ογκώδες από ένα *φυλλάδιο*.

με σημειώματα που άφησαν στο βωμό του Ποσειδώνα, αυτούς που είχαν μεγαλύτερο μερίδιο στη νίκη, ο καθένας δίνοντας το πρώτο μερίδιο στον εαυτό του, έδινε το δεύτερο στο Θεμιστοκλή. Και ο λαός θεώρησε τότε ότι έπρεπε να απονείμει την πρώτη ανταμοιβή σε αυτόν που ο καθένας από τους πλοιάρχους τον θεωρούσε ως πιο άξιο μετά από αυτόν.

Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ο καθένας έχει απαραίτητα για τον εαυτό του την πιο μεγάλη ιδέα, και ότι κατά συνέπεια δεν εκτιμά ποτέ στους άλλους παρά την εικόνα του και την ομοιότητά του.

Το γενικό συμπέρασμα από αυτά που είπα για το πνεύμα, θεωρούμενο σε σχέση με ένα άτομο, είναι ότι το πνεύμα δεν είναι παρά η συγκέντρωση ιδεών που έχουν ενδιαφέρον γι' αυτό το άτομο, είτε ως διδακτικές, είτε ως ευχάριστες: απ' όπου έπεται ότι το ατομικό συμφέρον, όπως πρότεινα να αποδείξω, είναι, από αυτή την άποψη, ο μόνος κριτής της αξίας των ανθρώπων.

Κεφάλαιο 5.

Για την εντιμότητα σε σχέση με μια ιδιαίτερη κοινωνία.

Από αυτή την άποψη, λέω ότι η εντιμότητα δεν είναι παρά η περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη συνήθεια πράξεων ιδιαίτερα χρήσιμων σε αυτή τη μικρή κοινωνία. Ορισμένες ενάρετες κοινωνίες πράγματι φαίνονται συχνά να αποβάλλουν το ίδιο τους το συμφέρον, για να κάνουν κρίσεις για τις πράξεις των ανθρώπων σύμφωνες με το δημόσιο συμφέρον. Αλλά τότε δεν κάνουν παρά να ικανοποιούν το πάθος που μια φωτισμένη υπερηφάνεια τους δίνει για αρετή. Και, κατά συνέπεια, δεν κάνουν παρά να υπακούουν, όπως κάθε άλλη κοινωνία, στο νόμο του ατομικού συμφέροντος. Ποιο άλλο κίνητρο θα μπορούσε να καθορίσει έναν άνθρωπο σε γενναιοδωρες πράξεις; Του είναι τόσο αδύνατον να αγαπήσει το αγαθό για το αγαθό, όσο να αγαπήσει το κακό για το κακό⁴³.

Ο Βρούτος δεν θυσίασε τον γιό του για τη σωτηρία της Ρώμης, παρά επειδή η πατρική αγάπη είχε επάνω του μικρότερη δύναμη από την αγάπη του για την πατρίδα. Δεν έκανε λοιπόν παρά να υποκύψει στο πιο δυνατό του πάθος: είναι αυτό που, φωτίζοντας τον για το κοινό καλό, τον έκανε να αντιληφθεί, σε μια τόσο γενναιοδωρη πατροκτονία, τόσο κατάλληλη να διατηρήσει την αγάπη για την ελευθερία, η μόνη βοήθεια που θα μπορούσε να σώσει τη Ρώμη και να την εμποδίσει να ξαναπέσει στην τυραννία των Ταρκίνιων. Στις κρίσιμες περιστάσεις που βρισκόταν τότε η Ρώμη, έπρεπε μια παρόμοια πράξη να χρησιμεύσει για βάση για την μεγάλη δύναμη στην οποία την ανύψωσε αργότερα η αγάπη του δημόσιου καλού και της ελευθερίας.

Αλλά καθώς υπάρχουν λίγοι Βρούτοι και λίγες κοινωνίες που αποτελούνται από τέτοιους ανθρώπους, από την κοινή τάξη μόνο θα πάρω τα παραδείγματα μου, για να αποδείξω ότι, σε κάθε μια κοινωνία, το ιδιαίτερο συμφέρον είναι ο μοναδικός διανομέας της εκτίμησης που αποδίδεται στις πράξεις των ανθρώπων.

Για να πειστούμε γι' αυτό, ας στρέψουμε το βλέμμα μας σε έναν άνθρωπο που θυσιάζει όλα του τα αγαθά για να σώσει από την αυστηρότητα των νόμων έναν γονέα, δολοφόνο: αυτός ο άνθρωπος θα περάσει βεβαίως, στην οικογένεια του, για πολύ ενάρετος, αν και είναι στην πραγματικότητα πολύ άδικος. Λέω πολύ άδικος, επειδή, εάν η ελπίδα της αιτιωρησίας πρέπει να πολλαπλασιάζει τα κακουργήματα σε ένα έθνος, εάν η βεβαιότητα της τιμωρίας είναι απολύτως αναγκαία για να διατηρήσει την τάξη σε κάθε έθνος, είναι προφανές ότι μια χάρη που απονέμεται σε έναν εγκληματία είναι, απέναντι στον λαό, αδικία στην οποία γίνεται συνένοχος αυτός που ζητά μια παρόμοια χάρη⁴⁴.

43 Οι συνεχείς δηλώσεις των ηθικολόγων ενάντια στην κακία των ανθρώπων, αποδεικνύουν πόσο λίγη γνώση έχουν για την ανθρώπινη φύση. Οι άνθρωποι δεν είναι καθόλου κακοί, αλλά κυριαρχούνται από τα συμφέροντα τους. Οι φωνές των ηθικολόγων δεν θα αλλάξουν βέβαια αυτό το ελατήριο του ηθικού σύμπαντος. Δεν πρέπει λοιπόν να λυπόμαστε καθόλου για την κακία των ανθρώπων, αλλά για την άγνοια των νομοθετών, που έχουν βάλει πάντοτε το ιδιαίτερο συμφέρον σε αντίθεση με το γενικό συμφέρον. Εάν οι Σκύθες ήσαν πιο ενάρετοι από εμάς, είναι επειδή οι νομοθέτες τους και το είδος της ζωής τους ενέπνεε μεγαλύτερη εντιμότητα.

44 Δεν είμαι ένοχος, έλεγε ο Χείλων πεθαίνοντας, παρά για ένα μόνο έγκλημα: είναι ότι, κατά τη διάρκεια της θητείας μου ως δικαστής, είχα σώσει από την αυστηρότητα των νόμων έναν εγκληματία, τον καλύτερο μου φίλο.

Θα αναφέρω ακόμη, ήταν, ένα γεγονός που αναφέρεται στο Gulistan. Ένας άραβας πάει να παραπονεθεί στο Σουλτάνο για τις βιαιότητες που έκαναν δυο άγνωστοι στο σπίτι του. Ο σουλτάνος μεταφέρεται εκεί, κάνει να σβήσουν τα φώτα, να συλλάβουν τους εγκληματίες, να σκεπάσουν τα κεφάλια τους με ένα πανωφόρι. Διατάζει να τους μαχαι-

Όταν ένας υπουργός, κουφός στις παρακλήσεις των γονέων του και των φίλων του, πιστεύει ότι δεν πρέπει να ανεβάσει στις ανώτερες θέσεις του κράτους παρά ανθρώπους πρώτους σε αξία: αυτός ο υπουργός ο τόσο δίκαιος θα περάσει βεβαίως, στην κοινωνία του, σαν άχρηστος, χωρίς φιλίες, και ίσως ακόμη χωρίς εντιμότητα. Πρέπει να το πω σαν τη ντροπή του αιώνα. Δεν είναι σχεδόν ποτέ παρά σε αδικίες που ένας άνθρωπος με μεγάλη θέση οφείλει τον τίτλο του καλού φίλου, του καλού γονέα, του ενάρετου και του ευεργέτη που του προσφέρει η κοινωνία μέσα στην οποίαν ζει.

Όταν, με τις ραδιουργίες του, ένα πατέρας αποκτά την θέση του στρατηγού για ένα γιό που είναι ανίκανος να διοικεί. Αυτός ο πατέρας θα αναφέρεται, στην οικογένεια, σαν τίμιος και ευεργέτης: εντούτοις, τι ποιο φρικτό από το να εκθέτει ένα έθνος, ή τουλάχιστον πολλές από τις επαρχίες του, στις καταστροφές που ακολουθούν μια ήττα, αποκλειστικά για να ικανοποιήσει την φιλοδοξία μιας οικογένειας;

Τι πιο αξιόποιο από τις παρακλήσεις, απέναντι στις οποίες είναι αδύνατον ένας μονάρχης να είναι πάντοτε προσεκτικός; Παρόμοιες παρακλήσεις, που δεν έχουν παρά τόσο συχνά βυθίσει τα έθνη στις πιο μεγάλες δυστυχίες, είναι οι ανεξάντλητες πηγές συμφορών: συμφορές από τις οποίες ίσως δεν μπορούμε να απαλλάξουμε τους λαούς παρά κόβοντας ανάμεσα στους ανθρώπου όλους του δεσμούς της συγγένειας, και ανακηρύσσοντας όλους τους πολίτες τέκνα του κράτους. Είναι το μοναδικό μέσον για να σβήσουμε φαυλότητες τις οποίες δικαιολογεί η εμφάνιση της αρετής, να εμποδίσουμε την διαίρεση ενός λαού σε μια απειρία οικογενειών ή μικρών κοινωνιών, που τα συμφέροντα τους, σχεδόν πάντοτε αντίθετα με το κοινό συμφέρον, θα έσβηναν στο τέλος από τις καρδιές κάθε είδος αγάπης για την πατρίδα.

Αυτά που είπα αποδεικνύει επαρκώς ότι, ενώπιον του δικαστηρίου μιας μικρής κοινωνίας, το συμφέρον είναι ο μόνος κριτής της αξίας των πράξεων των ανθρώπων: επίσης δεν θα πρόσθετα τίποτα σε αυτά που μόλις είπα, εάν δεν πρότεινα την δημόσια ωφέλεια ως τον βασικό σκοπό αυτού του έργου. Αλλά, αισθάνομαι ότι ένα έντιμος άνθρωπος, φοβισμένος από την επιρροή την οποίαν πρέπει να έχει επάνω του η γνώμη των κοινωνιών μέσα στις οποίες ζει, μπορεί να φοβάται εύλογα, εν αγνοία του, ότι θα παρεκκλίνει από την αρετή.

Δεν θα εγκαταλείψω λοιπόν αυτό το θέμα χωρίς να υποδείξω τα μέσα για να ξεφύγουμε από τα θέλητρα, και να αποφύγουμε τις παγίδες που το συμφέρον των ιδιαιτέρων κοινωνιών απλώνει στην εντιμότητα των πιο έντιμων ανθρώπων, και μέσα στις οποίες συλλαμβάνονται πολύ συχνά.

ρώσουν. Μετά την εκτέλεση, κάνει να ανάψουν οι πυρσοί, εξετάζει τα σώματα των εγκληματιών, σηκώνει τα χέρια, και ευχαριστεί τον Θεό. *Ποια χάρη, του λέει βεζίρης του, δέχθηκες από τους ουρανούς; ...Βεζίρη, απαντά ο σουλτάνος, νόμισα ότι οι γιοί μου ήταν οι αυτοурγοί αυτών των βιαιοτήτων. Γι' αυτό θέλησα να σβήσουν οι πυρσοί, να σκεπάσουν με πανωφόρι το πρόσωπο αυτών των δυστυχισμένων: φοβήθηκα μήπως η πατρική τρυφερότητα θα με έκανε να αποτύχω στη δικαιοσύνη την οποίαν οφείλω στις υποθέσεις μου. Κρίνε εάν πρέπει να ευχαριστήσω του ουρανούς, τώρα που βρίσκω τον εαυτό μου δίκαιο, χωρίς να είμαι πατροκτόνος.*

Κεφάλαιο 6.

Για τα μέσα για να εξασφαλίσουμε την αρετή μας.

Ένας άνθρωπος είναι δίκαιος, όταν όλες του οι πράξεις τείνουν στο δημόσιο καλό. Αυτό δεν είναι καθόλου αρκετό να κάνει το καλό για να αξίζει τον τίτλο του έντιμου. Ένας πρίγκιπας έχει να δώσει χίλιες θέσεις, πρέπει να τις καλύψει. Δεν μπορεί να εμποδίσει τον εαυτό του να κάνει χίλιους ανθρώπους ευτυχισμένους. Από την δικαιοσύνη⁴⁵ λοιπόν ή την αδικία των επιλογών του εξαρτάται αποκλειστικά η αρετή του. Εάν, όταν πρόκειται για μια σημαντική θέση, δίνει, από φιλία, από αδυναμία, από παράκληση ή από τεμπελιά, σε έναν μέτριο, την προτίμηση σε σχέση με κάποιον ανώτερο, πρέπει να θεωρείται άδικος, όσους επαίνους άλλωστε και αν δίνει στην εντιμότητα του η κοινωνία στην οποία ζει.

Στο θέμα της εντιμότητας, πρέπει να συμβουλευόμαστε και να πιστεύουμε αποκλειστικά το δημόσιο συμφέρον, και όχι τους ανθρώπους που μας περιβάλλουν. Το ατομικό συμφέρον τους οδηγεί πολύ συχνά σε ψευδαίσθηση. Στις αυλές, για παράδειγμα, αυτό το συμφέρον δεν δίνει το όνομα της φρόνησης στην υποκρισία, και της βλακείας στην αλήθεια που την θεωρούν τουλάχιστον σαν τρέλα, και που πρέπει πάντοτε να την θεωρούν σαν τέτοια;

Είναι επικίνδυνη, και οι βλαβερές αρετές θα υπολογίζονται πάντοτε στην τάξη των μειονεκτημάτων. Η αλήθεια δεν βρίσκει εύνοια παρά σε καλούς πρίγκιπες και που φέρονται με ανθρωπιά, όπως ο Λουδοβίκος 12^{ος}, ο Λουδοβίκος 15^{ος}. Οι ηθοποιοί είχαν υποδυθεί τον πρώτο στο θέατρο. Οι αυλικόι παρότρυναν τον πρίγκιπα να τους τιμωρήσει: *όχι, είπε, μου αποδίδουν δικαιοσύνη, με θεωρούν άξιο να ακούσω την αλήθεια.* Παράδειγμα μετριοπάθειας που το μιμήθηκε έκτοτε ο Δούκας του... Αυτός ο πρίγκιπας, υποχρεωμένος να βάλει κάποια φορολογία σε μια επαρχία, και κουρασμένος από τις αυστηρές παρατηρήσεις ενός βουλευτή αυτής της επαρχίας, του απάντησε έντονα: *και ποιες είναι οι δυνάμεις σας, για να εναντιωθείτε στη θέληση μου; Τι μπορείτε να κάνετε; ... Να υπακούσω και να μισήσω,* απάντησε ο βουλευτής. Απάντηση τίμια που τιμά εξίσου τον βουλευτή και τον πρίγκιπα. Ήταν σχεδόν εξίσου δύσκολο στον έναν να την ακούσει, και στον άλλον να την κάνει. Αυτός ο ίδιος πρίγκιπας είχε μια ερωμένη. Ένας ευγενής του την πήρε. Ο πρίγκιπας θύμωσε, και οι ευνοούμενοι του τον παρακινούσαν σε εκδίκηση: *τιμωρήστε, έλεγαν, τον αυθάδη.... Ξέρω, τους απάντησε, ότι η εκδίκηση μου είναι εύκολη, μια λέξη φτάνει για να απαλλαγώ από έναν αντίπαλο, και αυτό με εμποδίζει να την προφέρω.*

Τέτοια μετριοπάθεια είναι τόσο σπάνια. Η αλήθεια συνήθως γίνεται πολύ άσκημα αποδεκτή από τους πρίγκιπες και τους μεγάλους, για να παραμείνουν για πολύ καιρό στις αυλές. Πως θα κατοικούσε σε μια χώρα όπου οι περισσότεροι από αυτούς που ονομάζονται έντιμοι, συνηθισμένοι στην ποταπότητα και στην κολακεία, δίνουν και πρέπει πραγματικά να δίνουν σε αυτές τις φαυλότητες το όνομα που χρησιμοποιεί ο κόσμος; Αντιλαμβάνονται δύσκολα το έγκλημα στο οποίο βρίσκεται η ωφελιμότητα. Ποιος αμφισβάλλει εντούτοις ότι ορισμένες κολακείες δεν είναι πιο επικίνδυνες και κατά συνέπεια πιο εγκληματικές στα μάτια ενός πρίγκιπα που είναι φίλος της δόξας, από τους λίβελους που γίνονται εναντίον του; Όχι ότι παίρνω εδώ το μέρος των λιβέλων: αλλά τελικά μια κολακεία μπορεί, εν αγνοία της να εκτρέψει έναν καλό πρίγκι-

45 Κάλυπταν, σε ορισμένες χώρες, με δέρμα γαϊδάρου, τους ανθρώπους με θέση, για να τους μάθουν ότι δεν οφείλουν τίποτε σε αυτό που ονομάζεται καταγωγή ή εύνοια, αλλά όλα μόνο στην δικαιοσύνη.

πα από τον δρόμο της αρετής, ενώ ένας λίβελος μπορεί κάποτε να οδηγήσει έναν τύραννο σε αυτήν. Δεν είναι συχνά παρά από το στόμα της ελευθερίας που τα παράπονα των καταπιεζομένων μπορούν να φτάσουν μέχρι τον θρόνο⁴⁶. Αλλά το συμφέρον θα κρύβει πάντοτε παρόμοιες αλήθειες από τις ιδιαίτερες κοινωνίες της αυλής.

Δεν είναι, ίσως, παρά ζώντας μακριά από αυτές τις κοινωνίες που μπορεί κανείς να αμυνθεί από τις ψευδαισθήσεις που τις θέλγουν. Είναι τουλάχιστον βέβαιο ότι, στις ίδιες κοινωνίες, δεν μπορεί κανείς να διατηρήσει μια αρετή πάντοτε δυνατή και καθαρή, χωρίς να έχει συνήθως παρούσα στο μυαλό του την αρχή της δημόσιας ωφέλειας⁴⁷, χωρίς να έχει βαθειά γνώση των πραγματικών συμφερόντων αυτού του λαού, κατά συνέπεια της ηθικής και της πολιτικής. Η τέλεια εντιμότητα δεν είναι ποτέ η διανομή της βλακειάς. Μια εντιμότητα χωρίς γνώση δεν είναι, το πολύ - πολύ, παρά μια εντιμότητα προθέσεων, για την οποία ο λαός δεν έχει και δεν πρέπει πραγματικά να έχει καμία άποψη, 1^ο επειδή δεν είναι καθόλου κριτής προθέσεων, 2^ο επειδή δεν παίρνει, στις κρίσεις του, συμβουλή παρά από το συμφέρον του.

Εάν γλυτώσει από τον θάνατο αυτός που από κακοτυχία έχει σκοτώσει το φίλο του στο κυνήγι, αυτή η χάρη δεν γίνεται μόνο για την αθωότητα των προθέσεων, επειδή ο νόμος καταδικάζει σε βασανιστήρια το σκοπό που αφέθηκε άθελα του να αιφνιδιασθεί στον ύπνο. Ο λαός συγχωρεί, στην πρώτη περίπτωση, μόνο για να μην προστεθεί καθόλου στην απώλεια ενός πολίτη αυτή ενός άλλου πολίτη. Τιμωρεί, στη δεύτερη περίπτωση, μόνο για να προλάβει τους αιφνιδιασμούς και τις δυστυχίες στις οποίες θα εξέθετε μια παρόμοια έλλειψη επαγρύπνησης.

Πρέπει λοιπόν, για να είναι κανείς έντιμος, να συνδέσει στην ευγένεια της ψυχής τα φώτα της γνώσης του πνεύματος. Όποιος συγκεντρώνει στον εαυτό του αυτά τα διαφορετικά δώρα της φύσης, συμπεριφέρεται πάντοτε με την πυξίδα της δημόσιας ωφέλειας. Αυτή η ωφέλεια είναι η αρχή όλων των ανθρωπίνων αρετών, και το θεμέλιο όλων των νομοθεσιών. Πρέπει να εμπνέει τον νομοθέτη, να αναγκάζει τους λαούς να υπακούουν στους νόμους του. Τελικά σε αυτή την αρχή πρέπει να θυσιάζει όλα του τα αισθήματα, μέχρι το ίδιο το αίσθημα της ανθρωπιάς.

46 «Δεν είναι καθόλου, λέει ο ποιητής Saadi, η ταπεινή φωνή των υπουργών που πρέπει να μεταφέρει στα αυτιά των βασιλέων τα παράπονα των δυστυχισμένων. Πρέπει η φωνή του λαού να μπορεί να εισδύει κατευθείαν μέχρι τον θρόνο»

47 Σαν συνέπεια σε αυτή την αρχή, ο de Fontenelle όρισε το ψέμα: *το να αποκρύπτει κανείς την αλήθεια την οποία οφείλει*. Ένας άνδρας σηκώνεται από το κρεβάτι μιας γυναίκας, συναντά τον άνδρα της: *από πού έρχεστε*; Του λέει αυτός. Τι να του απαντήσει; Του οφείλει λοιπόν την αλήθεια; *Όχι* λέει ο de Fontenelle, *επειδή τότε η αλήθεια δεν είναι χρήσιμη σε κανέναν*. Αλλά η ίδια η αλήθεια υπόκειται στην αρχή της δημόσιας ωφέλειας. Πρέπει να υπερισχύει στην σύνθεση της ιστορίας, στην μελέτη των επιστημών και των τεχνών. Πρέπει να παρουσιάζεται στους μεγάλους, και ακόμη να αφαιρεί από αυτούς το πέπλο που καλύπτει τα βλαβερά ελαττώματα για το λαό. Αλλά δεν πρέπει ποτέ να αποκαλύπτει αυτούς που δεν βλάπτουν κανέναν παρά τον ίδιο άνθρωπο. Σημαίνει να τον θλίβει χωρίς ωφέλεια. Με το πρόσχημα να είναι αληθινός, σημαίνει να είναι κακός και βίαιος, σημαίνει να αγαπά λιγότερο την αλήθεια, από το να δοξάζεται από την ταπείνωση των άλλων.

Η δημόσια ανθρωπιά είναι κάποτε ανελέητη απέναντι στα άτομα ⁴⁸. Όταν ένα πλοίο καταλαμβάνεται από παρατεταμένη νηνεμία, και η πείνα, με επιτακτική φωνή, έχει επιβάλει να τραβήξουν κλήρο για το άτυχο θύμα που πρέπει να χρησιμεύσει για να θρέψει τους συντρόφους του, τον σφάζουν χωρίς τύψεις: αυτό το πλοίο είναι το έμβλημα κάθε έθνους. Τα πάντα γίνονται νόμιμα και ακόμη και ενάρετα για τη δημόσια σωτηρία.

Το συμπέρασμα από αυτά που μόλις είπα, είναι ότι σε ότι αφορά την εντιμότητα, δεν πρέπει καθόλου να συμβουλευεται κανείς τις κοινωνίες στις οποίες ζει κανείς που πρέπει να συμβουλευεται, αλλά αποκλειστικά το δημόσιο συμφέρον: όποιος θα το συμβουλευόταν πάντοτε δεν θα έκανε ποτέ παρά πράξεις είτε άμεσα χρήσιμες στο λαό, είτε πλεονεκτικές στα άτομα χωρίς να είναι βλαβερές στο κράτος. Αλλά παρόμοιες πράξεις του είναι πάντοτε χρήσιμες.

Ο άνθρωπος που βοηθάει τον άξιο δυστυχισμένο δίνει, χωρίς αντίρρηση, παράδειγμα ευεργεσίας σύμφωνης με το δημόσιο συμφέρον. Εξοφλά τον φόρο που η εντιμότητα επιβάλλει στον πλούτο.

Η έντιμη φτώχεια δεν έχει άλλη κληρονομιά από τους θησαυρούς του ενάρετου πλούτου.

Όποιος κατευθύνεται από αυτή την αρχή μπορεί να δώσει ο ίδιος στον εαυτό του πλεονεκτική μαρτυρία για την εντιμότητα του, μπορεί να αποδείξει στον εαυτό του ότι αξίζει πραγματικά τον τίτλο του έντιμου ανθρώπου: λέω ότι αξίζει, επειδή, για να αποκτήσει κάποια υπόληψη αυτού του είδους, δεν αρκεί να είναι ενάρετος. Πρέπει, επιπλέον, να βρεθεί, όπως οι Codrus και οι Regulus, από καλή τύχη τοποθετημένος σε εποχές, σε περιστάσεις και σε θέσεις όπου οι πράξεις μας μπορούν να επηρεάσουν πολύ το δημόσιο καλό. Σε κάθε άλλη κατάσταση, η εντιμότητα ενός πολίτη, πάντοτε αγνοημένη από τον λαό, δεν είναι, στην κυριολεξία, παρά ένα προτέρημα της ιδιαίτερης κοινωνίας, σε χρήση μόνο αυτών με τους οποίους ζει.

Ένας ιδιώτης μπορεί αποκλειστικά με τα ταλέντα του να γίνει χρήσιμος και αποδεκτός στο έθνος του. Τι ενδιαφέρει το λαό η εντιμότητα ενός ατόμου; Αυτή η εντιμότητα δεν του προσφέρει σχεδόν καμία ωφέλεια⁴⁹. Έτσι κρίνει τους ζωντανούς όπως η αιωνιότητα κρίνει τους νεκρούς: δεν πληροφορείται καθόλου εάν ο Γιουβενάλης ήταν κακός, ο Οβίδιος έκφυλος, ο Αννίβας βάνουσος, ο Λουκρήτιος ασεβής, ο Οράτιος ακόλαστος, ο Αύγουστος ύπουλος, και ο Καίσαρ η γυναίκα όλων των συζύγων: κρίνει αποκλειστικά τα ταλέντα τους.

Από αυτά αα παρατηρήσω ότι οι πιο πολλοί από αυτούς που θυμώνουν και οργίζονται ενάντια στις ιδιωτικές φαυλότητες ενός διάσημου, αποδεικνύουν λιγότερο την αγάπη τους για το δημόσιο καλό από τον φθόνο τους ενάντια στα ταλέντα. Φθόνος που παίρνει συχνά, στα μάτια τους, το προσωπίο μιας αρετής, αλλά που δεν είναι συχνότατα παρά φθόνος μασκαρεμένος, επειδή γενικά δεν έχουν τον ίδιο τρόπο για

48 Είναι αυτή η αρχή που, στους Άραβες, καθιέρωσε το παράδειγμα της αυστηρότητας που έδωσε ο περίφημος Ziad, κυβερνήτης της Basra. Αφού προσπάθησε μάταια να καθαρίσει αυτή την πόλη από τους δολοφόνους που την λυμαίνονταν, είδε τον εαυτό του υποχρεωμένο να επιβάλει την ποινή του θανάτου σε κάθε άνθρωπο που θα συναντούσαν τη νύχτα στους δρόμους. Συνέλαβαν έναν ξένο, οδηγήθηκε ενώπιον του δικαστηρίου του κυβερνήτη, προσπάθησε να τον κάμψει με τα δάκρυά του: *Δύστυχε ξένε, του είπε ο Ziad, πρέπει να σε εμφανίσω άδικο, τιμωρώντας μια παράβαση στις εντολές τις οποίες μπόρεσες να αγνοήσεις. Αλλά η σωτηρία της Basra εξαρτάται από τον θάνατο σου: κλαίω και σε καταδικάζω.*

49 Επιτρέπεται να επαινέσει την καρδιά του και όχι να επαινέσει το πνεύμα του: είναι επειδή η πρώτη δεν έχει μεγάλες συνέπειες, ο φθόνος προβλέπει ότι ένας παρόμοιος έπαινος θα αποκτήσει πολύ λίγο θαυμασμό από το λαό.

τις φαυλότητες ενός ανθρώπου χωρίς αξία. Χωρίς να θέλω να κάνω τον έπαινο της φαυλότητας, πόσο οι έντιμοι θα είχαν κοκκινίσει για τα αισθήματα για τα οποία καμαρώνουν, εάν τους είχαν αποκαλύψει την κατωτερότητα των αρχών πάνω στις οποίες στηρίζονται.

Ίσως ο λαός δείχνει τόσο μεγάλη αδιαφορία για την αρετή. Ίσως οι συγγραφείς μας έχουν κάποτε περισσότερη φροντίδα για την διόρθωση των έργων τους από τη διόρθωση των ηθών τους, και παίρνουν παράδειγμα από τον Αβερρόη, αυτόν τον φιλόσοφο, που επέτρεπε στον εαυτό του, λένε, κατεργαριές που τις θεωρούσε όχι μόνο ελάχιστα βλαβερές, αλλά ακόμη ωφέλιμες για την υπόληψη του: με αυτό τον τρόπο, έλεγε, ξεγελούσε τους αντιπάλους του, άλλαζε με επιδεξιότητα πάνω στα ήθη του τις κριτικές που του έκαναν για τα έργα του, κριτικές που, χωρίς αμφιβολία, θα μπορούσαν να φέρουν στην δόξα του πολύ επικίνδυνα πλήγματα.

Σε αυτό το κεφάλαιο έχω υποδείξει το μέσον για να ξεφύγουμε από τα θέλγητρα των ιδιαίτερων κοινωνιών, να διατηρήσουμε μια αρετή πάντοτε ακλόνητη στο κύττημα χιλίων ιδιαίτερων και διαφορετικών συμφερόντων. Και αυτό το μέσον συνίσταται να παίρνουμε, σε όλα μας τα βήματα, συμβουλές από το δημόσιο συμφέρον.

Κεφάλαιο 7.

Για το πνεύμα σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνίες.

Αυτά που είπα για το πνεύμα σε σχέση με έναν μόνο άνθρωπο, το λέω για το πνεύμα θεωρούμενο σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνίες. Δεν θα επαναλάβω λοιπόν καθόλου, για το θέμα αυτό, την κουραστική λεπτομέρεια των ίδιων αποδείξεων. Θα δείξω μόνο, με νέες χρήσεις της ίδιας αρχής, ότι κάθε κοινωνία, όπως κάθε άτομο, εκτιμά ή περιφρονεί τις ιδέες των άλλων κοινωνιών μόνο από την συμφωνία ή την ασυμφωνία που έχουν αυτές οι ιδέες με τα πάθη της, το είδος του πνεύματος της, και τελικά τη θέση που παίρνουν μέσα στον κόσμο αυτοί που αποτελούν αυτή την κοινωνία.

Ας υποθέσουμε ότι ένας φακίρης παρουσιάζεται σε έναν κύκλο Συβαριτών, αυτός ο φακίρης δεν θα αντιμετωπίζεται με αυτό τον περιφρονητικό οίκτο που αισθητικές και μαλακές ψυχές αισθάνονται για έναν άνθρωπο που χάνει πραγματικές ηδονές, για να κυνηγήσει φανταστικά αγαθά; Ας κάνω να εισχωρήσει ένας κατακτητής στο καταφύγιο των φιλοσόφων, ποιος αμφιβάλλει ότι δεν μεταχειρίζεται με επιπολαιότητα τις πιο βαθιές πνευματικές τους αναζητήσεις, ότι δεν τους αντιμετωπίζει με την ακατάδεκτη περιφρόνηση με την οποία μια ψυχή, που λέγεται μεγάλη, έχει για τις ψυχές που τις θεωρεί μικρές, και με αυτή την ανωτερότητα με την οποία η δύναμη περιφρονεί την αδυναμία; Αλλά που με τη σειρά του, μεταφέρω αυτόν τον κατακτητή στην Στοά: Εγώιστή, θα του πει ο προκλητικός στωικός, εσύ που περιφρονείς ψυχές πιο υψηλές από τη δική σου, μάθε ότι το αντικείμενο των επιθυμιών σου είναι εδώ το αντικείμενο της περιφρόνησης μας, ότι τίποτα δεν φαίνεται μεγάλο πάνω στη γη, σε αυτόν που το αντικρίζει βλέποντας από ψηλά. Σ' ένα αρχαίο δάσος, στη ρίζα των κέδρων όπου κάθεται ο ταξιδιώτης, οι κορυφές τους μοιάζουν να ακουμπούν στον ουρανό. Από ψηλά στα σύννεφα, που πετά ο αετός, οι ψηλοί δρυμοί σέρνονται σαν τα ρείκια, και δεν προσφέρουν στα μάτια του βασιλιά των αιθέρων παρά ένα χαλί πρασινάδας που απλώνεται στις πεδιάδες. Με αυτό τον τρόπο η πληγωμένη υπερηφάνεια του στωικού θα εκδικηθεί την περιφρόνηση του φιλόδοξου. Και γενικά θα μεταχειριστούν ο ένας τον άλλον όλοι αυτοί που θα διακατέχονται από διαφορετικά πάθη.

Έστω μια γυναίκα νέα, ωραία, φιλήδονη, έτσι όπως τελικά μας ζωγραφίζει η ιστορία αυτή την περίφημη Κλεοπάτρα, η οποία, με την πολλή μεγάλη ομορφιά της, με τη γοητεία του πνεύματος της, με την ποικιλία των χαδιών της, έκανε τον εραστή της να δοκιμάζει κάθε μέρα τις απολαύσεις της απιστίας. Και της οποίας τελικά η πρώτη απόλαυση δεν ήταν, λέει ο Échard, παρά μια πρώτη χάρη. Ας υποθέσουμε ότι μια τέτοια γυναίκα βρίσκεται σε μια συγκέντρωση αυτών των σεμνότυφων, που τα γηρατειά και η ασχήμια τους βεβαιώνουν την αγνότητα. Θα περιφρονήσουν τις χάρες της και τα ταλέντα της: προστατευμένες από τη γοητεία, υπό την αιγίδα της ασχήμιας, αυτές οι σεμνότυφες δεν αισθάνονται πόσο είναι κολακευτική η μέθη ενός εραστή. Με πόσο κόπο, όταν κάποια είναι ωραία, αντιστέκεται στην επιθυμία να βάλει έναν εραστή στην εκμυστήρευση χιλίων κρυφών θελητήρων: θα ξεσπάσουν λοιπόν με πάθος ενάντια σε αυτή την ωραία γυναίκα, και θα βάλουν τις αδυναμίες της στη τάξη των πιο μεγάλων εγκλημάτων. Αλλά, εάν η μια από αυτές τις σεμνότυφες εμφανίζεται με τη σειρά της σε ένα κύκλο από φιλάρεσκες, θα την μεταχειριστούν χωρίς καθόλου το σεβασμό που η νεότητα και η ομορφιά οφείλουν στα γηρατειά και στην ασχήμια. Για να εκδικηθούν για την σεμνοτυφία της, θα της πουν ότι η ωραία που ενδίδει στον έρωτα και η άσκημη που ανθίσταται σε αυτόν δεν κάνουν, και οι δυο, παρά να υπακούουν στην ίδια αρχή της ματαιοδοξίας. Ότι, σε έναν εραστή, η μια αναζητά θαυμα-

στή των θελητήτων της, η άλλη δραπετεύει από έναν καταδότη των ασκήμιας της, και ότι καθώς διαπνέονται, και οι δυο, από το ίδιο κίνητρο, ανάμεσα στην σεμνότημη και την φιλήδονη γυναίκα, δεν υπάρχει ποτέ παρά η διαφορά της ομορφιάς.

Να πως τα διαφορετικά πάθη προσβάλλονται αμοιβαία μεταξύ τους. Και γιατί ο ένδοξος άνδρας, που παραγνωρίζει την αξία σε μια μέτρια κατάσταση, που την περιφρονεί και που θα ήθελε να την δει να σέρνεται στα πόδια του, περιφρονείται με τη σειρά του από φωτισμένους ανθρώπους. Απερίσκεπτε, θα του έλεγαν ευχαρίστως, άνθρωπε χωρίς αξία και ακόμη και χωρίς φιλοδοξία, γιατί χειροκροτείς τον εαυτό σου; Για τις τιμές που σου απονέμουν; Αλλά, δεν απονέμουν καθόλου τιμές στην αξία σου, αλλά στην μεγαλοπρέπεια και στην ισχύ σου. Δεν είσαι τίποτα από μόνος σου. Εάν λάμπεις, είναι από το φως που αντανακλά πάνω σου η εύνοια του μονάρχη. Κοίτα αυτούς τους ατμούς που υψώνονται από το βούρκο των ελών. Καθώς συκρατούνται στον αέρα, μετατρέπονται σε λαμπερά σύννεφα. Λάμπουν σαν εσένα, αλλά με δανεισμένο από τον ήλιο μεγαλείο. Όταν το άστρο δύνει, η λάμψη του σύννεφου εξαφανίζεται.

Καθώς αντίθετα πάθη διεγείρουν την αμοιβαία περιφρόνηση αυτών που διαπνέονται από αυτά, έτσι τόσο μεγάλη αντίθεση στα πνεύματα προκαλεί σχεδόν τα ίδια αποτελέσματα.

Αναγκασμένοι, όπως απέδειξα στο κεφάλαιο 4, να μην αισθανόμαστε, στους άλλους, παρά τις ανάλογες με τις δικές μας ιδέες, πως να θαυμάσουμε ένα είδος πνεύματος τόσο διαφορετικό από το δικό μας; Εάν η μελέτη μιας επιστήμης ή μιας τέχνης μας κάνει να αντιληφθούμε μια απειρία από ομορφίες σ' αυτήν και δυσκολίες που θα τις αγνοούσαμε χωρίς αυτή τη μελέτη, είναι λοιπόν για την επιστήμη και για την τέχνη την οποία καλλιεργούμε, που έχουμε απαραίτητα το περισσότερο από αυτή την εκτίμηση που την ονομάζω *αισθητή*.

Η εκτίμηση μας, για τις άλλες τέχνες ή επιστήμες, είναι πάντοτε ανάλογη με τη περισσότερο ή λιγότερο κοντινή σχέση που έχουν με την επιστήμη ή την τέχνη την οποία χρησιμοποιούμε. Να γιατί ο γεωμέτρης έχει γενικά περισσότερη εκτίμηση για τον φυσικό παρά για τον ποιητή, που πρέπει να συμφωνεί περισσότερο με τον ρήτορα παρά με τον γεωμέτρη.

Επίσης, με τις καλύτερες προθέσεις, βλέπουμε διάσημους άνδρες, σε διαφορετικά είδη, να ενδιαφέρονται ελάχιστα οι μεν για τους δε. Για να πειστούμε για την αλήθεια μιας περιφρόνησης πάντοτε αμοιβαίας από μέρους τους (επειδή δεν υπάρχει καθόλου χρέος πιο πιστά εξοφλημένο από την περιφρόνηση), ας στήσουμε αυτή στα λόγια που ξεφεύγουν από τους ανθρώπους του πνεύματος.

Όμοιοι με τους πωλητές του Μιθριδάτη σκορπισμένοι σε μια δημόσια πλατεία, ο καθένας από αυτούς καλεί τους δικούς του θαυμαστές, και πιστεύει ότι είναι ο μόνος που του αξίζουν. Ο μυθιστοριογράφος είναι πεισμένος ότι το είδος του έργου του προϋποθέτει τη μεγαλύτερη επινόηση και λεπτότητα στο πνεύμα. Ο μεταφυσικός βλέπει τον εαυτό του σαν τη πηγή του ολοφάνερου και σαν έμπιστο της φύσης: εγώ μόνο, λέει, μπορώ να γενικεύω τις ιδέες, να ανακαλύπτω το σπέρμα των γεγονότων που αναπτύσσονται καθημερινά στον φυσικό και ηθικό κόσμο. Και μόνο από μένα ο άνθρωπος μπορεί να φωτισθεί. Ο ποιητής, που θεωρεί τους μεταφυσικούς σαν σοβαρούς τρελούς, τους βεβαιώνει ότι, εάν αναζητούν την αλήθεια στο όρυγμα όπου έχει κρυφθεί, δεν έχουν, για να την αντλήσουν, παρά τον πίθο των Δαναΐδων, ότι οι ανακαλύψεις του πνεύματος τους είναι αμφίβολες, αλλά ότι οι χαρές του δικού του είναι βέβαιες.

Με τέτοια λόγια αυτοί οι τρεις άνδρες θα αποδείκνυαν αμοιβαία ότι ελάχιστα λαμβάνουν υπόψη τους οι μεν τους δε. Και εάν, σε μια παρόμοια διένεξη, θα λάμβαναν έναν πολιτικό για κριτή τους: Μάθετε, θα έλεγε σε όλους, ότι οι επιστήμες και οι τέχνες

δεν είναι παρά σοβαρές ασημαντότητες και δύσκολες επιπολαιότητες. Μπορούμε να τις χρησιμοποιήσουμε στην παιδική ηλικία, για περισσότερη άσκηση του πνεύματος μας: αλλά αποκλειστικά η γνώση των συμφερόντων των λαών πρέπει να απασχολεί το κεφάλι ενός ανθρώπου διαμορφωμένου και συνετού, κάθε άλλο αντικείμενο είναι μικρό, και κάθε τι που είναι μικρό είναι περιφρονητέο: από αυτό θα συμπεράναι ότι μόνο αυτό είναι άξιο καθολικού θαυμασμού.

Αλλά, για να ολοκληρώσουμε αυτό το άρθρο με ένα τελευταίο παράδειγμα, ας υποθέσουμε ότι ένας φυσικός άκουσε αυτό το συμπέρασμα: Κάνεις λάθος, θα απαντούσε σε αυτόν τον πολιτικό. Εάν μετρήσουμε το μεγαλείο του πνεύματος μόνο με το μεγαλείο των πραγμάτων τα οποία εξετάζει, μόνο εγώ πραγματικά είμαι άξιος εκτίμησης. Μια μόνο από τις ανακαλύψεις μου αλλάζουν τα συμφέροντα των λαών. Μαγνητίζω μια βελόνα, την κλείνω μέσα σε μια πυξίδα, ανακαλύπτεται η Αμερική. Σκάβουν τα ορυχεία τους, χίλια πλοία φορτωμένα με χρυσό διασχίζουν τις θάλασσες, αράζουν στην Ευρώπη. Και η πολιτική όψη του κόσμου αλλάζει. Απασχολημένος πάντοτε με μεγάλα πράγματα, εάν συγκεντρώνομαι στην σιωπή και την μοναξιά, δεν είναι καθόλου για να μελετήσω τις μικρές επαναστάσεις των κυβερνήσεων, αλλά αυτές του σύμπαντος, δεν είναι καθόλου για να εισδύσω στα επιπόλαια μυστικά της αυλής, αλλά σε αυτά της φύσης: ανακαλύπτω πως οι θάλασσες σχημάτισαν τα βουνά και διασκορπίστηκαν στη γη. Μετράω και τη δύναμη που κινεί τα άστρα και την έκταση των φωτεινών κύκλων που διαγράφουν στο γαλάζιο του ουρανού: υπολογίζω τις μάζες τους, τις συγκρίνω με αυτήν της γης, και κοκκινίζω με την μικρότητα της γήινης σφαίρας. Αλλά, εάν έχω τόση ντροπή για την κυψέλη, κρίνε την περιφρόνηση που έχω για το έντομο που την κατοικεί: ο μεγαλύτερος νομοθέτης δεν είναι στα μάτια μου παρά η βασίλισσα των μελισσών.

Να με ποια επιχειρήματα ο καθένας αποδεικνύει στον εαυτό του ότι είναι κάτοχος του είδους του πνεύματος που εκτιμάται περισσότερο. Και πως, διαπνεόμενοι από την επιθυμία να το αποδείξουν στους άλλους, οι άνθρωποι του πνεύματος κατακρίνουν αμοιβαία ο ένας τον άλλον, χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι ο καθένας από αυτούς, γεμάτος από την περιφρόνηση που εμπνέει για τους όμοιούς του, γίνεται το παιχνίδι και ο περίγελος αυτού ίδιου του λαού, του οποίου τον θαυμασμό θα έπρεπε να αποκτήσει.

Κατά τα άλλα, μάταια θα ήθελαν να ελαττώσουν την ευνοϊκή προκατάληψη που ο καθένας έχει για το πνεύμα του. Κοροϊδεύουν έναν ακίνητο ανθοπώλη δίπλα σε ένα παρτέρι από τουλίπες. Έχει καρφωμένο πάντοτε το βλέμμα του στους κάλυκες τους. Δεν βλέπει τίποτε το εξαιρετικό στη γη παρά την λεπτότητα και τον συνδυασμό των χρωμάτων τα οποία, με την καλλιέργεια του, ανάγκασε τη φύση να τα χρωματίσει: ο καθένας είναι αυτός ο ανθοπώλης. Εάν δεν μετρά το πνεύμα των ανθρώπων παρά από την γνώση που έχουν για τα άνθη, δεν μετράμε με όμοιο τρόπο την εκτίμηση μας γι' αυτούς παρά από την συμφωνία των ιδεών τους με τις δικές μας.

Η εκτίμηση μας εξαρτάται εντελώς από αυτή τη συμφωνία των ιδεών, ώστε κανείς δεν μπορεί να εξετάσει τον εαυτό του με προσοχή χωρίς να αντιληφθεί ότι, εάν, σε κάθε στιγμή της ημέρας, δεν εκτιμά καθόλου τον ίδιο άνθρωπο ακριβώς στον ίδιο βαθμό, είναι πάντοτε σε κάποιες από αυτές τις αντιφάσεις, αναπόφευκτες στη προσωπική και καθημερινή συναναστροφή, που πρέπει να αποδώσει την συνεχή αλλαγή του θερμομέτρου της εκτίμησης του: και κάθε άνθρωπος, που οι ιδέες του δεν είναι καθόλου ανάλογες με αυτές της κοινωνίας, περιφρονείται πάντοτε.

Ο φιλόσοφος, που θα ζήσει με μικρούς δασκάλους, θα είναι ο βλάκας και ο γελοίος της κοινωνίας τους. Θα δει τον εαυτό του να παίζεται από τον πιο κακό κωμικό, που οι πιο ανούσιοι σαρκασμοί του θα περάσουν για εξαιρετικά λόγια: επειδή η επιτυχία των αστείων εξαρτάται λιγότερο από την λεπτότητα του πνεύματος του συγγραφέα

τους, από ότι από την προσοχή του να μην γελοιοποιήσει παρά τις ιδέες που είναι δυσάρεστες στην κοινωνία του. Υπάρχουν αστεία όπως έργα ομάδων, που θαυμάζονται πάντοτε από την κλίκα.

Η άδικη περιφρόνηση των ιδιαίτερων κοινωνιών μεταξύ τους, είναι λοιπόν, όπως η περιφρόνηση του ατόμου προς το άτομο, αποκλειστικά το αποτέλεσμα και της άγνοιας και της υπερηφάνειας: υπερηφάνεια καταδικαστέα χωρίς αμφιβολία, αλλά απαραίτητη και σύμφυτη με την ανθρώπινη φύση. Η υπερηφάνεια είναι το σπέρμα τόσων αρετών και ταλέντων, που δεν πρέπει ούτε να ελπίζουμε να την καταστρέψουμε, ούτε ακόμη να προσπαθήσουμε να την μειώσουμε, αλλά μόνο να την κατευθύνουμε σε τίμια πράγματα. Εάν κοροϊδεύω εδώ την υπερηφάνεια κάποιων ανθρώπων, δεν το κάνω, χωρίς αμφιβολία, παρά από μια άλλη υπερηφάνεια, ίσως καλύτερα αντιληπτή απ' ότι η δική τους σε αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση, ως πιο σύμφωνη με το γενικό συμφέρον. Επειδή η ορθότητα των κρίσεων μας και των πράξεων μας δεν είναι ποτέ παρά η ευτυχής συνάντηση του συμφέροντος μας με το δημόσιο συμφέρον⁵⁰.

Εάν η εκτίμηση, που οι διαφορετικές κοινωνίες έχουν για κάποια αισθήματα και κάποιες επιστήμες, είναι διαφορετική σύμφωνα με την ποικιλία των παθών και του είδους του πνεύματος αυτών που τις αποτελούν. Ποιος αμφιβάλλει ότι η διαφορά ανάμεσα στις συνθήκες των ανθρώπων δεν παράγει περίπου το ίδιο αποτέλεσμα, και ότι ιδέες, ευχάριστες σε ανθρώπους μιας ορισμένης τάξης, δεν είναι ανιαρές για ανθρώπους μιας άλλης κατάστασης; Όταν ένας στρατιωτικός, ένας μεγαλέμπορος, συζητούν μπροστά σε λειτουργούς της Θέμιδας. Ο ένας για την τέχνη της πολιορκίας, για τις στρατοπεδεύσεις και τις στρατιωτικές προόδους. Ο άλλος, για το εμπόριο του λουλακιού, του μεταξιού, της ζάχαρης και του κακάου. Θα τους ακούσουν με μικρότερη ευχαρίστηση και απληστία, από τον άνθρωπο που, περισσότερο ενημερωμένος για τις ραδιουργίες του παλατιού, για τα προνόμια του δικαστικού σώματος και για τον τρόπο χειρισμού μιας υπόθεσης, θα τους μιλήσει για όλα τα θέματα που το είδος του πνεύματος τους ή της ματαιοδοξίας τους κάνει πιο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα γι' αυτούς.

Γενικά, περιφρονεί κανείς μέχρι το πνεύμα σε έναν άνθρωπο κατώτερης κατάστασης από το δικό του. Όποια αξία και αν έχει ένας αστός, θα περιφρονείται πάντοτε από έναν άνθρωπο με αξίωμα εάν αυτός ο άνθρωπος με αξίωμα είναι ηλίθιος. *Αν και δεν υπάρχει, λέει ο Domat, παρά μια πολιτική διάκριση ανάμεσα στον αστό και τον μεγάλο άρχοντα, και μια φυσική διάκριση ανάμεσα στον άνθρωπο του πνεύματος και τον ηλίθιο μεγάλο άρχοντα.*

Είναι λοιπόν πάντοτε το ατομικό συμφέρον, τροποποιημένο σύμφωνα με την διαφορά των αναγκών μας, των παθών μας, του είδους του πνεύματος μας και τον καταστάσεων μας, που, συνδυαζόμενο, στις διαφορετικές κοινωνίες, με άπειρους τρόπους, παράγει την εκπληκτική ποικιλία των γνωμών.

Σύμφωνα με αυτή την ποικιλία των συμφερόντων κάθε κοινωνία έχει το πνεύμα της, τον ιδιαίτερο τρόπο να κρίνει και το μεγάλο της πνεύμα, το οποίο κάνει ευχαρίστως θεό, εάν ο φόβος των κρίσεων του λαού δεν αντιτίθετο σε αυτή την αποθέωση.

50 Το συμφέρον δεν μας εμφανίζει παρά τις όψεις των πραγμάτων από τις οποίες μας είναι χρήσιμο να τα αντιλαμβανόμαστε. Όταν τα κρίνουμε σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον, δεν είναι τόσο στην ορθότητα του πνεύματος του, στο δίκαιο του χαρακτήρα του, που πρέπει να αποδώσουμε τιμή, αλλά στο τυχαίο που μας βάζει σε περιστάσεις όπου έχουμε συμφέρον να βλέπουμε όπως ο λαός. Όποιος εξετάζει τον εαυτό του σε βάθος, συλλαμβάνει τον εαυτό του πολύ συχνά να κάνει λάθη που τον υποχρεώνουν να είναι μετριόφρων. Δεν υπερηφανεύεται καθόλου για τα φώτα του, αγνοεί την ανωτερότητα του. Το πνεύμα είναι όπως η υγεία, όταν την έχουμε, δεν την καταλαβαίνουμε καθόλου.

Να γιατί ο καθένας βρίσκει να ταιριάζει σε μια κοινωνία. Και δεν υπάρχει κανένας ηλίθιος, εάν δείχνει κάποια προσοχή στην επιλογή της κοινωνίας του, που να μην μπορεί να περάσει μια ζωή ευχάριστη ανάμεσα σε ένα κονσέρτο από εγκώμια που δίνονται από ειλικρινείς θαυμαστές. Αλλά δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος του πνεύματος, εάν μοιράζει τον εαυτό του σε διαφορετικές κοινωνίες, που να μην βλέπει τον εαυτό του να τον μεταχειρίζονται διαδοχικά σαν τρελό, σοφό, ευχάριστο, ανιαρό, ηλίθιο και πνευματώδη.

Το γενικό συμπέρασμα αυτών που μόλις είπα, είναι ότι το ατομικό συμφέρον είναι, σε κάθε κοινωνία, ο μόνος εκτιμητής της αξίας των πραγμάτων και των ανθρώπων. Δεν μου μένει πλέον παρά να αποδείξω γιατί οι άνθρωποι που είναι γενικά πιο αποδεκτοί και περιζήτητοι στις ιδιαίτερες κοινωνίες όπως αυτές του καλού κόσμου, δεν έχουν πάντοτε την μεγαλύτερη εκτίμηση από το λαό.

Κεφάλαιο 8.

Για την διαφορά των κρίσεων του λαού και αυτών των ιδιαίτερων κοινωνιών.

Για να ανακαλύψουμε την αιτία των διαφορετικών κρίσεων τις οποίες φέρουν στους ίδιους ανθρώπους ο λαός και οι ιδιαίτερες κοινωνίες, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ένα έθνος δεν είναι παρά η συγκέντρωση πολιτών που το αποτελούν, ότι το συμφέρον κάθε πολίτη είναι πάντοτε, με κάποιο δεσμό, συνδεδεμένο με το δημόσιο συμφέρον, ότι, όμοια με τα άστρα που, κρεμασμένα στις ερημιές του σύμπαντος, κινούνται από δυο κύριες κινήσεις, από τις οποίες η πρώτη πιο αργή⁵¹ τους είναι κοινή με όλο το σύμπαν, και η δεύτερη πιο γρήγορη τους είναι ιδιαίτερη, κάθε κοινωνία κινείται επίσης από δυο διαφορετικά είδη συμφέροντος.

Το πρώτο, πιο αδύναμο, της είναι κοινό με την γενική κοινωνία, δηλαδή, με το έθνος, και το δεύτερο, πιο δυνατό, της είναι εντελώς ιδιαίτερο.

Σε συνέπεια με αυτά τα δυο είδη συμφέροντος, υπάρχουν δυο είδη ιδεών κατάλληλα να ευχαριστούν της ιδιαίτερες κοινωνίες.

Το ένα, το οποίο συνδέεται πιο άμεσα με το δημόσιο συμφέρον και έχει αντικείμενο του το εμπόριο, την πολιτική, τον πόλεμο, την νομοθεσία, τις επιστήμες και τις τέχνες: αυτό το είδος των ιδεών που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα το κάθε ένα από αυτά τα άτομα, κατά συνέπεια αυτό το είδος ιδεών εκτιμάται περισσότερο γενικά, αλλά περισσότερο ισχνά από τις περισσότερες κοινωνίες. Λέω από τις περισσότερες, επειδή υπάρχουν κοινωνίες, όπως οι ακαδημαϊκές κοινωνίες, όπου οι ιδέες, πιο γενικά χρήσιμες, είναι αυτές που είναι πιο ειδικά ευχάριστες, και όπου το ατομικό συμφέρον, με αυτό το μέσον, βρίσκεται συγκεχυμένο με το δημόσιο συμφέρον.

Το άλλο είδος ιδεών έχει άμεσες σχέσεις με το ιδιαίτερο συμφέρον κάθε κοινωνίας, δηλαδή, με τα γούστα της, με τις απέχθειες της, τα προγράμματα της, τις ηδονές της. Πιο ενδιαφέρον και πιο ευχάριστο, γι' αυτό το λόγο, στα μάτια αυτής της κοινωνίας, είναι γενικά αρκετά αδιάφορο στα μάτια του λαού.

Όταν δεχθούμε αυτή τη διάκριση, όποιος αποκτά πολύ μεγάλο αριθμό ιδεών αυτού του δεύτερου είδους, δηλαδή, ιδέες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τις κοινωνίες μέσα στις οποίες ζει, πρέπει να θεωρείται, κατά συνέπεια, ως πολύ πνευματικός άνθρωπος: άλλα όταν αυτός ο άνθρωπος παρουσιάζεται στα μάτια του λαού, είτε με ένα έργο, είτε με μεγάλο αξίωμα, δεν θα φαίνεται συχνά στο λαό παρά ένας άνθρωπος πολύ μέτριος. Είναι μια φωνή γοητευτική στο δωμάτιο, αλλά τόσο αδύναμη για το θέατρο.

Όταν ένας άνθρωπος, αντίθετα, δεν ασχολείται παρά με ιδέες γενικά ενδιαφέρουσες, θα είναι λιγότερο ευχάριστος στις κοινωνίες μέσα στις οποίες ζει. Θα φαίνεται μάλιστα σ' αυτές κάποιες φορές και βαρύς και άστοχος: αλλά όταν παρουσιάζεται στα μάτια του λαού, είτε με ένα έργο, είτε με μεγάλο αξίωμα, τότε το πνεύμα του σπινθηροβόλωντας, θα αξίζει τον τίτλο του ανώτερου ανθρώπου. Είναι ένα τεράστιο κολοσσιαίο άγαλμα και μάλιστα άσχημο στο εργαστήριο του γλύπτη, αλλά, που, τοποθετημένο στην δημόσια πλατεία, γίνεται ο θαυμασμός των πολιτών.

Αλλά γιατί να μην ένωνε κανείς στον εαυτό του τις ιδέες του ενός και του άλλου είδους; Και να μην αποκτούσε, συγχρόνως, την εκτίμηση του έθνους και αυτήν των ανθρώπων του κόσμου; Θα απαντήσω, επειδή το είδος της μελέτης στο οποίο πρέπει να αφοσιωθεί για να αποκτήσει ενδιαφέρουσες ιδέες για το λαό, ή για τις ιδιαίτερες κοινωνίες, είναι εντελώς διαφορετικό.

51 Σύστημα αρχαίων φιλοσόφων.

Για να αρέσει στον κόσμο, δεν πρέπει να εμβαθύνει σε κανένα θέμα, αλλά να στροβιλίζεται συνεχώς από θέμα σε θέμα. Πρέπει να έχει πολύ μεταβλητές γνώσεις, και γ' αυτό πολύ επιφανειακές. Να γνωρίζει απ' όλα, χωρίς να χάνει τον καιρό του για να μάθει τέλεια ένα θέμα. Και να δίνει, κατά συνέπεια, στο πνεύμα του περισσότερο επιφάνεια παρά βάθος.

Αλλά, ο λαός δεν έχει κανένα συμφέρον να εκτιμά ανθρώπους επιφανειακά οικουμενικούς: ίσως μάλιστα δεν τους αποδίδει καθόλου ακριβή κρίση, και δεν κάνει τον κόπο να μετρήσει τις ικανότητες ενός πνεύματος που είναι χωρισμένο σε τόσα διαφορετικά είδη.

Ενδιαφερόμενος αποκλειστικά να εκτιμά αυτούς που γίνονται ανώτεροι σε ένα θέμα, και που προχωρούν, από αυτή την άποψη, το ανθρώπινο πνεύμα, ο λαός πρέπει να μην λαμβάνει υπ' όψη του το πνεύμα του κόσμου.

Πρέπει λοιπόν, για να αποκτήσουμε τη γενική εκτίμηση, να δώσουμε στο πνεύμα μας περισσότερο βάθος παρά επιφάνεια, και να συγκεντρώσουμε, στην κυριολεξία, σε ένα μόνο σημείο, όπως στην εστία ενός φωτισμένου γυαλιού, όλη την θερμότητα και τις ακτίνες του πνεύματος μας. Α! πώς να χωρισθεί ανάμεσα σε αυτά τα δυο είδη μελέτης, επειδή η ζωή που πρέπει να κάνουμε για να ακολουθήσουμε το ένα ή το άλλο είναι εντελώς διαφορετική; Έχουμε λοιπόν μόνο το ένα από αυτά τα είδη πνεύματος παρά αποκλείοντας το άλλο.

Εάν, για να αποκτήσουμε ενδιαφέρουσες ιδέες για το λαό, πρέπει, όπως θα αποδείξω στα επόμενα κεφάλαια, να συγκεντρωθούμε στην σιωπή και την μοναξιά. Πρέπει, αντίθετα, για να παρουσιάσουμε στις ιδιαίτερες κοινωνίες τις πιο ευχάριστες ιδέες γ' αυτές, να ριχτούμε εντελώς στη δύνη του κόσμου. Αλλά, δεν μπορεί κανείς να ζει σ' αυτόν χωρίς να γεμίσει το κεφάλι του με ψεύτικες και παιδαριώδεις ιδέες: λέω ψεύτικες, επειδή κάθε άνθρωπος που δεν γνωρίζει παρά έναν μόνο τρόπο σκέψης, θεωρεί απαραίτητα την κοινωνία του ως το κατεξοχήν σύμπαν. Πρέπει να μιμείται τα έθνη στην αμοιβαία περιφρόνηση που έχουν για τα ήθη τους, τη θρησκεία τους, και ακόμη το διαφορετικό ντύσιμο τους. Να βρίσκει γελοίο κάθε τι που αντιφάσκει με τις ιδέες της κοινωνίας του. Και να πέφτει, κατά συνέπεια, στα πιο χονδροειδή λάθη. Όποιος ασχολείται έντονα με τα μικρά συμφέροντα των ιδιαίτερων κοινωνιών, πρέπει απαραίτητα να αποδίδει μεγάλη εκτίμηση και σημασία σε χαζομάρες.

Αλλά, ποιος μπορεί να κολακεύεται ότι ξεφεύγει από αυτή την άποψη από τις παγίδες του εγωισμού, όταν βλέπει ότι δεν υπάρχει κανένας εισαγγελέας στο γραφείο του, κανένας σύμβουλος στο δωμάτιο του, κανένας έμπορος στο πάγκο του, κανένας αξιωματικός στη στρατιωτική του μονάδα, που δεν πιστεύει, ότι το σύμπαν ασχολείται με αυτόν⁵²;

52 Ποιος διάδικος δεν εκστασιάζεται με την ανάγνωση της αναφοράς του και δεν την θεωρεί σαν πιο σοβαρή και πιο σημαντική από την ανάγνωση των έργων του Fontenelle και όλων των φιλοσόφων που έχουν γράψει για τη γνώση της καρδιάς και του ανθρώπινου πνεύματος; Τα έργα αυτών των τελευταίων, θα πει, είναι ευχάριστα, αλλά ελαφρά και καθόλου άξια να είναι αντικείμενο μελέτης. Για να γίνει καλύτερα κατανοητό πόση σπουδαιότητα αποδίδει ο καθένας στις ασχολίες του, θα παραθέσω κάποιες γραμμές από τον πρόλογο ενός βιβλίου με την τίτλο, *Πραγματεία του Αηδονιού*. Ο συγγραφέας γράφει:

«Ξόδεψα είκοσι χρόνια για την σύνταξη αυτού του έργου: και οι άνθρωποι που σκέπτονται όπως πρέπει έχουν πάντοτε αντιληφθεί ότι η μεγαλύτερη ευχαρίστηση, και η πιο γνήσια που μπορεί να αισθανθεί κάποιος σε αυτό τον κόσμο, είναι αυτή που αισθάνεται όταν γίνεται χρήσιμος στη κοινωνία: είναι η άποψη που πρέπει να έχει σε όλες του τις πράξεις. Και αυτός που δεν χρησιμοποιεί τον εαυτό του, όσο μπορεί, για το γενικό καλό, φαίνεται να αγνοεί ότι έχει γεννηθεί τόσο προς όφελος των άλλων όσο για το ίδιο το δικό του. Τέτοια είναι τα κίνητρα που με υποχρέωσαν να δώσω στο κοινό αυτή την *Πραγματεία του Αηδονιού*». Ο συγγραφέας προσθέτει, μετά από μερικές γραμμές: « Η αγάπη για το δη-

Ο καθένας μπορεί να χρησιμοποιήσει στον εαυτό του αυτή την ιστορία για την ηγουμένη της μονής του *Ιησού*, που, μάρτυρας μιας φιλονικίας ανάμεσα στην βοηθό και την ανώτερη της, ερωτά την πρώτη που βρίσκεται στο εντευκτήριο της μονής: *γνωρίζεις ότι η μητέρα Κηκιλία και η μητέρα Τερέζα τσακώνονται; Αλλά, εκπλήσσεσαι; Τι! Είναι δυνατόν να αγνοείς τον καυγά τους; Από πού έρχεσαι, λοιπόν;* Είμαστε όλοι, περισσότερο ή λιγότερο, η ηγουμένη του *Ιησού*: αυτό με το οποίο ασχολείται η κοινωνία μας, είναι αυτό με το οποίο πρέπει να ασχολούνται όλοι οι άνθρωποι, αυτό που σκέπτεται, πιστεύει και λέει η κοινωνία μας, το σκέπτεται, το πιστεύει και το λέει ολόκληρο το σύμπαν.

Πως ένας αυλικός που ζει ανάμεσα σε έναν κόσμο όπου δεν μιλούν παρά για σκευωρίες, για δολοπλοκίες της αυλής, γι' αυτούς που ανεβαίνουν σε εκτίμηση ή πέφτουν σε δυσμένεια, και που, στον ευρύ κύκλο των συναναστροφών του, δεν βλέπει κανέναν που να μην, περισσότερο ή λιγότερο, διαθέτει τις ίδιες ιδέες. Πως, λέω, αυτός ο αυλικός δεν θα πειθόταν ότι οι δολοπλοκίες της αυλής είναι, για το ανθρώπινο πνεύμα, τα αντικείμενα τα πιο άξια για συλλογισμό και τα πιο ενδιαφέροντα γενικά; Μπορεί να φαντασθεί ότι, στο πιο κοντινό κατάστημα από το ξενοδοχείο του, δεν γνωρίζουν ούτε αυτόν, ούτε όλους αυτούς για τους οποίους μιλά. Ότι δεν υποπτεύονται ούτε την ύπαρξη των πραγμάτων που τον απασχολούν τόσο έντονα. Ότι σε μια γωνιά της σοφίτας του, μένει ένας φιλόσοφος, στον οποίον οι δολοπλοκίες και οι σκευωρίες που κάνουν έναν φιλόδοξο να στολίζεται με όλες τις ταινίες της Ευρώπης, φαίνονται τόσο παιδαριώδεις και λιγότερο συνετές από ένα σχέδιο μαθητών για κλέψουν ένα κουτί καραμέλες, και για τον οποίον τελικά οι φιλόδοξοι δεν είναι παρά μεγάλα παιδιά που δεν πιστεύουν ότι είναι τέτοια;

Ένας αυλικός δεν θα μαντέψει ποτέ την ύπαρξη παρόμοιων ιδεών: εάν ερχόταν να τις υποψιαστεί, θα ήταν όπως ο βασιλιάς του *Ρέγυ*, που, έχοντας ρωτήσει κάποιους Βενετούς το όνομα του κυβερνήτη τους, και αυτοί έχοντας απαντήσει ότι δεν τους κυβερνά κανένας βασιλιάς, βρήκε την απάντηση τόσο γελοία, που λιποθύμησε από τα γέλια.

Είναι αλήθεια ότι γενικά οι μεγάλοι δεν έχουν παρόμοιες υποψίες. Ο καθένας από αυτούς νομίζει ότι κρατά ένα μεγάλο χώρο πάνω στη γη, και φαντάζεται ότι δεν υπάρχει παρά ένας μόνο τρόπος σκέψης που πρέπει να αποτελεί το πρότυπο σκέψης ανάμεσα στους ανθρώπους, και ότι αυτός ο τρόπος σκέψης περιέχεται μέσα στην κοινωνία του. Εάν, κατά καιρούς, ακούει να λένε ότι η κοινωνία του έχει διαφορετικές γνώμες από τις δικές του, δεν τις καταλαβαίνει, στην κυριολεξία, παρά από μακριά, όπου τα πράγματα είναι συγκεχυμένα, και τις φαντάζεται όλες να είναι κλεισμένες στα κεφάλια ενός πολύ μικρού αριθμού ανόητων. Είναι, από αυτή την άποψη, τόσο ανόητος όσο αυτός ο Κινέζος γεωγράφος, ο οποίος, γεμάτος με υπερβολική αγάπη για την πατρίδα του, σχεδίασε παγκόσμιο χάρτη που η επιφάνεια του ήταν σχεδόν ολόκληρη καλυμμένη από την αυτοκρατορία της Κίνας, στα σύνορα της οποίας μόλις αντιλαμβάνονταν κανείς την Ασία, την Αφρική, την Ευρώπη και την Αμερική. Ο καθένας είναι το παν μέσα στο σύμπαν, οι άλλοι δεν είναι τίποτα μέσα σε αυτό.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, ένας άνθρωπος υποχρεωμένος να γίνει ευχάριστος στις ιδιαίτερες κοινωνίες, να απλώνεται στο κόσμο, να ασχολείται με τα μικρά συμφέροντα και να υιοθετεί χίλιες προκαταλήψεις, πρέπει ασυναίσθητα να αλλάξει στο κεφάλι του μια απειρία ιδεών που φαίνονται παράλογες και γελοίες στα μάτια του λαού.

Κατά τα άλλα, χαίρομαι να παρατηρώ ότι δεν εννοώ καθόλου εδώ, μιλώντας για τους ανθρώπους του κόσμου, αποκλειστικά τους ανθρώπους της αυλής: οι *Turenne*, οι *Richelieu*, οι *Luxembourg*, οι *la Rochefoucault*, οι *Retz* και πολλοί άλλοι άνθρωποι

μόσιο καλό, που με υποχρέωσε να φέρω στο φως αυτό το έργο, δεν με άφησε να λησμονήσω ότι αυτό έπρεπε να γραφεί με ειλικρίνεια .»

του είδους τους, αποδεικνύουν ότι η επιπολαιότητα δεν είναι το απαραίτητο προνόμιο της ανώτερης τάξης. Και ότι πρέπει αποκλειστικά να εννοούμε μιλώντας για από τους ανθρώπους του κόσμου, όλους αυτούς που δεν ζουν παρά μέσα στην περιδίνηση του.

Είναι αυτοί που ο λαός, με τόσο δίκιο, θεωρεί σαν ανθρώπους εντελώς κενούς από λογική. Θα φέρω για απόδειξη τις τρελές και αποκλειστικές αξιώσεις τους για τους *λεπτούς τρόπους ομιλίας* και την ευγενική συμπεριφορά. Διαλέγω αυτές τις αξιώσεις τόσο περισσότερο με ευχαρίστηση για παράδειγμα, επειδή οι νέοι, θύματα της γλώσσας του κόσμου, παίρνουν τόσο συχνά την επιτήδευση για πνεύμα, και την λογική για ανοησία.

Κεφάλαιο 9.

Για τον λεπτό τρόπο ομιλίας, και την ευγενική συμπεριφορά.

Κάθε κοινωνία, χωρισμένη από συμφέρον και από γούστο, κατηγορεί η μια την άλλη για *κακό τρόπο ομιλίας*. Αυτός των νέων ανθρώπων δυσαρεστεί τους γέρους, αυτός του παθιασμένου ανθρώπου δυσαρεστεί τον ψυχραιμο άνθρωπο, και αυτός του κοινοβίτη τον άνθρωπο της καλής κοινωνίας.

Εάν εννοούμε με τον όρο *λεπτός τρόπος ομιλίας* τον κατάλληλο τρόπο ομιλίας για να ευχαριστεί εξίσου όλη την κοινωνία, με αυτή την έννοια δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος με *λεπτό τρόπο ομιλίας*. Για γίνει τέτοιος, θα έπρεπε να έχει όλες τις γνώσεις, όλα τα είδη πνεύματος και ίσως όλα τα διαφορετικά ειδικά λεξιλόγια, κάτι εντελώς αδύνατον να γίνει. Δεν μπορούμε λοιπόν να εννοούμε με αυτό τον όρο *λεπτός τρόπος ομιλίας* παρά το είδος της συνομιλίας, όπου οι ιδέες και η έκφραση αυτών των ίδιων ιδεών πρέπει γενικότερα να ευχαριστούν. Αλλά, ο *λεπτός τρόπος ομιλίας*, με αυτό τον ορισμό, δεν ανήκει ειδικά σε καμία τάξη ανθρώπων, αλλά αποκλειστικά σε αυτούς που ασχολούνται με μεγάλες ιδέες, και οι οποίες, καθώς είναι αντλούν από τις τέχνες και τις επιστήμες, όπως η μεταφυσική, ο πόλεμος, η ηθική, το εμπόριο η πολιτική, παρουσιάζουν πάντοτε στο πνεύμα ενδιαφέροντα πράγματα για την ανθρωπότητα. Αυτό το είδος συνομιλίας, χωρίς αντίρρηση γενικά το πιο ενδιαφέρον, δεν είναι, όπως το είπα ήδη, το πιο ευχάριστο για κάθε ιδιαίτερη κοινωνία. Κάθε μια από αυτές θεωρεί τον τρόπο ομιλίας της σαν ανώτερο από αυτόν των ανθρώπων του πνεύματος, και αυτό των ανθρώπων του πνεύματος απλά σαν ανώτερο από κάθε άλλο είδος τρόπου ομιλίας.

Οι κοινωνίες είναι, από αυτή την άποψη, σαν τους χωρικούς των διαφόρων επαρχιών, που μιλούν πιο ευχάριστα την τοπική διάλεκτο της επαρχίας τους από τη γλώσσα του έθνους τους, αλλά που προτιμούν την εθνική γλώσσα από τις τοπικές διαλέκτους των άλλων επαρχιών. Ο *λεπτός τρόπος ομιλίας* είναι αυτός που κάθε κοινωνία θεωρεί σαν τον καλύτερο μετά από το δικό της, και αυτός ο τρόπος είναι ο τρόπος των ανθρώπων του πνεύματος.

Θα παραδεχθώ εντούτοις, προς όφελος των ανθρώπων της καλής κοινωνίας, ότι, εάν έπρεπε, ανάμεσα στις διαφορετικές τάξεις των ανθρώπων, να διαλέξουμε μια τον τρόπο της οποίας θα έπρεπε να προτιμήσουμε, θα ήταν, χωρίς αντίρρηση, αυτή των ανθρώπων της αυλής. Όχι πως ένας αστός δεν έχει τόσες ιδέες όσες ένα άνθρωπος της καλής κοινωνίας: και οι δυο, εάν τολμώ να μιλήσω έτσι, μιλούν συχνά χωρίς νόημα, και δεν έχουν ίσως, σε σχέση με τις ιδέες, κανένα πλεονέκτημα ο ένας πάνω στον άλλον. Αλλά ο τελευταίος, από τη θέση που βρίσκεται, ασχολείται με ιδέες πιο γενικά ενδιαφέρουσες.

Πράγματι, εάν τα ήθη, οι κλίσεις, οι προκαταλήψεις και ο χαρακτήρας των βασιλέων έχουν μεγάλη επιρροή πάνω στην ευτυχία ή τη δυστυχία του λαού, εάν όλη η γνώση, από αυτή την άποψη, είναι ενδιαφέρουσα, η συνομιλία ενός ανθρώπου που συνδέεται με την αυλή, που δεν μπορεί να μιλήσει για τις ασχολίες του χωρίς συχνά να μιλήσει για τους κυρίους του, είναι λοιπόν απαραίτητα λιγότερο ανούσια από αυτή του αστού. Εξάλλου, οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας καθώς είναι, γενικά, σε μεγάλο βαθμό υπεράνω αναγκών, και μη έχοντας σχεδόν καμιά άλλη να ικανοποιήσουν πέραν από αυτήν της ηδονής, είναι ακόμη βέβαιο ότι η συνομιλία τους πρέπει, από αυτή την άποψη, να έχει μεγάλα πλεονεκτήματα λόγω της θέσης τους: κάτι που κάνει, γενικά, τις κυρίες της αυλής τόσο ανώτερες από τις άλλες γυναίκες σε χάρη, σε πνεύμα, σε ευχαρίστηση, και γιατί η τάξη των γυναικών του πνεύματος δεν αποτελείται σχεδόν παρά από γυναίκες της καλής κοινωνίας.

Αλλά εάν ο τρόπος της αυλής είναι ανώτερος από εκείνον της αστικής τάξης, οι μεγάλοι, μη έχοντας εντούτοις πάντοτε να διηγούνται αυτά τα περιεργα ανέκδοτα για την ιδιαίτερη ζωή των βασιλέων, η συνομιλία τους πρέπει γενικά να κυλά στα πρόνομια του αξιώματος τους, σε αυτά της γέννησης τους, στις αισθηματικές τους περιπέτειες, και τα γελοία περιστατικά ενός δείπνου: αλλά παρόμοιες συνομιλίες πρέπει να είναι ανούσιες στις περισσότερες κοινωνίες.

Οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας βρίσκονται λοιπόν, σε σχέση με αυτές, ακριβώς στην περίπτωση των ανθρώπων που ασχολούνται έντονα με ένα επάγγελμα. Το κάνουν το μοναδικό και αδιάκοπο θέμα της συνομιλίας τους: κατά συνέπεια, τους κατηγορούν για *άσχημο τρόπο ομιλίας*, επειδή αυτοί που περιφρονούνται πάντοτε εκδικούνται για τους εαυτούς τους προφέροντας λέξεις περιφρόνησης σε αυτούς που τους γεμίζουν με περιφρόνηση.

Θα μου απαντήσουν, ίσως, ότι καμία κοινωνία δεν κατηγορεί τους ανθρώπους της καλής κοινωνίας για *άσχημο τρόπο ομιλίας*. Εάν οι περισσότερες κοινωνίες σιωπούν, σε αυτό το θέμα, είναι επειδή η γέννηση και οι τίτλοι τους το επιβάλλουν, τους εμποδίζουν να εκδηλώνουν τα συναισθήματα τους, και συχνά μάλιστα να τα ομολογούν σε αυτές τις ίδιες. Για να πειστούμε, ας ερωτήσουμε για το θέμα αυτό έναν λογικό άνθρωπο: ο τρόπος με τον οποίον εκφράζεται ο κόσμος, θα πει, δεν είναι πολύ συχνά παρά ένας γελοίος χλευασμός. Αυτός ο τρόπος, που χρησιμοποιείται στην αυλή, χωρίς αμφιβολία εισήχθη από κάποιον ραδιούργο, ο οποίος, για να καλύψει τις κινήσεις του, ήθελε να μιλάει χωρίς να λέει τίποτα: θύματα αυτού του χλευασμού, αυτοί που τον ακολούθησαν, χωρίς να έχουν τίποτα να κρύψουν, δανείστηκαν τον ιδιαίτερο τρόπο ομιλίας του πρώτου, και νόμισαν ότι έλεγαν κάτι όταν πρόφεραν λέξεις τοποθετημένες τόσο μελωδικά. Οι άνθρωποι με αξιώματα, για να αποσπάσουν τους μεγάλους από σοβαρές υποθέσεις και να τους κάνουν ανίκανους γι' αυτές, επιδοκίμασαν αυτό τον τρόπο, επέτρεψαν να τον ονομάσουν *πνεύμα*, και ήσαν οι πρώτοι που του έδωσαν αυτό το όνομα. Αλλά, όποιο εγκώμιο και αν αποδοθεί σε αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο ομιλίας, εάν, για να αντιληφθούμε την αξία των περισσότερων από αυτές τις ωραίες λέξεις που τόσο πολύ θαυμάζονται σε μια καλή συντροφιά, τις μεταφράζουμε σε μια άλλη γλώσσα, η μετάφραση θα διέλυε το γόητρο, και οι περισσότερες από αυτές τις ωραίες λέξεις θα βρίσκονταν να είναι κενές από νόημα. Και, πολλοί άνθρωποι, θα πρόσθετε, έχουν, γι' αυτό που ονομάζουν εξέχοντες ανθρώπους, πολύ φανερή απέχθεια, και επαναλαμβάνουν συχνά το στίχο της κωμωδίας:

Όταν εμφανίζεται ο λεπτός τρόπος ομιλίας, η λογική χάνεται.

Ο αληθινός *λεπτός τρόπος ομιλίας* είναι λοιπόν αυτός των πνευματικών ανθρώπων, σε όποια κατάσταση και αν βρίσκονται. Θέλω, θα πει κάποιος, οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας, προσκολλημένοι σε πολύ μικρές ιδέες, να είναι, από αυτή την άποψη, κατώτεροι από τους ανθρώπους του πνεύματος: είναι τουλάχιστον ανώτεροι από αυτούς στον τρόπο που εκφράζουν τις ιδέες τους. Η αξίωση τους, από αυτή την άποψη, φαίνεται χωρίς αντίρρηση καλύτερα θεμελιωμένη. Αν και οι λέξεις, από μόνες τους, δεν είναι ούτε ευγενικές ούτε χυδαίες, και σε μια χώρα όπου ο λαός είναι σεβαστός, όπως στην Αγγλία, δεν κάνουν, και ούτε πρέπει να κάνουν αυτή τη διάκριση: σε μια μοναρχία, που δεν υπολογίζουν καθόλου το λαό, είναι βέβαιο ότι οι λέξεις πρέπει να παίρνουν τη μία ή την άλλη από αυτές τις ονομασίες, ανάλογα με το εάν χρησιμοποιούνται ή απορρίπτονται από την αυλή. Και έτσι η έκφραση των ανθρώπων της καλής κοινωνίας πρέπει πάντοτε να είναι κομψή, και έτσι είναι. Αλλά οι περισσότεροι αυλικόι δεν ασκούνται παρά σε ελαφρά θέματα, το λεξιλόγιο της γλώσσας της ευγένειας είναι, γι' αυτό το λόγο, πολύ μικρό, και δεν αρκεί ούτε για το είδος του μυθι-

στορήματος, στο οποίο τα μυθιστορήματα των ανθρώπων της καλής κοινωνίας που θα ήθελαν να γράψουν θα έβρισκαν τους εαυτούς τους συχνά πολύ κατώτερους από τους ανθρώπους των γραμμάτων⁵³.

Σε σχέση με θέματα που τα θεωρούν σοβαρά, και που έχουν σχέση με τις τέχνες και τη φιλοσοφία, η εμπειρία μας διδάσκει ότι, σε τέτοια θέματα, οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας δεν μπορούν παρά να ψελλίσουν με κόπο τις σκέψεις τους⁵⁴: απ' όπου συμπεραίνεται ότι σε σχέση μάλιστα με την έκφραση, δεν έχουν καμία υπεροχή πάνω στους πνευματικούς ανθρώπους, και ότι δεν έχουν, από αυτή την άποψη, υπεροχή πάνω στους κοινούς ανθρώπους, παρά σε ελαφρά θέματα στα οποία είναι πολύ εξοικειωμένοι, και τα οποία έχουν μελετήσει και, κατά κάποιο τρόπο τα έχουν κάνει ιδιαίτερη τέχνη. Υπεροχή που δεν είναι ακόμη καλά διαπιστωμένη, και που σχεδόν όλοι οι άνθρωποι μεγαλοποιούν, από μηχανικό σεβασμό που δείχνουν για τη γέννηση και για τους τίτλους ευγενείας.

Κατά τα άλλα, όση γελοιότητα και αν δίνει στους ανθρώπους της καλής κοινωνίας η αποκλειστική αξίωση τους στο *λεπτό τρόπο ομιλίας*, αυτή η γελοιότητα είναι λιγότερο γελοιότητα της κατάστασης τους από τη γελοιότητα αυτών της ανθρωπότητας. Πως η υπερηφάνεια δεν θα έπειθε τους μεγάλους ότι αυτοί και οι άνθρωποι του είδους τους είναι προικισμένοι με το πιο κατάλληλο πνεύμα να είναι ευχάριστο σε μια συνομιλία, επειδή αυτή η ίδια η υπερηφάνεια έχει πείσει εντελώς όλους τους ανθρώπους γενικά ότι η φύση δεν είχε φωτίσει τον ήλιο παρά για να κάνει εύφορο μέσα στο σύμπαν αυτό το μικρό σημείο που λέγεται γη, και που δεν είχε σπείρει τα άστρα στο στερέωμα παρά για να την φωτίζει τις νύχτες;

Οι άνθρωποι είναι μάταιοι, περιφρονητικοί, και κατά συνέπεια, άδικοι, κάθε φορά που μπορούν να είναι τέτοιοι χωρίς τιμωρία. Να γιατί κάθε άνθρωπος ονειρεύεται ότι, πάνω στη γη, δεν υπάρχει κανένα μέρος του κόσμου. Σε αυτό το μέρος του κόσμου, κανένα έθνος. Στο έθνος, καμιά επαρχία. Στην επαρχία, καμιά πόλη. Στην πόλη, καμιά κοινωνία που να συγκρίνεται με τη δική του. Που δεν θεωρεί τον εαυτό του επιπλέον τον ανώτερο άνθρωπο της κοινωνίας του, και ο οποίος, λίγο-λίγο, δεν εκπλήσσεται να παραδέχεται στον εαυτό του ότι είναι ο πρώτος άνθρωπος στο σύμπαν⁵⁵. Έτσι όσο τρελές και αν είναι οι αποκλειστικές αξιώσεις του *λεπτού τρόπου ομιλίας*, και όσο γελοιότητα και αν αποδίδει ο λαός σε αυτό το θέμα στους ανθρώπους της καλής κοινωνίας, αυτή η γελοιότητα θα δεχθεί πάντοτε χάρη από την επιεική και ορθή φιλοσοφία, που πρέπει μάλιστα, από αυτή την άποψη, να τους απαλλάξει από το να γευθούν την πικράδα ανώφελων φαρμάκων. Εάν το στρείδι που είναι κλεισμένο μέσα στο κοχύλι του, και που δεν γνωρίζει από το σύμπαν παρά το βράχο πάνω στον οποίον είναι κολλημένο, δεν μπορεί συνεπώς να κρίνει για την έκταση του. Πως ο άνθρωπος της καλής κοινωνίας, που ζει συγκεντρωμένος σε μια μικρή κοινωνία, που

53 Κάτι που κάνει τη μεγαλύτερη ψευδαίσθηση προς όφελος των ανθρώπων της καλής κοινωνίας, είναι το άνετο ύφος, η χειρονομία με την οποίαν συνοδεύουν το λόγο τους, και που πρέπει να την θεωρεί κανείς σαν το αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης που δίνει απαραίτητα το πλεονέκτημα της ανώτερης τάξης. Είναι, από αυτή την άποψη, γενικά πολύ ανώτεροι από τους ανθρώπους των γραμμάτων. Αλλά, η απαγγελία, όπως λέει ο Αριστοτέλης, είναι το πρώτο μέρος της ευγλωττίας: μπορούν λοιπόν, γι' αυτό το λόγο, να έχουν, στις ελαφρές συνομιλίες, το πλεονέκτημα πάνω στους ανθρώπους των γραμμάτων. Πλεονέκτημα που το χάνουν όταν γράφουν, όχι μόνο επειδή δεν υποστηρίζονται πλέον από το γόητρο της απαγγελίας, αλλά επειδή τα κείμενα τους δεν έχουν ποτέ παρά το ύφος των συνομιλιών τους, και επειδή γράφουν σχεδόν πάντοτε κακά, όταν γράφουν όπως μιλούν.

54 Δεν μιλώ, σε αυτό το κεφάλαιο, παρά για αυτούς τους ανθρώπους της καλής κοινωνίας που το πνεύμα τους δεν είναι καθόλου εξασκημένο.

55 Δες το έργο ο *Εμπαϊζόμενος σχολαστικός*, κωμωδία του Cyrano de Bergerac.

βλέπει πάντοτε τον εαυτό του να περιβάλλεται από τα ίδια πράγματα, και που δεν γνωρίζει παρά μόνο μια γνώμη, θα μπορούσε να κρίνει για την αξία των πραγμάτων; Η αλήθεια δεν γίνεται αντιληπτή και δεν γεννιέται παρά με την ζύμωση των αντίθετων γνωμών. Το σύμπαν δεν μας είναι γνωστό παρά από αυτόν με τον οποίον συναναστροφόμαστε. Όποιος κλείνεται μέσα σε μια κοινωνία δεν μπορεί να αποφύγει να υιοθετήσει τις προκαταλήψεις, κυρίως εάν αυτές κολακεύουν την υπερηφάνεια του.

Ποιος μπορεί να απαλλαγεί από ένα σφάλμα, όταν η ματαιοδοξία, συνένοχη της άγνοιας, τον έχει συνδέσει με αυτό, και του το έχει κάνει αγαπητό;

Σαν συνέπεια της ίδιας ματαιοδοξίας οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας νομίζουν τους εαυτούς τους σαν μοναδικούς κατόχους της *ευγενικής συμπεριφοράς*, που, σύμφωνα με αυτούς, είναι η πιο υψηλή αξία, και χωρίς αυτήν δεν υπάρχει καμία άλλη. Δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτή η συμπεριφορά, την οποίαν θεωρούν ως την κατεξοχήν συμπεριφορά του κόσμου, δεν είναι παρά η ιδιαίτερη συμπεριφορά του κόσμου τους. Πράγματι, στην Μονομοτάπα, όπου, όταν ο βασιλιάς φταρνίζεται, όλοι οι αυλικοί, από ευγένεια, είναι υποχρεωμένοι να φταρνιστούν, και όπου, το φτάρνισμα καθώς διαδίδεται από την αυλή στη πόλη και από τη πόλη στις επαρχίες, όλο το κράτος φαίνεται να έχει κολλήσει γενικό συνάχι, ποιος αμφιβάλλει ότι δεν υπάρχουν αυλικοί που δεν καυχώνται ότι φταρνίζονται πιο ευγενικά από τους άλλους ανθρώπους, που δεν θεωρούν τον εαυτό τους, από αυτή την άποψη, σαν τους μοναδικούς κατόχους της ευγενικής συμπεριφοράς, και που δεν μεταχειρίζονται σαν κακή συντροφιά, ή σαν βάρβαρα έθνη, όλα τα άτομα και όλους τους λαούς που το φτάρνισμά τους φαίνεται λιγότερο αρμονικό;

Οι κάτοικοι των νήσων Μαριάνες δεν θα ισχυριστούν ότι η φιλοφρόνηση συνίσταται στο να πάρουν το πόδι αυτού τον οποίον θέλουν να τιμήσουν, να τρίψουν ελαφρά το πρόσωπο, και ποτέ να μην φτύνουν μπροστά στον ανώτερο τους;

Οι Σιριγκουανοί δεν θα υποστηρίξουν ότι χρειάζονται ανδρικές κυλόπτες, αλλά η ευγενική συμπεριφορά είναι να τις φορούν κάτω από το χέρι, όπως φοράμε το καπέλο μας;

Οι κάτοικοι των Φιλιππίνων δεν θα πουν ότι δεν είναι δουλειά του συζύγου να κάνει τη γυναίκα του να νοιώσει τις πρώτες ικανοποιήσεις του έρωτα, ότι είναι κόπος που πρέπει, πληρώνοντας, να τον αναθέσει σε κάποιον άλλον; Δε θα προσθέσουν ότι ένα κορίτσι που είναι ακόμη παρθένα όταν παντρευτεί, είναι κορίτσι χωρίς αξία, που δεν αξίζει παρά περιφρόνηση;

Δεν υποστηρίζουν στο Πεγκού ότι είναι ευγενική συμπεριφορά και ευπρέπεια, με μια βεντάλια στο χέρι, ο βασιλιάς να προχωράει στην αίθουσα ακροάσεων, προπορευόμενος τεσσάρων νέων από τους πιο ωραίους της αυλής, και, που, προορισμένοι να του προσφέρουν ηδονές, είναι συγχρόνως οι εκπρόσωποι του και οι κήρυκες που διακηρύσσουν τις θελήσεις του;

Εάν διατρέξω όλα τα έθνη, θα βρω παντού διαφορετικές συμπεριφορές⁵⁶: και κάθε λαός, ιδιαίτερα, θα θεωρήσει απαραίτητα ότι έχει στην κατοχή του την *καλύτερη συμπεριφορά*. Αλλά, εάν δεν υπάρχει τίποτα πιο γελοίο από παρόμοιες αξιώσεις, ακόμη και στα μάτια των ανθρώπων της καλής κοινωνίας, εάν γυρίσουν στον εαυτό τους, θα δουν ότι, με άλλα ονόματα, κοροϊδεύουν τον ίδιο τον εαυτό τους.

Για να αποδείξω ότι αυτό που ονομάζουν, εδώ, *συμπεριφορά του κόσμου*, που απέχει πολύ από το να αρέσει καθολικά, πρέπει αντίθετα να δυσανεσθεί γενικότατα, ας μεταφέρουμε διαδοχικά στη Κίνα, στην Ολλανδία και στην Αγγλία τον καλό ζωγράφο που είναι ο πιο έμπειρος σε αυτή τη σύνθεση χειρονομιών, συμπεριφορών και τρόπων, που ονομάζονται *συμπεριφορά του κόσμου*. Και με αυτόν ας στείλουμε έναν συνετό άνθρωπο, που η άγνοια του σε αυτό το ιδιαίτερο θέμα γίνεται αιτία να τον μεταχειρίζονται σαν βλάκα ή σαν κακή παρέα, είναι βέβαιο ότι αυτός ο τελευταίος θα περάσει, στους διάφορους αυτούς λαούς, σαν πιο εκπαιδευμένος πάνω στην πραγματική *συμπεριφορά του κόσμου* απ' ότι ο πρώτος.

Ποιο είναι το κίνητρο για μια τέτοια κρίση; Είναι επειδή η λογική, ανεξάρτητα από τις συνήθειες και τα έθιμα μιας χώρας, δεν είναι πουθενά παράξενη και γελοία. Είναι επειδή αντίθετα, η συμπεριφορά μιας χώρας, άγνωστη σε μίαν άλλη χώρα, κάνουν πάντοτε τον παρατηρητή αυτής της συμπεριφοράς τόσο περισσότερο γελοίο, όσο είναι περισσότερο έμπειρος και έχει γίνει πιο επιδέξιος σε αυτό που πιστεύει ότι είναι ευγενική συμπεριφορά.

Εάν, για να αποφύγουν το ενοχλητικό και μεθοδευμένο ύφος που δείχνει με απέχθεια η καλή συντροφιά, οι νέοι μας συχνά κάνουν τον παλιάτσο. Ποιος αμφιβάλλει ότι στα μάτια των άγγλων, των γερμανών ή των ισπανών, οι καλοί μας ζωγράφοι δεν φαίνονται τόσο περισσότερο γελοίοι όσο είναι, από αυτή την άποψη, πιο προσεκτικοί να εκπληρώσουν αυτό που νομίζουν ότι είναι *ευγενική συμπεριφορά*;

Είναι λοιπόν βέβαιο, τουλάχιστον εάν κρίνουμε από την υποδοχή που κάνουν στους εξέχοντες ανθρώπους μας στην ξένη χώρα, ότι αυτό που ονομάζουν *συμπεριφορά του κόσμου*, απέχει από το να ευχαριστεί καθολικά, πρέπει αντίθετα να δυσανεσθεί γενικότατα, και ότι αυτή η συμπεριφορά είναι τόσο διαφορετική από την πραγματική *συμπεριφορά του κόσμου*, που βασίζεται πάντοτε στη λογική, όσο είναι η φιλοφροσύνη από την πραγματική ευγένεια.

Η μια δεν προϋποθέτει παρά την επιστήμη των τρόπων, και η άλλη μια εξευγενισμένη ευαίσθητη και συνηθισμένη καλοσύνη για τους ανθρώπους.

Κατά τα άλλα, αν και δεν θα υπήρχε πιο γελοίο από αυτές τις αποκλειστικές αξιώσεις για τον *λεπτό τρόπο ομιλίας*, και την *ευγενική συμπεριφορά*, είναι τόσο δύσκολο, όπως είπα πιο πάνω, να ζει κανείς μέσα στις κοινωνίες του μεγάλου κόσμου χωρίς να

56 Στο βασίλειο της Ζουίντα, όταν οι κάτοικοι συναντώνται, πέφτουν κάτω από την αιώρα τους, γονατίζουν ο ένας απέναντι από τον άλλον, φιλούν το έδαφος, κτυπούν τα χέρια, κάνουν μεταξύ τους φιλοφρονήσεις και σηκώνονται: ο κάτοικοι της χώρας πιστεύουν βέβαια ότι ο τρόπος χαιρετισμού τους είναι ο πιο ευγενικός.

Οι κάτοικοι της Μανίλας λένε ότι η ευγένεια επιβάλλει όταν χαιρετούν να διπλώνουν το σώμα πολύ χαμηλά, να βάζουν τα δυο τους χέρια στα μάγουλα τους, να σηκώνουν το ένα πόδι στον αέρα, κρατώντας λυγισμένα τα γόνατα.

Οι άγριοι της Νέας Ορλεάνης υποστηρίζουν ότι δεν είμαστε ευγενείς απέναντι στους βασιλείς μας... «Όταν παρουσιάζομαι, λέει, στον μεγάλο αρχηγό, τον χαιρετάω με μια κραυγή, κατόπιν τρέχω προς το βάθος της καλύβας του χωρίς να κοιτάξω προς την δεξιά μεριά όπου κάθεται ο αρχηγός. Εκεί ανανεώνω τον χαιρετισμό μου, σηκώνοντας τα χέρια στο κεφάλι μου, και κραυγάζοντας τρεις φορές. Ο αρχηγός με προσκαλεί να καθίσω με ένα μικρό στεναγμό: τον ευχαριστώ με νέα κραυγή. Σε κάθε ερώτηση του αρχηγού, κραυγάζω μια φορά πριν απαντήσω. Και αποχωρώ, κραυγάζοντας συνεχώς μέχρι να βρεθώ έξω από την παρουσία του.»

υιοθετήσει κάποια από τα σφάλματα τους, που οι πνευματικοί άνθρωποι, που προσέχουν πιο πολύ από αυτή την άποψη, δεν είναι πάντοτε βέβαιοι ότι θα τα αποφύγουν. Επίσης δεν είναι, σε αυτό το είδος, παρά σφάλματα εξαιρετικά πολυάριθμα, που κάνουν το λαό να αποφασίζει να τοποθετεί τους εξέχοντες ανθρώπους στην τάξη των ψεύτικων και μικρών πνευμάτων. Λέω μικρών, επειδή το πνεύμα, που δεν είναι ούτε μεγάλο ούτε μικρό από μόνο του, δανείζεται πάντοτε τον ένα ή τον άλλον από αυτούς τους προσδιορισμούς από τη μεγαλοσύνη ή τη μικρότητα των πραγμάτων που εξετάζει, και ότι οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας δεν μπορούν καθόλου να ασχολούνται με μικρά πράγματα.

Συμπεραίνεται από τα δυο προηγούμενα κεφάλαια, ότι το δημόσιο συμφέρον είναι σχεδόν πάντοτε διαφορετικό από αυτό των ιδιαίτερων κοινωνιών, ότι κατά συνέπεια, οι άνθρωποι που εκτιμούνται περισσότερο από αυτές τις κοινωνίες δεν είναι πάντοτε οι πιο άξιοι εκτίμησης στα μάτια του λαού.

Τώρα θα αποδείξω ότι αυτοί που αξίζουν περισσότερο την εκτίμηση από μέρους του λαού, πρέπει, με τον τρόπο που ζουν και σκέπτονται, να είναι συχνά δυσάρεστοι στις ιδιαίτερες κοινωνίες.

Κεφάλαιο 10.

Γιατί ο άνθρωπος που θαυμάζεται από το λαό δεν εκτιμάται πάντοτε από τους ανθρώπους της καλής κοινωνίας.

Για να αρέσουμε στις ιδιαίτερες κοινωνίες, δεν είναι αναγκαίο ο ορίζοντα των ιδεών μας είναι πολύ ευρύς. Αλλά πρέπει να γνωρίζουμε αυτό που ονομάζεται κόσμος, να απλωνόμαστε σε αυτόν και να τον μελετάμε: αντίθετα, για να δοξαστούμε σε κάποια τέχνη, ή σε κάποια επιστήμη όποια και αν είναι αυτή, και να αξίζουμε, κατά συνέπεια, την εκτίμηση του λαού, πρέπει, όπως έχω πει πιο πάνω, να κάνουμε πολύ διαφορετικές σπουδές.

Ας θεωρήσουμε ανθρώπους ανήσυχους να διδαχθούν την επιστήμη της ηθικής. Μόνο με τη βοήθεια της ιστορίας και πάνω στα φτερά του στοχασμού θα μπορέσουν, ανάλογα με τις άνισες δυνάμεις του πνεύματός τους, να ανέβουν σε διαφορετικά ύψη, απ' όπου ο ένας θα ανακαλύψει πόλεις, ο άλλος ολόκληρο το σύμπαν. Είναι μόνο αγναντεύοντας τη γη από αυτή την όψη και ανεβαίνοντας σε αυτό το ύψος, που αυτή καταλήγει ανεπαίσθητα, μπροστά στα μάτια ενός φιλοσόφου, σε έναν μικρό χώρο, και που παίρνει στα μάτια του τη μορφή ενός χωριού που κατοικείται από διαφορετικές οικογένειες που ονομάζονται Κινέζοι, Άγγλοι, Γάλλοι, Ιταλοί, τελικά όλα αυτά τα ονόματα που δίδονται στα διαφορετικά έθνη. Είναι από αυτό που ένας άνθρωπος, καθώς έρχεται να αντικρίσει το θέαμα των ηθών, των νόμων, των εθίμων, των θρησκειών, και των διαφορετικών παθών, καθώς γίνεται σχεδόν αναισθητός στο εγκώμιο όπως και στη σάτιρα των εθνών, μπορεί να σπάσει τα δεσμά των προκαταλήψεων, να εξετάσει με ήσυχο μάτι την δυσαρέσκεια των γνώμων των ανθρώπων, να περάσει χωρίς έκπληξη από το ανάκτορο στο μοναστήρι, να ρεμβάσει με ευχαρίστηση το εύρος της ανθρώπινης ανοησίας, να δει με το ίδιο μάτι τον Αλκιβιάδη να κόβει την ουρά του σκύλου του και τον Μωάμεθ να κλείνεται σε ένα σπήλαιο, ο ένας για να κοιτάξει την ελαφρότητα των Αθηναίων, ο άλλος για να απολαύσει την λατρεία του κόσμου.

Αλλά παρόμοιες ιδέες δεν εμφανίζονται παρά μέσα στη σιωπή και την μοναξιά. Εάν οι Μούσες, λένε οι ποιητές, αγαπούν τα δάση, τα λιβάδια, τις πηγές, είναι επειδή δοκιμάζουν εκεί την ηρεμία που λείπει από τις πόλεις, και επειδή οι σκέψεις που ένας άνθρωπος, που έχει απομακρυνθεί από τα μικρά συμφέροντα των κοινωνιών, κάνει για τον εαυτό του, είναι σκέψεις που, καθώς γίνονται για τον άνθρωπο γενικά, ανήκουν και προξενούν ευχαρίστηση στην ανθρωπότητα. Αλλά, σε αυτή τη μοναξιά που βρισκόμαστε, παρά τη θέληση μας, η οποία οδηγεί στη μελέτη των τεχνών και των επιστημών, πώς να ασχοληθούμε με άπειρα μικρά γεγονότα που αποτελούν την καθημερινή απασχόληση των ανθρώπων της καλής κοινωνίας;

Γι' αυτό οι Corneille μας και οι La Fontaine φαίνονται κάποιες φορές να εμπνέονται στα γεύματα μας από την καλή συντροφιά. Η ίδια η καλοκαγαθία τους συνέβαλε να τους κάνει να θεωρούνται τέτοιοι. Πως οι άνθρωποι της καλής κοινωνίας θα μπορούσαν, κάτω από τον μανδύα της απλότητας, να αναγνωρίσουν τον διάσημο άνδρα; Υπάρχουν λίγοι γνώστες της πραγματικής αξίας. Εάν οι περισσότεροι Ρωμαίοι, λέει ο Τάκιτος, απατημένοι από την γλυκύτητα και την απλότητα του Agricola, αναζητούσαν τον μεγάλο άνδρα κάτω από την εξωτερική του ταπεινότητα, χωρίς να μπορούν να τον αναγνωρίσουν. Αντιλαμβανόμαστε ότι, τόσο ευτυχισμένος που ξεφεύγει από την περιφρόνηση των ιδιαίτερων κοινωνιών, ο μεγάλος άνδρας, κυρίως όταν είναι ταπεινός, πρέπει να απαρνηθεί την *αισθητή εκτίμηση* των περισσοτέρων από αυτές. Γι' αυτό δεν διαπνέεται παρά ελάχιστα από την επιθυμία να τους είναι αρεστός. Αντιλαμβάνεται συγκεχυμένα ότι η εκτίμηση αυτών των κοινωνιών δεν θα αποδείκνυε

παρά την αναλογία των ιδεών του με τις δικές τους, ότι αυτή η αναλογία θα ήταν συχνά ελάχιστα κολακευτική, και ότι η δημόσια εκτίμηση είναι η μόνη αξία επιθυμίας, η μόνη επιθυμητή, επειδή είναι πάντοτε δώρο της δημόσιας ευγνωμοσύνης, και κατά συνέπεια η απόδειξη μιας πραγματικής αξίας. Να γιατί ο μεγάλος άνδρας, ανίκανος για οποιαδήποτε από τις προσπάθειες που είναι απαραίτητες για να είναι αρεστός στις ιδιαίτερες κοινωνίες, βρίσκει τα πάντα δυνατά για να αξίζει την γενική εκτίμηση. Εάν η υπερηφάνεια των βασιλέων να διατάζουν αποζημιώνε τους Ρωμαίους από την σκληρότητα της στρατιωτικής πειθαρχίας, έτσι η ευγενική ευχαρίστηση να τους εκτιμούν παρηγορεί τους διάσημους άνδρες ακόμα και από τις αδικίες της τύχης. Έχουν αποκτήσει αυτή την εκτίμηση; Θεωρούν τους εαυτούς τους ότι κατέχουν το πλέον επιθυμητό αγαθό. Πράγματι, όποια αδιαφορία και αν δοκιμάζει για την κοινή γνώμη, ο καθένας αναζητά να εκτιμά ο ίδιος τον εαυτό του, και θεωρεί τον εαυτό του τόσο περισσότερο άξιο εκτίμησης όσο βλέπει τον εαυτό του να εκτιμάται πιο γενικά.

Εάν οι ανάγκες, τα πάθη, και κυρίως η τεμπελιά, δεν έπνιγαν σε μας αυτή την επιθυμία της εκτίμησης, δεν υπάρχει κανείς που να μην έκανε προσπάθειες για να είναι άξιος της, και που να μην επιθυμούσε την δημόσια επιδοκιμασία για να εγγυηθεί την υψηλή γνώμη που έχει για τον εαυτό του. Γι' αυτό η περιφρόνηση για τη φήμη, και η θυσία που κάνουν εξαιτίας της, λένε, στην τύχη και στην υπόληψη, εμπνέεται πάντοτε από την απελπισία να γίνουν διάσημοι.

Πρέπει να υπερηφανευόμαστε γι' αυτό που έχουμε, και να περιφρονούμε αυτό που δεν έχουμε. Αυτό είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα της υπερηφάνειας, και θα εξεγερόμασταν ενάντια σε αυτήν, εάν δεν φαινόμασταν τα θύματα της. Θα ήταν, σε τέτοια περίπτωση, τόσο βάνουσο να διαφωτίσουμε έναν άνθρωπο για τα πραγματικά κίνητρα της περιφρόνησής του, και η αξία δεν φτάνει ποτέ να διαπράξει τέτοια βάρβαρη πράξη. Κάθε άνθρωπος (να μου επιτραπεί να το παρατηρήσω παρεμπιπτόντως), όταν δεν έχει γεννηθεί κακός, και όταν τα πάθη δεν πλήττουν τα φώτα της λογικής του, θα είναι πάντοτε τόσο περισσότερο επιεικής όσο περισσότερο θα διαφωτίζεται. Είναι μια αλήθεια την απόδειξη της οποίας αρνούμαι τόσο λιγότερο, καθώς αποδίδοντας δικαιοσύνη, από αυτή την άποψη, στον άξιο άνθρωπο, μπορώ, ακόμη και από τα ίδια τα κίνητρα της επιείκειας του, να κάνω αντιληπτή με μεγαλύτερη σαφήνεια την αιτία του ελάχιστου ενδιαφέροντος του για την εκτίμηση των ιδιαίτερων κοινωνιών, και κατά συνέπεια της μικρής επιτυχίας που μπορεί να έχει αποκτώντας την.

Εάν ο μεγάλος άνδρας είναι πάντοτε ο πιο επιεικής, εάν θεωρεί σαν ευεργεσία κάθε κακό που οι άνθρωποι δεν του κάνουν, και σαν δώρο κάθε τι που η αδικία τους του αφήνει, εάν χύνει τελικά στα μειονεκτήματα των άλλων το ανακουφιστικό βάλασμα του οίκτου, και εάν αργεί να τα αντιληφθεί, είναι επειδή το ύψος του πνεύματος του δεν του επιτρέπει να σταματήσει στις φαυλότητες και τις ανοησίες ενός ιδιώτη, αλλά σε αυτές των ανθρώπων γενικά. Εάν θεωρεί τα μειονεκτήματά τους, δεν είναι καθόλου με κακή ματιά και πάντοτε άδικη από τον φθόνο, αλλά με αυτή τη γαλήνια ματιά με την οποίαν θα εξέταζαν δυο άνθρωποι ο ένας τον άλλον που, περίεργοι να γνωρίσουν την καρδιά και το ανθρώπινο πνεύμα, θα κοιτάζονταν αμοιβαία σαν δύο υποκείμενα διδαχής και δυο ζωντανά μαθήματα ηθικής εμπειρίας: πολύ διαφορετικοί, από αυτή την άποψη, από αυτούς τους ημιμαθείς, τους άπληστους για μια φήμη που τους ξεφεύγει, που καταβροχθίζονται πάντοτε από το δηλητήριο της ζήλιας, και που, καιροφυλακτώντας συνεχώς για τα μειονεκτήματα των άλλων, θα έχαναν όλη τη μικρή τους αξία εάν οι άνθρωποι έχαναν τη γελοιότητά τους. Η γνώση του ανθρώπινου πνεύματος δεν αποκτάται από ανθρώπους όπως αυτοί: έχουν γίνει για να σβήσουν την διασημότητα των ταλέντων, με τις προσπάθειες που κάνουν για να τα εξαφανίσουν. Η αξία είναι όπως η πυρίτιδα, η έκρηξη της είναι τόσο δυνατότερη όσο αυτή είναι πιο συμπυκνωμένη. Κατά τα άλλα, όποιο μίσος και αν έχουν για τους ζηλότυ-

πους, είναι συνεπώς περισσότερο για λύπη παρά για ψόγο. Η παρουσία της αξίας τους προξενεί πόνο: εάν της επιτίθενται σαν σε εχθρό και εάν είναι κακοί, είναι επειδή είναι δυστυχείς, είναι επειδή καταδιώκουν, στα ταλέντα, την προσβολή την οποία κάνει η αξία στην ματαιοδοξία τους: τα εγκλήματα τους είναι μόνο πράξεις εκδίκησης.

Ένα άλλο κίνητρο της επιείκειας του ανθρώπου με αξία οφείλεται στην γνώση που έχει για το ανθρώπινο πνεύμα. Έχει δοκιμάσει τόσες φορές την αδυναμία, μέσα στα τα χειροκροτήματα ενός αρεοπαγίτη, έχει επιχειρήσει τόσες φορές, όπως ο Φωκίων, να γυρίσει στον φίλο του για να τον ρωτήσει εάν δεν έχει πει μεγάλη ανοησία, την οποία, και έχοντας πάντοτε το νου του στην ματαιοδοξία του, συγχωρεί ευχαρίστως στους άλλους σφάλματα στα οποία ο ίδιος έχει υποπέσει κάποιες φορές. Αντιλαμβάνεται ότι είναι από την πολλαπλότητα των ανόητων που οφείλουμε την δημιουργία της λέξης *πνευματικός άνθρωπος*, και ότι από ευγνωμοσύνη, πρέπει συνεπώς να ακούει, χωρίς να προσβάλλεται, τις ύβρεις που του απευθύνουν οι μέτριοι άνθρωποι, ότι αυτοί οι τελευταίοι υπερηφανεύονται, μεταξύ τους και στα κρυφά, για τις γελοιότητες που δίνουν στην αξία, για την περιφρόνηση που έχουν, λένε, για το πνεύμα, μοιάζουν με αυτούς τους φανφαρόνους της ασέβειας που δεν βλασφημούν παρά τρέμοντας.

Η τελευταία αιτία της επιείκειας του άξιου ανθρώπου οφείλεται στην καθαρή ματιά που έχει για την αναγκαιότητα των ανθρωπίνων κρίσεων. Γνωρίζει ότι οι ιδέες μας είναι, εάν τολμώ να το πω έτσι, συνέπειες τόσο αναπόφευκτες από τις κοινωνίες μέσα στις οποίες ζούμε, από τα αναγνώσματα που κάνουμε και από τα πράγματα που προσφέρονται στα μάτια μας, που ένα ανώτερο πνεύμα θα μπορούσε εξίσου, και από τα πράγματα που παρουσιάζονται σε μας, να μαντέψει τις σκέψεις μας, και, από τις σκέψεις μας, να μαντέψει το πλήθος και το είδος των πραγμάτων που το τυχαίο μας έχει προσφέρει.

Ο πνευματικός άνθρωπος γνωρίζει ότι οι άνθρωποι είναι αυτό που πρέπει να είναι, ότι κάθε μίσος εναντίον τους είναι άδικο, ότι ένας ανόητος κάνει ανοησίες, όπως το άγριο δένδρο κάνει πικρούς καρπούς, ότι να τον προσβάλει, σημαίνει να επικρίνει τη βελανιδιά για το ότι κάνει βελανιδιά αντί για ελιές, ότι, εάν ο μέτριος άνθρωπος είναι βλάκας στα μάτια του, αυτός είναι τρελός στα μάτια του μέτριου ανθρώπου: επειδή, εάν κάθε τρελός δεν είναι πνευματικός άνθρωπος, τουλάχιστον κάθε πνευματικός άνθρωπος θα φαίνεται πάντοτε τρελός στους στενόμυαλους. Η επιείκεια θα είναι λοιπόν πάντοτε το αποτέλεσμα του διαφωτισμού, όταν τα πάθη δεν θα εμποδίζουν την πράξη της. Αλλά αυτή η επιείκεια, που βασίζεται κυρίως στην ανωτερότητα της ψυχής την οποία εμπνέει η αγάπη για την δόξα, κάνει τον φωτισμένο άνθρωπο πολύ αδιάφορο στην εκτίμηση των ιδιαίτερων κοινωνιών. Αλλά αυτή η αδιαφορία, ενωμένη με τα διαφορετικά είδη ζωής και σπουδής που είναι απαραίτητα για να προκαλούν ευχαρίστηση, είτε στο λαό, είτε σε αυτό που ονομάζεται καλή συντροφιά, θα κάνει σχεδόν πάντοτε, τον άνθρωπο με αξία, έναν άνθρωπο αρκετά δυσάρεστο στους ανθρώπους της καλής κοινωνίας.

Το γενικό συμπέρασμα από αυτά που είπα για το πνεύμα σε σχέση με τις ιδιαίτερες κοινωνίες, είναι ότι κάθε κοινωνία υποκείμενη αποκλειστικά στο συμφέρον της, μετρά στην κλίμακα αυτού του ίδιου του συμφέροντος το βαθμό της εκτίμησης που δέχεται για τα διαφορετικά είδη ιδεών και πνευμάτων. Αυτό συμβαίνει για μικρές κοινωνίες όπως για έναν ιδιώτη. Υπάρχει δίκη; Εάν αυτή η δίκη είναι σημαντική, θα δεχθεί τον δικηγόρο του με μεγαλύτερη προθυμία, με μεγαλύτερα δείγματα σεβασμού και εκτίμησης από ότι θα δεχόταν τον Descartes, τον Locke ή τον Corneille. Η δίκη έχει διευθετηθεί; Σε αυτούς τους τελευταίους θα δείξει το μεγαλύτερο σεβασμό. Η διαφορά της θέσης του θα προσδιορίσει την διαφορά της υποδοχής του προς κάθε έναν.

Θα ήθελα, ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο, να μπορέσω να βεβαιώσω τον πολύ μικρό αριθμό των απλών ανθρώπων, οι οποίοι, απορροφημένοι από υποθέσεις, ή από την φροντίδα της περιουσίας τους, δεν μπόρεσαν να αποδείξουν τα μεγάλα τους ταλέντα, και δεν μπορούν, σύμφωνα με τις αρχές που τέθηκαν πιο πάνω, να γνωρίζουν εάν, σε ότι αφορά το πνεύμα, είναι πραγματικά άξιοι εκτίμησης. Όποια επιθυμία και αν έχω, από αυτή την άποψη, να τους αποδώσω δικαιοσύνη, πρέπει να γίνει δεκτό ότι ένας άνθρωπος που διακηρύσσει ότι είναι μεγάλο πνεύμα, χωρίς να διακρίνεται για κανένα ταλέντο, βρίσκεται ακριβώς στην περίπτωση ενός ανθρώπου που λέει ότι είναι ευγενής χωρίς να έχει τίτλους ευγενείας. Ο λαός δεν γνωρίζει και δεν εκτιμά παρά την αξία που αποδεικνύεται με πράξεις. Έχει να κρίνει ανθρώπους διαφορετικών καταστάσεων; ερωτά τον στρατιωτικό, ποια νίκη κερδίσατε; Τον αξιωματούχο, ποια ανακούφιση προσφέρατε στη δυστυχία του λαού; Στον ιδιώτη, με ποιο έργο διαφωτίσατε την ανθρωπότητα; Αυτός που δεν έχει τίποτα να απαντήσει σε αυτές τις ερωτήσεις, δεν είναι ούτε γνωστός ούτε χαίρει εκτίμησης από τον λαό.

Γνωρίζω ότι, γοητευμένοι από το γόητρο της εξουσίας, από τη μεγαλοπρέπεια που την περιβάλλει, από την ελπίδα για χάρες τις οποίες παρέχει ένας αξιωματούχος, ένας πολύ μεγάλος αριθμός ανθρώπων αναγνωρίζουν μηχανικά μεγάλη αξία όπου αντιλαμβάνονται μεγάλη δύναμη. Αλλά οι έπαινοι τους, τόσο πρόσκαιροι όσο η εμπιστοσύνη αυτών στους οποίους τους προσφέρουν, δεν επιβάλλονται καθόλου στο σωστό μέρος του λαού. Προστατευμένος από κάθε γοητεία, απαλλαγμένος από κάθε ωφέλεια, ο λαός κρίνει όπως ο ξένος, που δεν αναγνωρίζει ως άνθρωπο αξίας παρά τον άνθρωπο που διακρίνεται για τα ταλέντα του: είναι μόνο αυτός εδώ τον οποίον αναζητά με ζήλο, ζήλο που είναι πάντοτε κολακευτικός για αυτόν που είναι το αντικείμενο του⁵⁷. Όταν δεν είμαστε καθόλου προικισμένοι με αξιοπρέπεια, αυτό είναι το βέβαιο σημάδι μιας πραγματικής αξίας.

Όποιος θέλει να γνωρίσει ακριβώς την αξία του, δεν μπορεί λοιπόν να την μάθει παρά από τον λαό, και πρέπει, κατά συνέπεια, να εκτεθεί στην κρίση του. Γνωρίζουμε τους γελοίους που από αυτή την άποψη προσπαθούν να δώσουν σε αυτούς που διεκδικούν, με την ιδιότητα του συγγραφέα, την εκτίμηση του έθνους τους: αλλά αυτοί οι γελοίοι δεν προξενούν καμιά εντύπωση στον άξιο άνθρωπο, τους θεωρεί σαν αποτέλεσμα της ζήλιας αυτών των μικρών πνευμάτων, που, καθώς φαντάζονται ότι, εάν κανείς δεν έδινε απόδειξη αξίας, θα μπορούσαν αυτοί οι ίδιοι πολύ εύκολα να δώσουν τέτοιους τίτλους. Εντούτοις χωρίς αυτούς τους τίτλους, κανείς δεν αξίζει, ούτε αποκτά την εκτίμηση του λαού.

Ας ρίξουμε το βλέμμα σε όλα αυτά τα μεγάλα πνεύματα, που έχουν τόσο εγκωμιασθεί στις ιδιαίτερες κοινωνίες: θα δούμε ότι, τοποθετημένα από τον λαό στην τάξη των μέτριων ανθρώπων, δεν οφείλουν την φήμη του πνεύματος, την οποίαν κάποιοι άνθρωποι τους έχουν αποδώσει, παρά στην ανικανότητα που έχουν να αποδείξουν την ανοησία τους, ακόμη και με κακά έργα. Και, ανάμεσα σε αυτά τα *θαυμάσια*, αυτά μάλιστα που υπόσχονται το πιο πολύ, δεν είναι, εάν τολμώ να χρησιμοποιήσω αυτή την έκφραση, σε σχέση με το πνεύμα, τίποτα περισσότερο ή λιγότερο από τα *ίσως*.

Όσο βέβαιη και αν είναι αυτή η αλήθεια, και όσο δίκιο και αν έχουν οι απλοί άνθρωποι να αμφιβάλουν για μια αξία που δεν έχει περάσει από την μικρή κούπα του λαού, είναι εντούτοις βέβαιο ότι ένας άνθρωπος μπορεί, σε ότι αφορά το πνεύμα, να θεωρεί τον εαυτό του πραγματικά άξιο της γενικής εκτίμησης: 1^ο όταν αισθάνεται την μεγαλύ-

57 Δεν υπάρχει κανένας έπαινος πιο κολακευτικός για τον Fontenelle, από την ερώτηση κάποιου Σουηδού, ο οποίος, καθώς έμπαινε στο Παρίσι, ρωτά τους άνδρες της μπάρας για την κατοικία του Fontenelle. Αυτοί οι φρουροί δεν μπορούν να τον πληροφορήσουν γι' αυτήν. *Τι! λέει, εσείς οι Γάλλοι αγνοείτε τον κατοικία ενός από τους πιο διάσημους πολίτες σας; Δεν είστε άξιοι ενός τέτοιου ανθρώπου.*

τερη έλξη για τους ανθρώπους που έχουν την μεγαλύτερη εκτίμηση από τον λαό και από τα ξένα έθνη, 2^ο όταν εγκωμιάζεται⁵⁸, όπως λέει ο Κικέρων, από έναν άνθρωπο που έχει ήδη εγκωμιασθεί, 3^ο όταν τέλος, αποκτά την εκτίμηση αυτών που, σε έργα και σε μεγάλες θέσεις, έχουν ήδη κάνει να λάμψουν μεγάλα ταλέντα: η εκτίμηση τους γι' αυτόν προϋποθέτει μεγάλη αναλογία ανάμεσα στις ιδέες τους και τις δικές του. Και αυτή η αναλογία μπορεί να θεωρηθεί, αν όχι σαν πλήρη απόδειξη, τουλάχιστον σαν μια μεγάλη πιθανότητα που, εάν εκτίθετο, όπως αυτοί, στα βλέμματα του λαού, θα είχε, όπως αυτοί, κάποιο μερίδιο στην εκτίμηση του.

58 Ο βαθμός του πνεύματος που είναι απαραίτητο για να μας ευχαριστεί, είναι αρκετά ακριβές μέτρο για το βαθμό του πνεύματος που έχουμε.

Κεφάλαιο 11.

Για την εντιμότητα σε σχέση με τον λαό.

Δεν πρόκειται πλέον για την εντιμότητα σε σχέση με έναν ιδιώτη ή μια μικρή κοινωνία, αλλά για την αληθινή εντιμότητα, για την εντιμότητα που θεωρείται σε σχέση με το λαό, για την οποία πρόκειται σε αυτό το κεφάλαιο. Αυτό το είδος της εντιμότητας είναι το μόνο που πραγματικά έχει αξία και το οποίο έχει αποκτήσει γενικά το όνομα. Δεν είναι παρά θεωρώντας την εντιμότητα κάτω από αυτή την άποψη, που μπορούμε να σχηματίσουμε σαφείς ιδέες για την εντιμότητα, και να βρούμε οδηγό για την αρετή.

Αλλά, από αυτή την άποψη, λέω ότι ο λαός, όπως οι ιδιαίτερες κοινωνίες, στις κρίσεις του, προσδιορίζεται αποκλειστικά από το κίνητρο του συμφέροντος του. Ότι δεν ονομάζει έντιμες, μεγάλες ή ηρωικές, παρά πράξεις που του είναι χρήσιμες. Και ότι δεν επιμερίζει καθόλου την εκτίμηση του σε αυτή ή την άλλη πράξη σύμφωνα με το βαθμό της δύναμης, της ανδρείας ή της γενναιοδωρίας που απαιτείται για να την εκτελέσει, αλλά σύμφωνα με το βαθμό της ίδιας της σπουδαιότητας αυτής της πράξης και του πλεονεκτήματος που αποκομίζει από αυτήν.

Πράγματι, όταν παίρνοντας θάρρος από την παρουσία ενός στρατού, ένας άνδρας μάχεται μόνος ενάντια σε τρεις τραυματισμένους άνδρες. Αυτή η πράξη, άξια εκτίμησης χωρίς αμφιβολία, δεν είναι εντούτοις παρά μια πράξη την οποίαν χίλιοι από τους γρεναδιέρους μας είναι ικανοί, και για την οποίαν δεν θα αναφέρονταν ποτέ στην ιστορία: αλλά όταν η σωτηρία μιας αυτοκρατορίας, η οποία πρέπει να υποτάξει το σύμπαν, βρίσκεται συνδεδεμένο με την επιτυχία αυτής της μάχης, ο Horace είναι ένας ήρωας: ο θαυμασμός των συμπολιτών του και το όνομα του διάσημο στην ιστορία περνά στους πιο μακρινούς αιώνες.

Όταν δυο άνθρωποι πέφτουν στο γκρεμό, είναι μια πράξη κοινή στη Σαπφώ και τον Κούρτιο: αλλά η πρώτη πέφτει μέσα σε αυτόν για να απαλλαγεί από την δυστυχία του έρωτα, και ο δεύτερος για να σώσει τη Ρώμη. Η Σαπφώ είναι ανόητη και ο Κούρτιος ήρωας. Μάταια κάποιοι φιλόσοφοι θα αποκαλούσαν εξίσου αυτές τις δύο πράξεις ανόητες, ο λαός, πιο φωτισμένος από αυτούς στα πραγματικά του συμφέροντα, δεν θα αποκαλέσει ποτέ ανόητους αυτούς από τους οποίους έχει κέρδος.

Κεφάλαιο 12. Για το πνεύμα σε σχέση με το λαό.

Ας εφαρμόσουμε για το πνεύμα αυτά που είπα για την εντιμότητα: θα δούμε ότι, ο λαός πάντοτε ο ίδιος στις κρίσεις του, παίρνει πάντοτε συμβουλή μόνο από το συμφέρον του, ότι δεν επιμερίζει καθόλου την εκτίμηση του για τα διάφορα είδη πνεύματος σύμφωνα με την άνιση δυσκολία αυτών των ειδών, δηλαδή με το πλήθος και την λεπτότητα των απαιτούμενων ιδεών για να επιτύχει, αλλά μόνο με το μεγαλύτερο ή μικρότερο πλεονέκτημα που αποκομίζει από αυτές.

Έστω ένας ανίδεος στρατηγός κερδίζει τρεις μάχες από έναν στρατηγό ακόμη πιο ανίδεο από αυτόν, θα έχει ενδυθεί, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ζωής του, τέτοια δόξα που δεν θα έχει αποδοθεί στον μεγαλύτερο ζωγράφο του κόσμου. Αυτός ο τελευταίος αξίζει εντούτοις τον τίτλο του μεγάλου ζωγράφου, μόνο από την μεγάλη ανωτερότητα πάνω σε ικανούς ανθρώπους, και διαπρέποντας σε μια τέχνη, λιγότερο απαραίτητη χωρίς αμφιβολία, αλλά ίσως πιο δύσκολη από αυτήν του πολέμου. Λέω πιο δύσκολη, επειδή από την αρχή της ιστορίας, βλέπουμε μια απειρία ανθρώπων όπως οι Επαμεινώνδες, οι Λούκουλοι, οι Αλέξανδροι, οι Μωάμεθ, οι Spínola, οι Cromwel, οι Charles XII, να αποκτούν τη φήμη μεγάλων πολέμαρχων τη μέρα μάλιστα που ανέλαβαν τη διοίκηση και νίκησαν στρατούς. Και ότι κανένας ζωγράφος, όποια ευτυχισμένη κλίση και αν δέχτηκε από τη φύση, δεν αναφέρεται ανάμεσα στους διάσημους ζωγράφους, εάν δεν έχει ξοδέψει τουλάχιστον δέκα ή δώδεκα χρόνια από τη ζωή του σε αρχικές σπουδές για αυτή την τέχνη. Γιατί λοιπόν να δώσουμε μεγαλύτερη εκτίμηση στον ανίδεο στρατηγό από τον επιδέξιο ζωγράφο;

Αυτή η άνιση κατανομή της δόξας, τόσο άδικη φαινομενικά, προέρχεται από την ανισότητα των πλεονεκτημάτων που αυτοί οι δυο άνθρωποι προκαλούν στο έθνος τους. Να αναρωτηθούμε ακόμη γιατί ο λαός δίνει στον επιδέξιο διαπραγματευτή τον τίτλο του ανώτερου πνεύματος, κάτι που αρνείται στον διάσημο δικηγόρο; Η σπουδαιότητα των υποθέσεων τις οποίες αναθέτουν στον πρώτο αποδεικνύει σε αυτόν κάποια ανωτερότητα πνεύματος από αυτό του δεύτερου; Δεν απαιτείται συχνά τόση φρόνηση και λεπτότητα για να συζητήσει κανείς τα συμφέροντα και να τελειώσει τη δίκη ανάμεσα σε δύο άρχοντες της ενορίας, όση για να ειρηνεύσει δυο έθνη; Γιατί λοιπόν ο λαός, τόσο τσιγκούνης στην εκτίμηση του απέναντι στον δικηγόρο, είναι τόσο γενναϊόδωρος απέναντι στον διαπραγματευτή; Είναι επειδή ο λαός, κάθε φορά που δεν τυφλώνεται από κάποια προκατάληψη ή από κάποια πρόληψη, είναι, χωρίς αν το αντιλαμβάνεται, ικανός να κάνει, γι' αυτό που τον ενδιαφέρει, τους πιο λεπτούς συλλογισμούς. Το ένστικτο, που τον κάνει να ανάγει τα πάντα στο συμφέρον του, είναι όπως ο αιθέρας, που εισδύει σε όλα τα σώματα χωρίς να προκαλεί καμία αισθητή εντύπωση. Έχει λιγότερη ανάγκη από ζωγράφους και διάσημους δικηγόρους, από ότι για ικανούς στρατηγούς και διαπραγματευτές. Θα συνδέσει λοιπόν τα ταλέντα αυτών των τελευταίων με το βραβείο της απαιτούμενης εκτίμησης για να αναθέσει πάντοτε σε κάποιον πολίτη να τα αποκτήσει.

Σε όποια μεριά και αν στρέψουμε τα μάτια μας, θα δούμε πάντοτε το συμφέρον να κυριαρχεί στην διανομή της εκτίμησης που κάνει ο λαός.

Όταν οι Ολλανδοί ανεγείρουν ένα άγαλμα αυτού του Guillaume Buckelst που τους είχε δώσει το μυστικό να παστώνουν και να βάζουν στα βαρέλια τις ρέγκες, δεν είναι καθόλου για το μέγεθος της μεγαλοφυΐας που είναι απαραίτητη για μια τέτοια εφεύρεση που απονέμουν αυτή την τιμή, αλλά για την σπουδαιότητα του μυστικού και για πλεονεκτήματα που προκαλεί στο έθνος.

Σε κάθε εφεύρεση, αυτό το πλεονέκτημα επιβάλλεται εντελώς στην φαντασία, που δεκαπλασιάζει την αξία, ακόμη και στα μάτια των συνετών ανθρώπων.

Όταν οι μικροί Αυγουστίνοι στέλνουν αντιπροσωπία στη Ρώμη για να αποκτήσουν από την αγία έδρα την άδεια να ξυρίσουν τα γένια τους, ποιος γνωρίζει εάν ο πατήρ Ευστάθιος δεν χρησιμοποίησε σε αυτή την διαπραγμάτευση τόση λεπτότητα και ευφυΐα όση ο πρόεδρος Jeannin στις διαπραγματεύσεις του στην Ολλανδία; Κανείς δεν μπορεί να βεβαιώσει τίποτα γι' αυτό το θέμα. Σε τι λοιπόν θα αποδώσουμε το αίσθημα του γέλιου ή της εκτίμησης που προκαλούνται από αυτές τις δυο διαφορετικές διαπραγματεύσεις, εάν δεν πρόκειται για τη διαφορά των θεμάτων τους; Υποθέτουμε πάντοτε μεγάλες αιτίες για μεγάλα αποτελέσματα. Ένας άνθρωπος κατέχει σημαντική θέση, από τη θέση όπου βρίσκεται, πραγματοποιεί μεγάλα πράγματα με λίγο πνεύμα: αυτός ο άνθρωπος θα περάσει, κοντά στο πλήθος, σαν ανώτερος από αυτόν που, σε μια θέση κατώτερη και σε περιστάσεις λιγότερο ευτυχείς, δεν μπορεί παρά με πολύ πνεύμα να εκτελεί μικρά πράγματα. Αυτοί οι δυο άνθρωποι θα είναι σαν δυο άνισα βάρη που επιβάλλονται σε διαφορετικά σημεία ενός μεγάλου μοχλού, όπου το πιο ελαφρύ βάρος, τοποθετημένο στη μια από τις άκρες, σηκώνει ένα δεκαπλάσιο βάρος από αυτό που είναι τοποθετημένο πιο κοντά στο σημείο στήριξης.

Αλλά, εάν ο λαός, όπως το έχω αποδείξει, δεν κρίνει παρά σύμφωνα με το συμφέρον του, και εάν είναι αδιάφορος σε κάθε άλλο είδος εξέτασης, αυτός ο ίδιος λαός, ενθουσιώδης θαυμαστής των τεχνών που του είναι χρήσιμες, δεν πρέπει καθόλου να απαιτεί από τους καλλιτέχνες που τις καλλιεργούν αυτό τον υψηλό βαθμό τελειότητας στον οποίο θέλει απαραίτητα να φθάσουν αυτοί που συνδέονται με τέχνες λιγότερο χρήσιμες, και στις οποίες είναι συχνά πιο δύσκολο να επιτύχουν. Γι' αυτό οι άνθρωποι, ανάλογα με το εάν αφοσιώνονται σε τέχνες λιγότερο ή περισσότερο χρήσιμες, μπορούν να συγκριθούν με χονδροειδή εργαλεία, ή με κοσμήματα: τα πρώτα κρίνονται πάντοτε καλά όταν ο χάλυβας είναι καλά βαμμένος, και τα δεύτερα δεν εκτιμώνται παρά όταν είναι τέλεια. Να γιατί η ματαιοδοξία μας πάντοτε κρυφά κολακεύεται τόσο περισσότερο από μια επιτυχία, όσο αποκτούμε αυτή την επιτυχία σε ένα είδος λιγότερο χρήσιμο στο λαό, όπου αξίζουμε με μεγαλύτερη δυσκολία την επιδοκιμασία του, όπου τελικά η επιτυχία προϋποθέτει απαραίτητα περισσότερο πνεύμα και προσωπική αξία.

Πράγματι, ο λαός από ποιες διαφορετικές προκαταλήψεις δεν επηρεάζεται, όταν ζυγίζει την αξία ενός συγγραφέα ή ενός στρατηγού; Κρίνει τον πρώτο; Τον συγκρίνει με όλους αυτούς που έχουν διαπρέψει στο είδος τους, και δεν του δίνει την εκτίμηση του παρά όταν υπερέχει ή τουλάχιστον είναι ίσος με αυτούς που έχουν προηγηθεί από αυτόν. Κρίνει έναν στρατηγό; Δεν εξετάζει καθόλου, πριν τον επαινέσει, εάν είναι ίσος με τους Σκιπίωνες, τους Καίσαρες, ή τους Σερτόριους. Όταν ένας δραματικός ποιητής κάνει μια καλή τραγωδία με μια υπόθεση ήδη γνωστή, είναι, λένε, λογοκλόπος άξιος περιφρόνησης. Αλλά όταν ένα στρατηγός χρησιμοποιεί, στο πεδίο της μάχης, τη διάταξη μάχης και τη στρατηγική ενός άλλου στρατηγού, εμφανίζεται συχνά πιο άξιος εκτίμησης.

Όταν ένας συγγραφέας κερδίζει βραβείο ανάμεσα σε εξήντα διεκδικητές, εάν ο λαός δεν ομολογεί καθόλου την αξία των διεκδικητών αυτών, ή εάν τα έργα τους είναι χωρίς σημασία, ο συγγραφέας και η επιτυχία του ξεχνιούνται αμέσως.

Αλλά όταν ο στρατηγός θριαμβεύει, ο λαός, πριν τον στέψει, έχει λάβει υπόψη του την ικανότητα και την αξία των ηττημένων; Απαιτεί από έναν στρατηγό αυτή τη λεπτό και εκλεκτή αντίληψη της δόξας που, στο θάνατο του de Turenne, επέβαλε στον de Montecuculi να αφήσει την διοίκηση των στρατιών; Δεν μπορούν πλέον, έλεγε, να παρατάξουν εναντίον μου εχθρό άξιο μου.

Ο λαός ζυγίζει λοιπόν σε πολύ διαφορετικές ζυγαριές την αξία ενός συγγραφέα και την αξία ενός στρατηγού. Αλλά, γιατί να περιφρονεί στον έναν την μετριότητα που συχνά θαυμάζει στον άλλον; Είναι επειδή δεν παίρνει κανένα πλεονέκτημα από την μετριότητα ενός συγγραφέα, και επειδή μπορεί να πάρει πολύ μεγάλα πλεονεκτήματα από τη μετριότητα ενός στρατηγού, που η άγνοια του κάποτε στέφεται με επιτυχία. Ενδιαφέρεται λοιπόν να εκτιμήσει στον έναν ότι περιφρονεί στον άλλον.

Εξάλλου, εάν η δημόσια ευτυχία εξαρτάται από την αξία των ανθρώπων με θέση, και εάν οι μεγάλες θέσεις καλύπτονται σπάνια από μεγάλους άνδρες, για να αναθέσουμε σε μέτριους ανθρώπους, να έχουν τουλάχιστον στις υποθέσεις τους όλη την φρόνηση και την ενεργητικότητα για τις οποίες είναι ικανοί, πρέπει απαραίτητα να τους κολακεύσουμε με την ελπίδα μιας μεγάλης δόξας. Μόνο αυτή η ελπίδα μπορεί να υψώσει μέχρι το όριο της μετριότητας ανθρώπους που ποτέ δεν είχαν φτάσει σε αυτόν, εάν ο λαός, πολύ αυστηρός κριτής της αξίας τους, τους είχε αηδιάσει με την εκτίμηση του για τη δυσκολία να την αποκτήσουν.

Να η αιτία της κρυφής επιείκειας με την οποία ο λαός κρίνει τους ανθρώπους που κατέχουν θέση, επιείκεια κάποτε τυφλή στο λαό, αλλά πάντοτε φωτισμένη στον πνευματικό άνθρωπο. Γνωρίζει ότι οι άνθρωποι επηρεάζονται από πράγματα που τους περιβάλλουν, ότι η κολακεία, που δεν απουσιάζει δίπλα στους μεγάλους, κυριαρχεί σε όλες τις οδηγίες που τους δίνουν, και ότι έτσι δεν μπορούν, χωρίς αδικία, να τους ζητήσουν τόσα ταλέντα και αρετές τα οποία απαιτούν από έναν ιδιώτη.

Εάν ο φωτισμένος θεατής σφυρίζει στο Γαλλικό Θέατρο ότι χειροκροτεί στους Ιταλούς, εάν, σε μια ωραία γυναίκα και ένα όμορφο παιδί, όλα είναι χαριτωμένα, πνεύμα και ευγένεια, γιατί να μην μεταχειριζόμαστε τους μεγάλους με την ίδια επιείκεια; Μπορούμε νόμιμα να θαυμάζουμε σε αυτούς ταλέντα που βρίσκουμε γενικά σε ένα σκοτεινό ιδιώτη, επειδή είναι πιο δύσκολο σε αυτούς να τα αποκτήσουν. Κακομαθημένοι από τους κόλακες, όπως οι ωραίες γυναίκες από τους αγαπητικούς, απασχολημένοι εξάλλου με χίλιες απολαύσεις, απορροφημένοι από χίλιες φροντίδες, δεν έχουν καθόλου, όπως ένας φιλόσοφος, ελεύθερο χρόνο να σκεφθούν, να αποκτήσουν μεγάλο αριθμό ιδεών⁵⁹, ούτε να μετατοπίζουν προς τα πίσω και τα όρια του πνεύματός τους και αυτά του ανθρώπινου πνεύματος. Δεν οφείλουμε καθόλου στους μεγάλους τις ανακαλύψεις στις τέχνες και στις επιστήμες. Το χέρι τους δεν έκανε το σχέδιο της γης και του ουρανού, δεν κατασκεύασε καθόλου πλοία, δεν ανήγειρε ανάκτορα, δεν σφυρηλάτησε το υνί των αρότρων, ούτε ακόμη έγραψε τους πρώτους νόμους: είναι οι φιλόσοφοι που, από την κατάσταση των αγρίων, έφεραν τις κοινωνίες στο σημείο τελειότητας όπου φαίνεται σήμερα να έχουν φτάσει. Εάν είχαμε βοηθηθεί μόνο από τα φώτα των ισχυρών ανθρώπων, ίσως δεν θα είχαμε ούτε σιτάρι για να τραφούμε, ούτε ψαλίδι για να κόβουμε τα νύχια μας.

Η ανωτερότητα πνεύματος εξαρτάται κυρίως, όπως θα αποδείξω στο επόμενο δοκίμιο, από μια συγκεκριμένη σύμπτωση περιστάσεων όπου οι μικροί σπάνια τοποθετούνται, αλλά στην οποία είναι σχεδόν αδύνατον να συναντηθούν οι μεγάλοι. Πρέπει λοιπόν να κρίνουμε τους μεγάλους με επιείκεια, και να αντιληφθούμε ότι, σε μια μεγάλη θέση, ένας μέτριος άνθρωπος είναι ένας πολύ σπάνιος άνθρωπος.

59 Αυτό είναι πιθανό που έκανε τον Nicole να βεβαιώσει ότι ο Θεός είχε κάνει το δώρο του πνεύματος στους ανθρώπους με κοινή καταγωγή για να τους αποζημιώσει, έλεγε, από τα άλλα πλεονεκτήματα που έχουν οι μεγάλοι σε σχέση με αυτούς. Ότι και να λέει ο Nicole, δεν πιστεύω ότι ο Θεός έχει καταδικάσει τους μεγάλους στη μετριότητα. Εάν οι περισσότεροι από αυτούς δεν είναι πολύ φωτισμένοι, είναι από επιλογή, είναι επειδή είναι ανίκανοι, και δεν αποκτούν καθόλου τη συνήθεια της σκέψης. Θα προσθέσω μάλιστα ότι δεν είναι προς το συμφέρον των μικρών να μην είναι φωτισμένοι οι μεγάλοι.

Γι' αυτό ο λαός, κυρίως στις εποχές των συμφορών, τους προσφέρει μια απειρία επαίνων. Τι έπαινοι δόθηκαν στον Βάρρωνα, που δεν είχε απελπισθεί για τη σωτηρία της δημοκρατίας! Σε παρόμοιες περιστάσεις με αυτές που βρίσκονταν τότε οι Ρωμαίοι, ο άνθρωπος που έχει πραγματική αξία είναι Θεός.

Εάν ο Κάμιλλος είχε προβλέψει τις δυστυχίες των οποίων την εξέλιξη σταμάτησε, εάν αυτός ο ήρωας, που εκλέχθηκε στρατηγός στη μάχη της Αλλία, είχε ηττηθεί εκείνη την ημέρα από του Γαλάτες τους οποίους νίκησε στους πρόποδες του Καπιτωλίου. Ο Κάμιλλος, όμοιος τότε με εκατό άλλους αρχηγούς, ποτέ δεν θα είχε αποκτήσει τον τίτλο του δεύτερου ιδρυτή της Ρώμης. Εάν, στους καιρούς της ευημερίας, ο de Villars είχε αγωνισθεί στην Ιταλία στη μάχη της Denain, εάν είχε κερδίσει αυτή τη μάχη σε μια στιγμή που η Γαλλία δεν ήταν καθόλου ανοικτή στον εχθρό, η νίκη θα ήταν λιγότερο σημαντική, η ευγνωμοσύνη του λαού λιγότερο έντονη, και η δόξα του στρατηγού όχι τόσο μεγάλη.

Το συμπέρασμα από αυτά που έχω πει, είναι ό τι ο λαός κρίνει μόνο σύμφωνα με το συμφέρον του: εάν χάσει αυτό το συμφέρον από τα μάτια του; Δεν έχει καμία σαφή ιδέα για την εκτίμηση, ούτε για το πνεύμα.

Εάν τα έθνη που είναι υποταγμένα κάτω από μια δεσποτική εξουσία είναι η περιφρόνηση των άλλων εθνών, εάν, στις αυτοκρατορίες των Μογγόλων και του Μάρκου, βλέπουμε πολύ λίγους σημαντικούς ανθρώπους, είναι επειδή το πνεύμα, όπως έχω πει πιο πάνω, καθώς δεν είναι από μόνο του ούτε μεγάλο ούτε μικρό, δανείζεται τη μια ή την άλλη από αυτές τις ονομασίες από την μεγαλοσύνη ή τη μικρότητα των πραγμάτων στα οποία αναφέρεται. Αλλά, στις περισσότερες από τις δεσποτικές κυβερνήσεις, οι πολίτες δεν μπορούν, χωρίς να δυσαρεστήσουν τον ηγεμόνα, να ασχοληθούν με την μελέτη του νόμου της φύσης, του νόμου της κοινωνίας, της ηθικής και της πολιτικής. Δεν τολμούν να ανέβουν, από αυτή την άποψη, μέχρι τις πρώτες αρχές αυτών των επιστημών, ούτε να εξυψωθούν σε μεγάλες ιδέες, δεν μπορούν λοιπόν να αξίζουν τον τίτλο των μεγάλων πνευμάτων. Αλλά, εάν όλες οι κρίσεις του λαού υπάγονται στο νόμο του συμφέροντος του, πρέπει, θα πει κανείς, να βρούμε σε αυτή την ίδια αρχή του γενικού συμφέροντος την αιτία όλων των αντιφάσεων που πιστεύουμε, από αυτή την άποψη, ότι αντιλαμβανόμαστε στις ιδέες του λαού. Γι' αυτό το λόγο, ακολουθώ τον παραλληλισμό που άρχισα ανάμεσα στο στρατηγό και τον συγγραφέα, και θέτω στον εαυτό μου αυτή την ερώτηση: εάν η στρατιωτική τέχνη είναι η πιο χρήσιμη από όλες τις τέχνες, γιατί τόσοι πολλοί στρατηγοί, που η δόξα τους χάθηκε, στη διάρκεια της ζωής τους, αυτή όλων των διάσημων ανδρών σε άλλους τομείς, αυτοί, η μνήμη τους και τα κατορθώματά τους, θάφηκαν στον ίδιο τάφο, ενώ η δόξα των συγχρόνων τους συγγραφέων διατηρεί ακόμη την πρώτη της λάμψη; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση, είναι ότι, εάν εξαιρέσουμε τους στρατηγούς οι οποίοι πραγματικά βελτίωσαν τη στρατιωτική τέχνη, και οι οποίοι, όπως οι Πύρροι, οι Αννίβες, οι Γουσταίοι, οι Κοντέ, οι Τυρένν, πρέπει σε αυτό τον τομέα να τοποθετηθούν στην τάξη των προτύπων και των εφευρετών, όλοι οι λιγότερο ικανοί από αυτούς στρατηγοί, καθώς παύουν, με το θάνατό τους, να είναι χρήσιμοι στο έθνος τους, δεν έχουν πλέον δικαίωμα στην ευγνωμοσύνη του, ούτε κατά συνέπεια στην εκτίμηση του. Αντίθετα, όταν πάψουν να ζουν, οι συγγραφείς δεν έχουν σταματήσει να είναι χρήσιμοι στο λαό, έχουν αφήσει στα χέρια του τα έργα που ήδη άξιζαν την εκτίμηση του: αλλά, καθώς η ευγνωμοσύνη πρέπει να επιζεί όσο και η ευεργεσία, η δόξα τους δεν μπορεί να χαθεί παρά τη στιγμή που τα έργα τους θα σταματήσουν να είναι χρήσιμα στην πατρίδα τους. Είναι λοιπόν αποκλειστικά στη διαφορετική και άνιση ωφέλεια με την οποίαν ο συγγραφέας και ο στρατηγός παρουσιάζονται στο λαό μετά το θάνατο τους, που πρέπει να αποδώσουμε αυτή τη διαδοχική ανωτερότητα δόξας την οποίαν σε διαφορετικές εποχές αποκτούν με τη σειρά ο ένας επί του άλλου.

Να για ποια αιτία τόσο βασιλείς, θεοποιημένοι στο θρόνο, έχουν ξεχασθεί αμέσως μετά το θάνατο τους; να γιατί το όνομα των διάσημων συγγραφέων, που, όσο ζουν, βρίσκεται τόσο σπάνια δίπλα σε αυτό των μεγάλων πριγκίπων, μετά το θάνατο αυτών των συγγραφέων, συνδέεται τόσο συχνά με τα ονόματα των μεγάλων βασιλέων. Γιατί το όνομα του Κομφούκιου είναι πιο γνωστό, πιο σεβαστό στην Ευρώπη από το όνομα οποιουδήποτε από τους αυτοκράτορες της Κίνας, και γιατί αναφέρουν το όνομα του Οράτιου πλάι σε αυτό του Αύγουστου.

Ας χρησιμοποιήσουμε για την απόσταση των τόπων ότι λέω για την απόσταση των εποχών, ας αναρωτηθούμε γιατί ο διάσημος μορφωμένος εκτιμάται λιγότερο από το έθνος του από τον επιδέξιο υπουργό. Και για ποιο λόγο ένας Rosny, περισσότερο τιμώμενος στη χώρα μας από έναν Descartes, χάρει λιγότερης εκτίμησης στο εξωτερικό: είναι, θα απαντήσω, επειδή ένας μεγάλος υπουργός δεν είναι καθόλου χρήσιμος παρά στη χώρα του, και επειδή τελειοποιώντας το κατάλληλο εργαλείο για την καλλιέργεια των τεχνών και των επιστημών, συνηθίζοντας το ανθρώπινο πνεύμα σε περισσότερη τάξη και δικαιοσύνη, ο Descartes έγινε πιο χρήσιμος στο σύμπαν, και πρέπει, κατά συνέπεια, να εκτιμάται περισσότερο.

Αλλά θα πει κάποιος, εάν, σε όλες τους τις κρίσεις, τα έθνη δεν συμβουλευόνταν ποτέ παρά το συμφέρον τους, γιατί θα εκτιμούσαν λιγότερο τον εργάτη και τον οινοποιό, που είναι πιο χρήσιμοι, χωρίς αμφιβολία, από τον ποιητή και τον γεωμέτρη;

Είναι επειδή ο λαός αντιλαμβάνεται συγκεχυμένα ότι η εκτίμηση είναι, στα χέρια του, ένας φανταστικός θησαυρός, που δεν έχει πραγματική αξία παρά στο βαθμό που διανέμεται συνετά και σοφά, επειδή, κατά συνέπεια, δεν πρέπει καθόλου να συνδέει εκτίμηση με εργασίες για τις οποίες είναι ικανοί όλοι οι άνθρωποι. Η εκτίμηση, τότε, καθώς θα γινόταν πολύ κοινή, θα έχανε, στην κυριολεξία, όλη της την αρετή. Δεν θα γονιμοποιούσε καθόλου τα σπέρματα του πνεύματος και της εντιμότητας που απλώνονται σε όλες τις ψυχές. Και δεν θα παρήγαγε καθόλου τελικά αυτούς τους διάσημους ανθρώπους σε όλους τους τομείς, τους οποίους διακατέχει στην αναζήτηση της δόξας η δυσκολία να την αποκτήσουν. Ο λαός αντιλαμβάνεται λοιπόν ότι σε σχέση με την γεωργία, είναι η τέχνη και όχι ο τεχνίτης που πρέπει να τιμήσει. Και ότι, εάν κάποτε, στο όνομα της Δήμητρας και του Βάκχου, θεοποίησε τον πρώτο γεωργό και τον πρώτο οινοποιό, αυτή η τιμή, που τόσο δίκαια αποδόθηκε στους εφευρέτες της γεωργίας, δεν πρέπει καθόλου να αποδίδεται σε καλλιεργητές.

Σε κάθε χώρα όπου ο αγρότης δεν επιβαρύνεται καθόλου με φόρους, η ελπίδα του κέρδους που συνδέεται με εκείνη της συγκομιδής είναι αρκετή για να τον κάνει να ασχοληθεί με την καλλιέργεια της γης, και συμπεραίνω από αυτό ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως το έδειξε ήδη ο διάσημος Duclos⁶⁰, είναι προς το συμφέρον των εθνών να επιμερίζουν την εκτίμηση τους, όχι μόνο στην ωφελιμότητα μιας τέχνης, αλλά και στην δυσκολία της.

Ποιος αμφιβάλει ότι μια συλλογή γεγονότων, τέτοια όπως αυτή της *Ανατολικής Βιβλιοθήκης*, δεν είναι τόσο διδακτική, τόσο ευχάριστη, και κατά συνέπεια τόσο χρήσιμη όσο μια εξαιρετική τραγωδία; Γιατί λοιπόν ο λαός έχει μεγαλύτερη εκτίμηση για τον τραγικό ποιητή από τον σοφό συρραφέα έργων; Είναι επειδή έχοντας πεισθεί, από τον μεγάλο αριθμό των προσπαθειών σε σύγκριση με το μικρό αριθμό των επιτυχιών, για την δυσκολία του δραματικού είδους, ο λαός αντιλαμβάνεται ότι, για να δημιουργηθούν Corneille, Racine, Crébillon και Voltaire, πρέπει να συνδέσει απείρως περισσότερη δόξα στην επιτυχία τους, και ότι αντίθετα, είναι αρκετό να τιμήσει τους απλούς συρραφείς έργων με λιγότερη εκτίμηση, για να εφοδιάζεται με αφθονία αυτά τα έργα για τα οποία όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί, και που δεν είναι ακριβώς παρά το έργο του χρόνου και της υπομονής.

60 Δες τον εξαιρετικό έργο του με τον τίτλο: *Μελέτες στα ήθη αυτού του αιώνα*.

Ανάμεσα στους μορφωμένους, όλοι αυτοί που, εντελώς στερημένοι από τα φώτα της φιλοσοφίας, δεν κάνουν παρά να συγκεντρώνουν σε συλλογές γεγονότα διασκορπισμένα στα ερείπια της αρχαιότητας, είναι, σε σχέση με τον πνευματικό άνθρωπο, ότι είναι οι λαξευτές της πέτρας σε σχέση με τον αρχιτέκτονα. Είναι αυτοί που προμηθεύουν τα υλικά για τα κτίρια. Χωρίς αυτούς, ο αρχιτέκτονας θα ήταν άχρηστος. Αλλά λίγοι άνθρωποι μπορούν να γίνουν καλοί αρχιτέκτονες, όλοι είναι ικανοί να λαξεύσουν την πέτρα: είναι λοιπόν προς το δημόσιο συμφέρον να παρέχουμε στους πρώτους πληρωμή εκτίμησης ανάλογη με την δυσκολία της τέχνης τους. Είναι από αυτό το ίδιο κίνητρο, και επειδή το εφευρετικό και συστηματικό πνεύμα της εφεύρεσης δεν αποκτάται κανονικά παρά με μεγάλους και επίπονους στοχασμούς, που συνδέουμε μεγαλύτερη εκτίμηση σε αυτό το είδος του πνεύματος περισσότερο από κάθε άλλο, και που τελικά, σε όλα τα είδη μιας περίπου παρόμοιας ωφελιμότητας, ο λαός καθορίζει πάντοτε την εκτίμηση του ανάλογα με την άνιση δυσκολία αυτών των διαφορετικών ειδών.

Λέω μιας περίπτωσης παρόμοιας ωφελιμότητας, επειδή, εάν ήταν δυνατόν να φανταστούμε ένα είδος πνεύματος εντελώς άχρηστο, όση δυσκολία και αν είχε να διακριθεί σε αυτό, ο λαός δεν θα έδινε καμία εκτίμηση σε ένα τέτοιο ταλέντο. Θα μεταχειριζόταν αυτόν που θα το είχε αποκτήσει, όπως ο Αλέξανδρος μεταχειρίστηκε αυτόν τον άνδρα που, ενώπιον του, κάρφωσε, λένε, με εξαιρετική επιδεξιότητα, σπόρους από κεχρί μέσα από την τρύπα μιας βελόνας, και που δεν απόκτησε από την δικαιοσύνη του ηγεμόνα παρά ένα μόδιο κεχριού ως αμοιβή.

Η αντίφαση, την οποίαν κάποιες φορές νομίζουμε ότι αντιλαμβανόμαστε ανάμεσα στο συμφέρον και την κρίση του λαού, δεν είναι λοιπόν ποτέ παρά φαινομενική. Το δημόσιο συμφέρον, όπως πρότευνα να αποδείξω, είναι λοιπόν ο μόνος καταναμητής της εκτίμησης που δίδεται στα διαφορετικά είδη πνεύματος.

Κεφάλαιο 13.

Για την εντιμότητα σε σχέση με τους αιώνες και τους διαφορετικούς λαούς.

Σε όλους τους αιώνες και στις διαφορετικές χώρες, η εντιμότητα δεν μπορεί να είναι παρά η συνήθεια ωφέλιμων πράξεων στην κοινωνία της. Όσο βέβαιη και αν είναι αυτή η πρόταση, για να κάνω πιο φανερά αντιληπτή την αλήθεια, θα προσπαθήσω να δώσω σαφείς και ακριβείς ιδέες για την αρετή.

Για το λόγο αυτό, θα εκθέσω τα δύο συναισθήματα που, για το θέμα αυτό, έχουν μέχρι τώρα χωρίσει τους ηθικολόγους.

Οι μεν υποστηρίζουν ότι έχουμε για την αρετή ιδέα απόλυτη και ανεξάρτητη από τους αιώνες και τις διαφορετικές κυβερνήσεις, ότι η αρετή είναι πάντοτε μια και πάντοτε μοναδική. Οι άλλοι υποστηρίζουν, αντίθετα, ότι κάθε έθνος σχηματίζει γι' αυτήν διαφορετική ιδέα.

Οι πρώτοι φέρνουν, σε απόδειξη των γνώμών τους, τα επινοητικά όνειρα, αλλά ακατανόητα, του πλατωνισμού. Η αρετή, σύμφωνα με αυτούς, δεν είναι κάτι διαφορετικό από την ίδια την ιδέα της τάξης, της αρμονίας και ενός βασικού ωραίου. Αλλά αυτό το ωραίο είναι μυστήριο που δεν μπορούν να δώσουν την ακριβή ιδέα του: γι' αυτό δεν βασίζουν καθόλου το σύστημά τους στην γνώση που η ιστορία μας δίνει για την καρδιά και το πνεύμα του ανθρώπου.

Οι δεύτεροι, και μεταξύ τους ο Montaigne, με όπλα με βαφή πιο δυνατή από τα επιχειρήματα, δηλαδή, με γεγονότα, επιτίθενται στη γνώμη των πρώτων, δείχνουν ότι μια πράξη, ενάρετη στο βορρά, είναι φαύλη στη μεσημβρία, και συμπεραίνουν από αυτό ότι η ιδέα της αρετής είναι καθαρά αυθαίρετη.

Αυτές είναι οι γνώμες των δυο ειδών των φιλοσόφων. Αυτοί εκεί, για να μην έχουν συμβουλευθεί την ιστορία, περιπλανιόνται ακόμη στον δαίδαλο μια μεταφυσικής λέξεων: αυτοί εδώ, για να μην έχουν καθόλου εξετάσει αρκετά σε βάθος τα γεγονότα που παρουσιάζει η ιστορία, έχουν σκεφθεί ότι μόνο η ιδιοτροπία αποφάσιζε για το καλό ή το κακό των ανθρώπινων πράξεων. Αυτές οι δύο σχολές των φιλοσόφων έχουν κάνει εξίσου λάθος. Αλλά η μία και η άλλη θα είχαν αποφύγει το λάθος, εάν είχαν θεωρήσει, με προσεκτικό μάτι, την ιστορία του κόσμου. Τότε θα είχαν αντιληφθεί ότι οι αιώνες πρέπει απαραίτητα να οδηγούν, σε ότι αφορά τη φυσική και την ηθική, σε επαναστάσεις που αλλάζουν την όψη των κρατών, ότι, στις μεγάλες ανατροπές, τα συμφέροντα ενός λαού δοκιμάζουν πάντοτε μεγάλες αλλαγές, ότι οι ίδιες πράξεις μπορούν να γίνονται γι' αυτόν διαδοχικά χρήσιμες και βλαβερές, κατά συνέπεια να παίρνουν με τη σειρά τους το όνομα των ενάρετων ή των φαύλων.

Σαν συνέπεια αυτής της παρατήρησης, εάν είχαν θελήσει να σχηματίσουν από την αρετή ιδέα καθαρά απόλυτη και ανεξάρτητη από την πρακτική, θα είχαν αναγνωρίσει ότι, με αυτή τη λέξη αρετή, δεν μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε παρά την επιθυμία για την γενική ευτυχία, ότι, κατά συνέπεια, το δημόσιο καλό είναι το αντικείμενο της αρετής, και ότι οι πράξεις που επιτάσσει είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί για να επιτύχει αυτό το σκοπό. Ότι έτσι η ιδέα της αρετής δεν είναι καθόλου αυθαίρετη, ότι, στους αιώνες και στις διαφορετικές χώρες, όλοι οι άνθρωποι, τουλάχιστον αυτοί που ζουν στην κοινωνία, πρέπει να σχηματίσουν γι' αυτήν την ίδια ιδέα, και ότι τελικά, εάν οι λαοί την παρουσιάζουν με διαφορετικές μορφές, είναι επειδή παίρνουν για την ίδια την αρετή τα διαφορετικά μέσα που χρησιμοποιεί για να επιτύχει το σκοπό της.

Αυτός ο ορισμός της αρετής δίνει, νομίζω, σαφή ιδέα, απλή, και σύμφωνη με την εμπειρία. Συμφωνία που μπορεί μόνη να διαπιστώσει την αλήθεια μιας γνώμης.

Η πυραμίδα της Ουράνιας Αφροδίτης, που η κορυφή της χανόταν στους ουρανοί, και που η βάση της στηριζόταν στη γη, είναι το έμβλημα όλων των συστημάτων, που καταρρέουν τόσο γρήγορα όσο κατασκευάζονται, εάν δεν στηρίζονται στην ακλόνητη βάση των γεγονότων της εμπειρίας. Είναι συνεπώς σε γεγονότα, δηλαδή, στην τρέλα και την παραξενιά που είναι μέχρι σήμερα ανεξήγητες νόμων και διαφορετικών συνηθειών, που βασίζω την απόδειξη της γνώμης μου.

Όσο ηλίθιος και αν υποθέσουμε τους λαούς, είναι βέβαιο ότι φωτισμένοι από τα συμφέροντα τους δεν έχουν καθόλου υιοθετήσει χωρίς κίνητρο τα γελοία έθιμα που βρίσκουμε καθιερωμένα σε κάποιους από αυτούς. Η παραξενιά αυτών των εθίμων προέρχεται λοιπόν από την ποικιλία των συμφερόντων των λαών: πράγματι, εάν έχουν αντιληφθεί συγκεκριμένα, με τη λέξη αρετή, την επιθυμία της δημόσιας ευτυχίας, εάν δεν έχουν, κατά συνέπεια, ονομάσει έντιμες παρά πράξεις χρήσιμες για την πατρίδα, και εάν η ιδέα της ωφελιμότητας συνδέεται πάντοτε μυστικά με την ιδέα της αρετής, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι τα πιο γελοία έθιμα, και μάλιστα τα πιο βάνουσα, όπως θα αποδείξω με κάποια παραδείγματα, έχουν πάντοτε για βάση την πραγματική ή φαινομενική ωφελιμότητα του δημόσιου καλού.

Η κλοπή επιτρεπόταν στην Σπάρτη, δεν τιμωρούσαν σε αυτήν παρά την αδεξιότητα του κλέφτη που συλλαμβανόταν⁶¹: τι ποιο παράξενο από αυτό το έθιμο; Εντούτοις, εάν θυμηθούμε τους νόμους του Λυκούργου, και την περιφρόνηση που είχαν για το χρυσό και το ασήμι, σε μια δημοκρατία όπου οι νόμοι δεν έδιναν θέση παρά σε νόμιμα από βαρύ και εύθραυστο σίδηρο, θα αντιληφθούμε ότι οι κλοπές των πουλερικών και των λαχανικών ήσαν οι μόνες που μπορούσαν να διαπράξουν. Καθώς γίνονταν πάντοτε με επιδεξιότητα, καθώς συχνά τις αρνούσαν με σταθερότητα⁶², τέτοιες κλοπές συντηρούσαν τους Λακεδαιμονίους στην συνήθεια του θάρρους και της επαγρύπνησης: ο νόμος που επέτρεπε την κλοπή μπορούσε λοιπόν να είναι πολύ χρήσιμος σε αυτό τον λαό, που δεν είχε λιγότερο να φοβάται την προδοσία των ειλωτών από την φιλοδοξία των Περσών, και που δεν μπορούσε να αντιτάξει στις προσβολές των μεν, όπως και στους αμέτρητους στρατούς των άλλων, παρά το ανάχωμα αυτών των δυο αρετών. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι η κλοπή, βλαβερή σε όλους τους πλούσιους λαούς, αλλά χρήσιμη στη Σπάρτη, έπρεπε να τιμάται εκεί.

Στο τέλος του χειμώνα, όταν η έλλειψη τροφίμων υποχρεώνει τον άγριο να αφήσει την καλύβα του, και όταν η πείνα του επιβάλλει να πάει για κυνήγι για να κάνει νέες προμήθειες, κάποια από τα άγρια έθνη συγκεντρώνονται πριν από την αναχώρησή τους, κάνουν τους εξηντάρηδες ανέβουν πάνω στις βελανιδιές, και τραντάζουν τις βελανιδιές με μεγάλη δύναμη, οι περισσότεροι γέροι πέφτουν, και σφαγιάζονται την ίδια στιγμή της πτώσης τους. Αυτό το γεγονός είναι γνωστό, και τίποτα δεν φαίνεται κατ' αρχήν πιο φρικτό από αυτό το έθιμο: εντούτοις, πόση έκπληξη, όταν μετά την εξέταση της προέλευσης του, βλέπουμε ότι ο άγριος θεωρεί την πτώση αυτών των δύστυχων γέρων σαν απόδειξη της αδυναμίας τους να υπομείνουν την κούραση του κυνηγιού! Θα τους αφήσει στις καλύβες ή στο δάσος, στο έλεος της πείνας και των άγριων

61 Η κλοπή τιμάται με όμοιο τρόπο στο βασίλειο του Κονγκό, αλλά δεν πρέπει καθόλου να γίνεται εν αγνοία του κατόχου του κλεμμένου πράγματος: όλα πρέπει αρπάζονται με τη βία. Αυτό το έθιμο, έλεγαν, συντηρεί το θάρρος των λαών. Στους Σκύθες, αντίθετα, κανένα έγκλημα πιο μεγάλο από την κλοπή, και ο τρόπος της ζωής τους απαιτούσε να την τιμωρούν αυστηρά: τα στρατεύματα τους τριγύριζαν εδώ και εκεί στις πεδιάδες, πόση ευκολία στην κλοπή! Και πόση αταξία, εάν είχαν ανεχθεί τέτοιες κλοπές! Επίσης, λέει ο Αριστοτέλης, έχουν καθιερώσει στη χώρα τους το νόμο για φύλακα των στρατευμάτων τους.

62 Όλοι ξέρουν το περιστατικό που διηγούνται για έναν νέο Λακεδαιμόνιο που, από το να ομολογήσει τη κλοπή του, άφησε, χωρίς να φωνάξει, να του φάει τη κοιλία μια νεαρή αλεπού που την είχε κλέψει και την είχε κρύψει κάτω από το ρούχο του.

θηρίων; Προτιμά να τους στερήσει τη διάρκεια και την βία των πόνων, και, με γρήγορες και απαραίτητες πατροκτονίες, να βγάλει τους πατέρες του από τον τρόπο ενός σκληρού και πολύ αργού θανάτου. Να η αρχή ενός εθίμου τόσο απαισίτου, να πωσ ένας περιπλανώμενος λαός, που το κυνήγι και η ανάγκη για προμήθειες κρατά για έξη μήνες σε μεγάλα δάση, βρίσκεται αναγκασμένος, στην κυριολεξία, σε αυτή την βαρβαρότητα, και πωσ, σε αυτές τις χώρες, η πατροκτονία εμπνέεται και εκτελείται από την ίδια αρχή του ανθρωπισμού που μας κάνει να την θεωρούμε με τρόπο⁶³.

Αλλά, χωρίς να έχουμε στήριγμα στα άγρια έθνη, ας ρίξουμε το βλέμμα μας σε μια πολιτισμένη χώρα, όπως είναι η Κίνα. Ας αναρωτηθούμε γιατί δίνουν στους πατεράδες το δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στα παιδιά τους; και θα δούμε ότι οι γαίες αυτής της αυτοκρατορίας, όποια και αν είναι η έκταση τους, δεν μπόρεσαν κάποτε να καλύψουν παρά με δυσκολία τις ανάγκες των πολυάριθμων κατοίκων του. Αλλά, καθώς η πολύ μεγάλη δυσαναλογία ανάμεσα στον μεγάλο αριθμό των ανθρώπων και την γονιμότητα των γαιών προξενούσε απαραίτητα μοιραίους πολέμους σε αυτή την αυτοκρατορία και ίσως ακόμη και στο σύμπαν, αντιλαμβανόμαστε ότι, σε μια στιγμή πείνας, και για να προλάβει μια απειρία φόνων και άχρηστων δυστυχιών, το κινεζικό κράτος, ανθρωπιστικό στις προθέσεις του, αλλά βάρβαρο στην επιλογή των μέσων, μπόρεσε, με ένα αίσθημα ανθρωπισμού ελάχιστα φωτισμένο, να θεωρήσει αυτές τις βαναυσότητες απαραίτητες για την ηρεμία του κόσμου. *Θυσιάζω, λένε, γι' αυτό το λόγο κάποια δύστυχα θύματα, στα οποία η παιδικότητα και η άγνοια αφαιρούν την γνώση και τον τρόπο του θανάτου, στα οποία συνίσταται ίσως αυτό που είναι ίσως το πιο φοβερό*⁶⁴.

Είναι χωρίς αμφιβολία από την επιθυμία να αντισταθούν στον τόσο μεγάλο πολλαπλασιασμό των ανθρώπων, και κατά συνέπεια στην ίδια από την ίδια προέλευση, που πρέπει να αποδώσουμε την γελοία λατρεία που ορισμένοι λαοί της Αφρικής διατηρούν ακόμη σήμερα για τους αναχωρητές που απαγορεύουν στον εαυτό τους την επαφή με τις γυναίκες, την οποίαν επιτρέπουν στον εαυτό τους με τα κτήνη.

Αυτό ήταν ομοίως το κίνητρο του δημόσιου συμφέροντος, και η επιθυμία να προστατεύσουν την σεμνή ομορφιά ενάντια στις προσβολές της ακράτειας, που κάποτε υποχρέωσε του Ελβετούς να εκδώσουν ένα έντυπο με το οποίο όχι μόνο δεν επιτρέπεται, αλλά επιβαλλόταν μάλιστα σε κάθε ιερέα έχει παλλακίδα⁶⁵.

63 Στο βασίλειο του Juída, στην Αφρική, δεν δίνουν καμιά βοήθεια στους αρρώστους, θεραπεύονται όπως μπορούν: όταν γίνουν καλά, δεν ζουν λιγότερο εγκάρδια με αυτούς που τους εγκατέλειψαν με αυτό τον τρόπο.

Οι κάτοικοι του Κογκκό σκοτώνουν τους αρρώστους που νομίζουν ότι δεν μπορούν να θεραπευθούν, είναι, λένε, για αν τους απαλλάξουν από τους πόνους και την αγωνία.

Στο νησί της Φορμόζας, όταν ένας άνθρωπος είναι επικίνδυνα άρρωστος, του περνούν θηλιά στο λαιμό του, και τον στραγγαλίζουν για να απαλλάξουν από τον πόνο.

64 Ο τρόπος για να απαλλάσσονται από τα κορίτσι στις καθολικές χώρες είναι να τις υποχρεώνουν να γίνονται μοναχές: πολλές περνούν με αυτό τον τρόπο δυστυχημένη ζωή, μέσα στα βάσανα και την απελπισία. Ίσως το έθιμο μας, από αυτή την άποψη, να είναι πιο βάρβαρο από αυτό των κινέζων.

65 Ο Zwingle, ένας συγγραφέας στα καντόνια της Ελβετίας, τους υπενθυμίζει το έντυπο που έγινε από τους προγόνους τους, που πρόσταζε κάθε ιερέα να έχει παλλακίδα, από φόβο να μην προσβάλει την αγνότητα του διπλανού του. *Fra Paolo, histoire du concile de Trente, livre I.*

Αναφέρεται, στον δέκατο έβδομο κανόνα της συνόδου του Τολέδο: ότι αυτός που αρκείται σε μια μόνο γυναίκα είτε σύζυγο είτε παλλακίδα, κατ' επιλογήν του, δεν θα εξαιρείται από την Θεία κοινωνία. Ήταν προφανώς για να προστατεύσουν την παντρεμένη γυναίκα από κάθε προσβολή, που τότε η εκκλησία ανεχόταν τις παλλακίδες.

Στις ακτές της Coromandel, όπου οι γυναίκες απαλλάσσονταν με το δηλητήριο από τον ενοχλητικό ζυγό του γάμου, ήταν τελικά το ίδιο κίνητρο που, με ένα φάρμακο τόσο απαίσιο όσο και κακό, υποχρέωσε τον νομοθέτη να εφοδιάσει για την ασφάλεια των συζύγων, υποχρεώνοντας τις γυναίκες να καίγονται στο μνήμα του συζύγου τους⁶⁶.

Σύμφωνα με τα επιχειρήματά μου, όλα τα γεγονότα που μόλις ανέφερα βοηθούν να αποδείξω ότι τα έθιμα, ακόμη και τα πιο βάνουσα και τα πιο τρελά, έχουν πάντοτε την πηγή τους στην πραγματική ωφελιμότητα, ή τουλάχιστον την φαινομενική, του λαού.

Αλλά, θα πει κάποιος, αυτά τα έθιμα δεν είναι λιγότερο απαίσια ή γελοία: ναι, ναι επειδή αγνοούμε τα κίνητρα της καθιέρωσης τους, και επειδή αυτά τα έθιμα, αφιερωμένα από την παλαιότητα τους και από την δεισιδαιμονία, έχουν επιβιώσει, από την αμέλεια ή την αδυναμία των κυβερνήσεων, πολύ χρόνο μετά την εξαφάνιση των αιτίων της καθιέρωσης τους.

Όταν η Γαλλία δεν ήταν, στην κυριολεξία, παρά ένα μεγάλο δάσος, ποιος αμφιβάλλει ότι αυτές οι δωρεές χέρσων γαιών, που έγιναν με θρησκευτικές εντολές, δεν έπρεπε τότε να επιτρέπονται, και ότι η παράταση μιας τέτοιας άδειας δεν θα ήταν τώρα τόσο παράλογη και τόσο βλαβερή στο κράτος όσο μπορούσε να είναι σοφή και χρήσιμη όταν η Γαλλία ήταν ακόμη ακαλλιέργητη; Όλα τα έθιμα που δεν προσφέρουν παρά πρόσκαιρα πλεονεκτήματα, είναι σαν τα ικριώματα που πρέπει να αποξηλωθούν όταν τα ανάκτορα έχουν ανεγερθεί.

Τίποτα πιο συνετό στον ιδρυτή της αυτοκρατορίας των Ίνκας, από το να παρουσιάσει κατ' αρχήν στους Περουβιανούς σαν ο γιός του Ηλίου, και να τους πείσει ότι τους έφερε τους νόμους που του είχε υπαγορεύσει ο θεός πατέρας του. Αυτό το ψέμα μετέδιδε στους αγρίους περισσότερο σεβασμό για την νομοθεσία του, αυτό το ψέμα ήταν λοιπόν τόσο πολύ χρήσιμο σε αυτό το κράτος που δημιουργείτο, για να μην έπρεπε να θεωρείται ενάρτετο: αλλά, αφού μπήκαν τα θεμέλια μιας καλής νομοθεσίας, αφού ασφαλίστηκε, με τον ίδιο το σχηματισμό της κυβέρνησης, με την ακρίβεια με την οποία τηρούνταν πάντοτε οι νόμοι, θα έπρεπε, λιγότερο υπερήφανος ή περισσότερο φωτισμένος, αυτός ο νομοθέτης να είχε προβλέψει επαναστάσεις που θα μπορούσαν να συμβούν στα ήθη και στα συμφέροντα των λαών του, και τις αλλαγές τις οποίες κατά συνέπεια θα έπρεπε να κάνει στους νόμους του. Να διακηρύξει σε αυτούς τους ίδιους λαούς, ο ίδιος ή οι διάδοχοί του, το χρήσιμο και απαραίτητο ψέμα που χρησιμοποίησε για να τους κάνει ευτυχισμένους. Να αφαιρέσει, με αυτή την ομολογία, από τους νόμους του τον χαρακτήρα της ιερότητας που, καθώς τους καθιστούσε ιερούς και απαραβίαστους, έπρεπε να αντιταχθεί σε κάθε μεταρρύθμιση, και που ίσως κάποια μέρα θα είχε καταστήσει αυτούς τους ίδιους νόμους βλαβερούς για το κράτος, εάν, με την αποβίβαση των Ευρωπαίων, αυτή η αυτοκρατορία δεν είχε καταστραφεί σχεδόν αμέσως μόλις είχε σχηματισθεί.

Το συμφέρον των κρατών, όπως όλα τα ανθρώπινα πράγματα, υπόκειται σε χίλιες επαναστάσεις. Οι ίδιοι νόμοι και τα ίδια έθιμα γίνονται διαδοχικά χρήσιμοι ή βλαβεροί στο ίδιο λαό. Από αυτό συμπεραίνω ότι αυτοί οι νόμοι πρέπει με τη σειρά να υιοθετούνται και να απορρίπτονται, και ότι οι ίδιες πράξεις πρέπει διαδοχικά να ονομάζονται ενάρτετες ή φαύλες, πρόταση που δεν μπορούμε να αρνηθούμε χωρίς να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχουν πράξεις συγχρόνως ενάρτετες και βλαβερές για το κράτος, χωρίς να υποσκάψουμε, κατά συνέπεια, τα θεμέλια κάθε νομοθεσίας και κάθε κοινωνίας.

Το γενικό συμπέρασμα από όλα όσα έχω μόλις πει, είναι ότι η αρετή δεν είναι παρά η επιθυμία της ευτυχίας των ανθρώπων, και ότι με αυτόν τον τρόπο η εντιμότητα, την

66 Οι γυναίκες του Mezurado καίγονται με τους συζύγους τους. Ζητούν οι ίδιες την τιμή του θανάτου στην πυρά: αλλά κάνουν συγχρόνως ότι μπορούν για να τον αποφύγουν.

οποίαν θεωρώ ως την αρετή στη πράξη, δεν είναι, σε όλους τους λαούς και σε όλες τις διαφορετικές κυβερνήσεις, παρά η συνήθεια πράξεων χρήσιμων στο έθνος του⁶⁷. Όσο φανερό και αν είναι αυτό το συμπέρασμα, καθώς δεν υπάρχει έθνος που δεν γνωρίζει και δεν συγγέει μαζί δυο διαφορετικά είδη αρετής. Η μια, την οποία ονομάζω *αρετή προκατάληψης*, και η άλλη, *αληθινή αρετή*. Νομίζω, για να μην αφήσω τίποτα να γίνει επιθυμητό σε αυτό το θέμα, ότι πρέπει να εξετάσω την φύση αυτών των δυο ειδών αρετής.

67 Νομίζω ότι δεν είναι απαραίτητο να επισημάνω ότι μιλάω εδώ για την *πολιτική εντιμότητα*, και όχι για την *θρησκευτική εντιμότητα*, που προτείνει άλλους σκοπούς, επιβάλλει άλλα καθήκοντα και τείνει σε πράγματα πιο έξοχα.

Κεφάλαιο 14.

Για αρετές προκατάληψης και για αληθινές αρετές

Ονομάζω *αρετές προκατάληψης* όλες αυτές που η ακριβής παρατήρηση τους δεν συνεισφέρει σε τίποτα στην δημόσια ευτυχία, τέτοιες είναι η λιτότητα αυτών των ανόητων φακίρηδων από τους οποίους κατοικείται η Ινδία. Αρετές που, συχνά αδιάφορες και ακόμη βλαβερές για το κράτος, είναι η τιμωρία σε αυτούς που αφιερώνουν τη ζωή τους σε αυτές. Αυτές οι ψεύτικες αρετές, στα περισσότερα έθνη, τιμώνται περισσότερο από τις αληθινές αρετές, και αυτοί που τις ασκούν δείχνουν μεγαλύτερη ευλάβεια από ότι οι καλοί πολίτες.

Κανείς δεν τιμάται περισσότερο στο Ινδουϊστίαν από τους Βραχμάνους⁶⁸: τους λατρεύουν μέχρι και την γύμνια τους⁶⁹, και σέβονται σε αυτούς τις τιμωρίες τους, και αυτές οι τιμωρίες είναι πραγματικά φρικτές⁷⁰: οι μεν μένουν όλη τους τη ζωή δεμένοι σε ένα δένδρο, οι άλλοι ταλαντεύονται κρεμασμένοι πάνω από τη φωτιά, αυτοί εδώ έχουν πολύ βαριές αλυσίδες, αυτοί εκεί δεν τρέφονται παρά μόνο με υγρά, κάποιιοι κλείνουν το στόμα τους με λουκέτο, και κάποιιοι άλλοι δένουν ένα κουδούνι στην ακροβυστία, και είναι τιμή για τους πατεράδες να εκπορνεύουν τις κόρες τους στους φακίρηδες.

Ανάμεσα στις πράξεις ή τα έθιμα στα οποία η δεισιδαιμονία συνδέει το όνομα των ιερών, μια από τις πιο ευχάριστες, χωρίς αντίρρηση, είναι αυτές των Juibus, των ιερειών της νήσου Φορμόζας. « Για να υπηρετήσουν άξια, και να αξίζουν την ευσέβεια του λαού, πρέπει, μετά τις τελετές, τις ακροβασίες και τις κραυγές, να φωνάζουν ότι βλέπουν τους θεούς τους. Αφού βγάλουν αυτές τις κραυγές, κυλίνονται στη γη, ανεβαίνουν στη σκεπή των παγόδων, αποκαλύπτουν την γύμνια τους, χτυπούν τους γλουτούς τους, αδειάζουν τα ούρα τους, κατεβαίνουν γυμνές, και πλένονται μπροστά στους συγκεντρωμένους⁷¹.»

Πάρα πολύ ευτυχισμένοι ακόμη οι λαοί στους οποίους, τουλάχιστον, οι αρετές προκατάληψης είναι μόνο γελοίες, συχνά είναι βάρβαρες⁷². Στην πρωτεύουσα του

68 Οι βραχμάνοι έχουν το αποκλειστικό προνόμιο να ζητούν ελεημοσύνη: εξωθούν τον κόσμο να τους δίνει, και αυτοί δεν δίνουν ελεημοσύνη.

69 Γιατί, λένε αυτοί οι βραχμάνοι, όταν γινόμαστε άνδρες, να ντρεπόμαστε να είμαστε γυμνοί, αφού βγήκαμε γυμνοί και χωρίς ντροπή από την κοιλιά της μάνας μας;

Οι κάτοικοι της Καραϊβικής δεν έχουν λιγότερη ντροπή για ένα ρούχο απ' ότι εμείς θα είχαμε για τη γύμνια μας. Εάν οι περισσότεροι άγριοι καλύπτουν ορισμένα μέρη του σώματός τους, δε είναι καθόλου γι' αυτούς το αποτέλεσμα μιας φυσικής αιδούς, αλλά μιας λεπτότητας, μιας ευαισθησίας κάποιων μερών, και του φόβου να τραυματιστούν διασχίζοντας τα δάση και τις λόχμες.

70 Υπάρχουν στο βασίλειο του Πεγκού, αναχωρητές που ονομάζονται *σαντόν*, δεν ζητούν ποτέ τίποτα ακόμη και αν είναι να πεθάνουν από την πείνα. Προλαβαίνουν την αλήθεια όλες τους τις επιθυμίες. Όποιος εξομολογείται σε αυτούς δεν μπορεί να τιμωρηθεί, όποιο έγκλημα και αν έχει διαπράξει. Αυτοί οι σαντόν μένουν στην εξοχή, στους κορμούς δένδρων: μετά τον θάνατό τους, τους τιμούν σαν θεούς.

71 Ταξίδια της εταιρείας των Ολλανδικών Ινδιών.

72 Οι γυναίκες της Μαδαγασκάρης πιστεύουν ευτυχισμένες ή δυστυχισμένες ώρες και μέρες. Είναι θρησκευτικό καθήκον, όταν ξεγεννούν σε δυστυχισμένες ώρες ή μέρες, να εκθέτουν τα παιδιά τους στα ζώα, να τα θάβουν ή να τα πνίγουν.

Σε έναν από τους ναούς της αυτοκρατορίας του Πεγκού, μεγαλώνουν παρθένες. Κάθε χρόνο, στη γιορτή του ειδώλου, θυσιάζουν μια από αυτές τις δυστυχισμένες. Ο ιερέας, με

Cochin, τρέφουν κροκοδείλους, και όποιος εκτίθεται στην μανία αυτών των ζώων, και τον καταβροχθίζουν, θεωρείται ανάμεσα στους εκλεκτούς. Στο βασίλειο του Martemban, είναι πράξη αρετής, την ημέρα που γίνεται περιφορά του ειδώλου, να ρίχνεται κάποιος κάτω από τις ρόδες της άμαξας, η να κόβει το λαιμό του στο πέραςμα του. Αυτός που αφοσιώνεται σε αυτό τον θάνατο ανακηρύσσεται άγιος, και το όνομα του, για το λόγο αυτό, γράφεται σε ένα βιβλίο.

Αλλά, εάν υπάρχουν αρετές, υπάρχουν επίσης εγκλήματα προκατάληψης. Ένα τέτοιο είναι για έναν βραχμάνο να παντρευτεί μια παρθένα. Στο νησί της Φορμόζας, εάν, κατά τη διάρκεια των τριών μηνών που του επιβάλλεται να είναι γυμνός, ένας άνδρας καλυφτεί με το πιο μικρό κομμάτι υφάσματος, φοράει, λένε, στόλισμα ανάξιο για έναν άνδρα. Σε αυτό το ίδιο νησί, είναι έγκλημα για τις έγκυες γυναίκες να ξεγεννούν πριν από την ηλικία των τριάντα πέντε ετών: είναι έγκυες; Ξαπλώνουν στα πόδια της ιέρειας, η οποία, εκτελώντας το νόμο, τις πατά μέχρις ότου αποβάλουν.

Στο Πεγκού, όταν οι ιερείς και οι μάγοι προβλέπουν την ανάρρωση ή το θάνατο ενός αρρώστου⁷³, είναι έγκλημα για τον καταδικασμένο να ξαναγουρίσει. Στην ανάρρωση του, ο καθένας τον αποφεύγει και τον βρίζει. Εάν ήταν καλός, λένε οι ιερείς, ο Θεός θα τον είχε δεχθεί στην συντροφιά του.

Δεν υπάρχουν, ίσως, καθόλου χώρες όπου δεν έχουν για κάποια από αυτά τα εγκλήματα προκατάληψης, περισσότερη φρίκη από ότι για τα πιο αποτρόπαια κακουργήματα και τα πιο βλαβερά για την κοινωνία.

Στους Giague, λαό ανθρωποφάγο που καταβροχθίζει τους νικημένους εχθρούς του, μπορούν, χωρίς να εγκληματήσουν, λέει ο π. Cavazi, να θρυμματίζουν τα ίδια τους τα παιδιά σε ένα γουδί, με ρίζες, λάδι και φύλλα, να βράζουν, και να κάνουν από αυτά κρέμα με την οποίαν τρίβονται για να γίνουν απρόσβλητοι. Αλλά θα ήταν φρικτή ιεροσυλία να μην σφαγιάσουν, το μήνα Μάιο, με κτυπήματα τσάπας, έναν νέο και μια νέα ενώπιον της βασίλισσας της χώρας. Όταν ωριμάζουν τα στάχυα, η βασίλισσα, περιβαλλόμενη από τους αυλικούς της, βγαίνει από το ανάκτορο της, στραγγαλίζει αυτούς που βρίσκονται στο δρόμο της, και τους δίνει για φαγητό στην ακολουθία της: αυτές οι θυσίες, λέει, είναι απαραίτητες για να απαλύνει τις ψυχές των προγόνων της, που βλέπουν, με λύπη, τους κοινούς ανθρώπους να χαίρονται τη ζωή την οποίαν αυτοί στερούνται. Μόνο αυτή η αδύναμη παρηγοριά μπορεί να τους υποχρεώσει να ευλογήσουν την συγκομιδή.

Στο βασίλειο του Κονγκό, της Αγκόλας και της Ματάμπα, ο σύζυγος μπορεί, χωρίς ντροπή, να πουλήσει τη γυναίκα του, ο πατέρας το γιό του, ο γιός τον πατέρα του: σε

ιερατικά άμφια, την γδέρνει, την στραγγαλίζει, ξεριζώνει την καρδιά της και την πετά στο πρόσωπο του ειδώλου. Αφού τελειώσει η τελετή, οι ιερείς γευματίζουν, φορούν ρούχα με φρικτό σχήμα, και χορεύουν μπροστά στο λαό. Στους άλλους ναούς αυτής της χώρας, δεν θυσιάζουν παρά άνδρες. Αγοράζουν για το σκοπό αυτό έναν ωραίο και καλοκαμωμένο δούλο. Αυτός ο δούλος, ντυμένος με λευκό φόρεμα, πλυμένος τρία πρωινά, στη συνέχεια τον δείχνουν στο λαό. Την τέταρτη μέρα οι ιερείς του ανοίγουν την κοιλιά, του ξεριζώνουν την καρδιά, πασαλείφουν το είδωλο με το αίμα του, και τρώνε τη σάρκα του σαν ιερή. *Το αθώο αίμα*, λένε οι ιερείς, *πρέπει να τρέξει προς εξιλέωση των αμαρτιών του έθνους τους. Εξάλλου, πρέπει κάποιος να πάει κοντά στον μεγάλο Θεό να τον κάνει να θυμηθεί τον λαό του.* Είναι καλό να παρατηρήσουμε ότι οι ιερείς δεν αλλάζουν ποτέ στην επιτροπή.

73 Όταν ένας Giague πεθαίνει, τον ερωτούν για άφησε τη ζωή; Ένας ιερέας, μιμούμενος τη φωνή του πεθαμένου, απαντά ότι δεν έκανε αρκετές θυσίες στους προγόνους του. Αυτές οι θυσίες είναι σημαντικό μέρος του εισοδήματος των ιερέων.

αυτές τις χώρες, δεν γνωρίζουν παρά μόνο ένα έγκλημα⁷⁴, είναι να αρνηθεί κανείς τις πρώτες του συγκομιδές στον Chitombé, μεγάλο ιερέα της έθνους. Αυτοί οι λαοί, λέει ο πατήρ Λαμπάτ, τόσο στερημένοι από όλες τις αληθινές αρετές, είναι πολύ ευσυνειδήτοι παρατηρητές αυτού του γεγονότος. Κρίνουν καλά ότι το να ασχολούνται μόνο με την αύξηση των εισοδημάτων τους, είναι όλο αυτό που τους συνιστά ο Chitombé: δεν επιθυμεί καθόλου οι νέγροι του να είναι πιο φωτισμένοι, θα φοβόταν μάλιστα μήπως πολύ ορθές ιδέες για την αρετή θα ελάττωναν και την δεισιδαιμονία και το φόρο που του πληρώνει.

Αυτό που είπα για τα εγκλήματα και για τις αρετές προκατάληψης είναι αρκετό για να γίνει αντιληπτή η διαφορά αυτών των αρετών από τις αληθινές αρετές: δηλαδή, αυτές που, διαρκώς, προσθέτουν στην δημόσια ευτυχία, και χωρίς τις οποίες οι κοινωνίες δεν μπορούν να επιβιώσουν.

Σαν συνέπεια αυτών των δυο διαφορετικών ειδών αρετής, θα διακρίνω δυο διαφορετικά είδη διαφθοράς των ηθών: το ένα που θα το ονομάσω *θρησκευτική διαφθορά*, και το άλλο *πολιτική διαφθορά*⁷⁵. Αλλά πριν να εισέλθω σε αυτή την εξέταση, δηλώνω ότι γράφω με την ιδιότητα του φιλοσόφου και όχι του θεολόγου, και ότι έτσι δεν ισχυρίζομαι, σε αυτό το κεφάλαιο και τα επόμενα, ότι ασχολούμαι με άλλες αρετές αλλά με αρετές καθαρά ανθρώπινες.

Αφού έκανα αυτή τη προειδοποίηση, εισέρχομαι στο θέμα, και λέω ότι σε ότι αφορά τα ήθη, ονομάζουν θρησκευτική διαφθορά κάθε είδος ακολασίας, και κυρίως αυτής των ανδρών με τις γυναίκες. Αυτό το είδος διαφθοράς, του οποίου δεν είμαι καθόλου υποστηρικτής, και που είναι χωρίς αμφιβολία εγκληματικό, επειδή προσβάλλει τον Θεό, δεν είναι εντούτοις καθόλου ασύμβατο με την ευτυχία ενός έθνους. Διαφορετικοί λαοί πίστεψαν και πιστεύουν ακόμη ότι αυτό το είδος διαφθοράς δεν είναι εγκληματικό. Είναι χωρίς αμφιβολία στη Γαλλία, επειδή τραυματίζει τους νόμους της χώρας. Αλλά θα ήταν λιγότερο, εάν οι γυναίκες ήσαν κοινές, και τα παιδιά δηλώνονταν παιδιά του κράτους. Αυτό το έγκλημα τότε δεν θα είχε πολιτικά τίποτα πλέον το επικίνδυνο. Πράγματι, εάν διατρέξουμε τη γη, τη βλέπουμε να κατοικείται από διαφορετικά έθνη στα οποία αυτό που ονομάζουμε ακολασία, όχι μόνο δεν θεωρείται σαν διαφθορά των ηθών, αλλά βρίσκεται να επιτρέπεται από τον νόμο και μάλιστα να καθαγιάζεται από τη θρησκεία.

Χωρίς να υπολογίσουμε, στην Ανατολή, τα χαρέμια που βρίσκονται κάτω από την προστασία των νόμων. Στο Tonquin, όπου τιμούν τη γονιμότητα, η ποινή που επιβάλλεται από το νόμο στις στείρες γυναίκες, είναι να αναζητήσουν και να παρουσιάσουν στους συζύγους τους κορίτσια που να τους είναι ευχάριστα. Σαν συνέπεια αυτής της νομοθεσίας, οι κάτοικοι του Tonquin βρίσκουν τους ευρωπαϊούς γελοίους γιατί έχουν μόνο μια γυναίκα, δεν αντιλαμβάνονται πως, ανάμεσα μας, λογικοί άνδρες

74 Στο βασίλειο του Λάο, οι talaroin, ιερείς της χώρα, δεν μπορούν να κριθούν παρά από τον ίδιο τον βασιλιά. Εξομολογούνται κάθε μήνα: πιστοί σε αυτή την τήρηση του εθίμου, μπορούν εξάλλου να διαπράξουν χωρίς τιμωρία χίλια φρικτά πράγματα. Τυφλώνουν πραγματικά τους πρίγκιπες, έτσι που ένας talaroin, που καταδικάστηκε για τη χρήση πλαστού νομίσματος, εστάλη πίσω συγχωρεμένος από το βασιλιά. *Οι κοσμικοί, έλεγε, θα έπρεπε να του κάνουν μεγαλύτερα δώρα.* Οι πιο σημαντικοί άνθρωποι της χώρας θεωρούν μεγάλη τιμή να παρέχουν τις πιο ταπεινές υπηρεσίες στους talaroin. Κανείς από αυτούς δεν θα φορούσε ένδυμα που να μην είχε για κάποιο χρόνο φορέσει κάποιος talaroin.

75 Αυτή η διάκριση μου είναι απαραίτητη 1° επειδή εξετάζω την εντιμότητα φιλοσοφικά, και ανεξάρτητα από τις σχέσεις που έχει η θρησκεία με την κοινωνία, είναι αυτό που παρακαλώ τον αναγνώστη να μην το χάσει από τα μάτια του σε όλη την πορεία αυτού του έργου. 2° για να αποφύγω τη συνεχή σύγχυση που βρίσκεται, στα ειδωλωλατρικά έθνη, ανάμεσα στις αρχές της θρησκείας και αυτές της πολιτικής και της ηθικής.

πιστεύουν ότι τιμούν τον Θεό με τον όρκο της αγνότητας. Υποστηρίζουν ότι, όταν μπορούν, είναι τόσο εγκληματικό να μην δώσει κανείς ζωή σ' εκείνον που δεν την έχει όσο να την αφαιρέσει από αυτούς που ήδη την έχουν⁷⁶.

Με όμοιο τρόπο κάτω από την προστασία των νόμων, οι Σιαμαίες, με το στήθος και τα μπούτια μισόγυμνα, μεταφερόμενες στους δρόμους πάνω σε παλαγκίνα, εμφανίζονται σε στάσεις πολύ λάγνες. Αυτός ο νόμος καθιερώθηκε από μια από τις βασιλίσσες τους την Tirada, η οποία, για να αηδιάσει τους άνδρες για έναν έρωτα πιο ντροπιαστικό, πίστευε ότι έπρεπε να χρησιμοποιήσει όλη τη δύναμη της ομορφιάς. Αυτό το πρόγραμμα, λένε οι Σιαμαίες, έχει επιτυχία. Αυτός ο νόμος, συμπληρώνουν, είναι εξάλλου αρκετά σοφός: είναι ευχάριστο στους άνδρες να έχουν επιθυμίες, στις γυναίκες να τις διεγείρουν. Είναι η ευτυχία των δύο φύλων, το μόνο καλό που ο ουρανός ανακατεύει στα κακά που μας θλίβουν: και ποια ψυχή τόσο βάρβαρη θα ήθελε ακόμη να το αφαιρέσει⁷⁷;

Στο βασίλειο του Batimena⁷⁸, κάθε γυναίκα, σε όποια κατάσταση και αν βρίσκεται, είναι υποχρεωμένη, από το νόμο και με την ποινή του θανάτου, να υποκύπτει στον έρωτα του οποιουδήποτε την επιθυμεί, μια άρνηση είναι ποινή θανάτου.

Δεν θα τελειώνα, εάν ήθελα να δώσω τον κατάλογο όλων των λαών που δεν έχουν την ίδια ιδέα με τη δική μας γι' αυτό το είδος της διαφθοράς των ηθών: θα περιορισθώ λοιπόν, αφού ανέφερα κάποιες από τις χώρες όπου ο νόμος επιτρέπει την ακολασία, να αναφέρω κάποιες από αυτές όπου αυτή η ίδια η ακολασία αποτελεί μέρος της θρησκευτικής λατρείας.

Σους λαούς της νήσου Φορμόζας, η κραιπάλη της μέθης και η λαγνεία είναι πράξεις θρησκείας. Οι ηδονές, λένε αυτοί οι λαοί, είναι θυγατέρες του ουρανού, δώρα την καλοσύνης του. Να τις απολαμβάνουμε, σημαίνει να τιμούμε το θείο, σημαίνει να μεταχειριζόμαστε τις ευεργεσίες του. Ποιος αμφιβάλλει ότι το θέαμα από τα χάδια και από τις απολαύσεις του έρωτα δεν ευχαριστούν τους θεούς; Οι θεοί είναι καλοί, και οι ηδονές μας είναι γι' αυτούς η πιο ευχάριστη προσφορά της ευγνωμοσύνης μας. Σαν συνέπεια αυτού του επιχειρήματος, ρίχνονται δημόσια σε κάθε είδος πορνείας⁷⁹.

Επίσης για να αποκτήσει την εύνοια των θεών, πριν να κηρύξει τον πόλεμο, η βασίλισσα των Giagues διατάζει να παρουσιαστούν, μπροστά της, οι πιο ωραίες γυναίκες και οι πιο ωραίοι από τους πολεμιστές της, που, με διαφορετικές στάσεις, απολαμβάνουν, παρουσία της, τις ηδονές του έρωτα. Πόσες χώρες, λέει ο Κικέρων, όπου η ακολασία έχει τους ναούς της! πόσοι βωμοί έχουν ανεγερθεί σε εκπορνευόμενες γυ-

76 Στους Giagues, όταν αντιλαμβάνονται, σε ένα κορίτσι, τα σημάδια της γονιμότητας, κάνουν γιορτή: όταν τα σημάδια αυτά εξαφανίζονται, σκοτώνουν αυτές τις γυναίκες, σαν ανάξιες μιας ζωής που δεν μπορούν πλέον να προσφέρουν.

77 Ένας πνευματικός άνθρωπος έλεγε, για το θέμα αυτό, ότι πρέπει, χωρίς αντίρρηση, να απαγορευθούν στους άνδρες όλες οι ηδονές που είναι αντίθετες με το γενικό καλό. Αλλά πριν από αυτή την απαγόρευση, θα έπρεπε, με χίλιες προσπάθειες του πνεύματος, να προσπαθήσουν να συμβιβάσουν αυτή την ηδονή με τη δημόσια ευτυχία. « Οι άνδρες, πρόσθεσε, είναι τόσο δυστυχείς, που μια επι πλέον ηδονή αξίζει πολύ τον κόπο μιας προσπάθειας να την διαχωρίσουν από ότι μπορεί είναι επικίνδυνο για μια κυβέρνηση. Και ίσως θα ήταν εύκολο να επιτύχουν σε αυτό, εάν εξέταζαν, από αυτή την άποψη, την νομοθεσία χωρών όπου επιτρέπονται αυτές οι ηδονές».

78 Χριστιανισμός των Ινδιών, I, IV, p. 308.

79 Στο βασίλειο του Θιβέτ, τα κορίτσια φορούν στο λαιμό τα δώρα της λαγνείας, δηλαδή τις βέρες των εραστών τους: όσο περισσότερες έχουν, τόσο περισσότερο οι γάμοι τους είναι διάσημοι.

ναίκες⁸⁰! Χωρίς να θυμίσουμε την αρχαία λατρεία της Αφροδίτης, της Κοτύττια, οι Μπανιάνοι δεν τιμούσαν, κάτω από το όνομα της θεάς Μπανανί, μια από τις βασίλισσες τους, η οποία, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Gemelli Carreri, *άφηνε την αυλή της να απολαμβάνει τη θεά όλων των θεληγέτρων της, πρόσφερε διαδοχικά την εύνοια της σε περισσότερους εραστές, και μάλιστα και σε δύο κάθε φορά.*

Δεν θα αναφέρω καθόλου, για το θέμα αυτό, παρά ένα μόνο γεγονός που αναφέρεται από τον Julius Firmicus Maternus, πατέρα της εκκλησίας τον δεύτερο αιώνα, σε μια πραγματεία με τον τίτλο: *De errore profanarum religionum*. « Η Ασσυρία, όπως και ένα μέρος της Αφρικής, λέει αυτό ο πατέρας, λατρεύουν τον Αέρα, κάτω από το όνομα της Ήρας ή της παρθένας Αφροδίτης. Αυτή η θεά κυριαρχεί στα στοιχεία. Της αφιερώνουν ναούς: αυτούς τους ναούς τους λειτουργούν ιερείς που, ντυμένοι και στολισμένοι σαν γυναίκες, παρακαλούν την θεά με φωνή άτονη και θηλυπρεπή, διεγείρουν της επιθυμίες των ανδρών, προσφέρονται σε αυτούς, καυχιόνται για την ξεδιαντροπιά τους. Και, μετά από αυτές τις προκαταρκτικές επιθυμίες, πιστεύουν ότι πρέπει να επικαλεστούν την θεά με δυνατές κραυγές, να παίξουν μουσικά όργανα, προσποιούμενοι ότι βρίσκονται υπό το θείο πνεύμα, και να προφητεύουν.»

Υπάρχει λοιπόν απειρία χωρών όπου η διαφθορά των ηθών, την οποίαν ονομάζω *θηρησκευτική*, επιτρέπεται από τον νόμο, η ευλογείται από τη θρησκεία.

Πόσα κακά, θα πει κάποιος, συνδέονται με αυτό το είδος της διαφθοράς! Αλλά δεν θα μπορούσαμε να απαντήσουμε ότι η ακολασία δεν είναι πολιτικά επικίνδυνη σε ένα κράτος, παρά όταν βρίσκεται σε αντίθεση με τους νόμους της χώρας, ή όταν βρίσκεται ενωμένη με άλλη φαυλότητα της κυβέρνησης; Μάταια θα προσθέταμε ότι οι λαοί όπου κυβερνά αυτή η ακολασία είναι η περιφρόνηση όλου του σύμπαντος. Αλλά, χωρίς να μιλήσουμε για τους κατοίκους της ανατολής ή για τα άγρια ή τα πολεμικά έθνη, που, παραδομένα σε όλα τα είδη των ηδονών, είναι ευτυχισμένα στο εσωτερικό και φοβερά στο εξωτερικό, ποιος λαός πιο φημισμένος από τους Έλληνες! Λαός που προκαλεί ακόμη και σήμερα την έκπληξη, τον θαυμασμό και την τιμή της ανθρωπότητας. Πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, μοιραία εποχή για την αρετή τους, ποιο έθνος και ποια χώρα πιο γόνιμη σε ενάρετους και σε μεγάλους άνδρες! Γνωρίζουμε εντούτοις το γούστο των Ελλήνων για τον πιο άτιμο έρωτα. Αυτό το γούστο ήταν τόσο γενικό, που ο Αριστείδης ο επονομαζόμενος δίκαιος, αυτός ο Αριστείδης που είχαν βαρεθεί, έλεγαν οι Αθηναίοι, να ακούνε πάντοτε να τον εγκωμιάζουν, είχε εντούτοις ερωτευθεί τον Θεμιστοκλή. Ήταν η ομορφιά του νεαρού Στεσίλιου, από το νησί της Κέας, ο οποίος, προκαλώντας στις ψυχές τους τις πιο βίαιες επιθυμίες, άναψε ανάμεσά τους, τους πυρσούς του μίσους. Ο Πλάτων ήταν ακόλαστος. Ο Σω-

80 Στη Βαβυλώνα, όλες οι γυναίκες, κατασκηνώνοντας κοντά στο ναό της Αφροδίτης, έπρεπε, μια φορά στη ζωή τους, να αποκτήσουν, μέσω εξιλαστήριας πορνείας, την άφεση των αμαρτιών τους. Δεν μπορούσαν να αρνηθούν στην επιθυμία του πρώτου ξένου που ήθελε να εξαγνίσει την ψυχή τους με την απόλαυση του κορμιού τους. Προβλέπουμε καλά ότι οι ωραίες και οι όμορφες αμέσως ικανοποιούσαν την μετάνοια: αλλά οι άσχημες περίμεναν πολλές φορές πολύ χρόνο τον φιλεύσπλαχνο ξένο που έπρεπε να τις επαναφέρει στην κατάσταση της χάρης.

Οι μονές των βουδιστών μοναχών είναι γεμάτες από ειδωλολάτρισσες μοναχές, τις δέχονται εκεί σαν παλλακίδες: κουράζονται από αυτές; τις διώχνουν και τις αντικαθιστούν με άλλες. Οι πύλες αυτών των μονών πολιορκούνται από αυτές τις μοναχές, οι οποίες, για να γίνουν δεκτές, προσφέρουν δώρα στους βουδιστές μοναχούς, που τα δέχονται ως μεγάλη εύνοια που παραχωρούν.

Στο βασίλειο του Cochín, οι βραχμάνοι, επιθυμώντας να κάνουν τις νύφες να δοκίμασουν τις πρώτες χαρές του έρωτα, ξεγελούν το βασιλιά και το λαό ότι είναι αυτοί που πρέπει να αναλάβουν αυτό το έργο. Όταν μπαίνουν κάπου, οι πατέρες και οι σύζυγοι τους αφήνουν με τις κόρες και τις γυναίκες τους.

κράτης ο ίδιος, τον οποίον το μαντείο του Απόλλωνα τον ανακήρυξε ως τον πλέον σοφό από τους ανθρώπους, αγαπούσε τον Αλκιβιάδη και τον Αρχέλαο, είχε δυο γυναίκες, και ζούσε μαζί με όλες τις εταίρες. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι, σε σχέση με την ιδέα που έχουμε σχηματίσει για τα καλά ήθη, οι πλέον ενάρετοι από τους Έλληνες δεν θα θεωρούνταν στην Ευρώπη παρά διεφθαρμένοι. Αλλά αυτό το είδος της διαφθοράς των ηθών καθώς φτάνει, στην Ελλάδα, στο έσχατο όριο την ίδια εποχή όπου αυτή η χώρα έβγαζε μεγάλους άνδρες κάθε είδους, που έκανε να τρέμει η Περσία, και εξέπεμπε την πιο μεγάλη λάμψη, θα μπορούσαμε να σκεφθούμε ότι η διαφθορά των ηθών, την οποίαν ονομάζω *θηρησκευτική*, δεν είναι καθόλου ασύμβατη με το μεγαλείο και την ευτυχία ενός έθνους.

Υπάρχει ένα άλλο είδος διαφθοράς των ηθών που προετοιμάζει την πτώση μιας αυτοκρατορίας και αναγγέλλει την καταστροφή της: αυτήν εδώ θα την ονομάσω *πολιτική διαφθορά*.

Ένας λαός μολύνεται από αυτήν, όταν ο πιο μεγάλος αριθμός ιδιωτών που τον αποτελούν ξεχωρίζουν τα συμφέροντα τους από το δημόσιο συμφέρον. Αυτό το είδος διαφθοράς, που ενώνεται κάποτε με την προηγούμενη, έδωσε αφορμή σε πολλούς ηθικολόγους να τις συγχέουν. Εάν το θέμα δεν είναι παρά το πολιτικό συμφέρον ενός κράτους, αυτή η τελευταία θα ήταν ίσως η πιο επικίνδυνη. Ένας λαός, που θα είχε εξάλλου τα πιο αγνά ήθη, όταν δέχεται επίθεση από αυτή την διαφθορά, είναι απαραίτητα δυστυχής στο εσωτερικό, και ελάχιστα φοβερός στο εξωτερικό. Η διάρκεια ενός τέτοιου καθεστώτος εξαρτάται από την τύχη, που μόνη είτε επιβραδύνει είτε επιταχύνει την πτώση του.

Για να κάνουμε κατανοητή πόσο αυτή η αναρχία όλων των συμφερόντων είναι επικίνδυνη για ένα κράτος, ας θεωρήσουμε το κακό που παράγει την μόνη αντίθεση των συμφερόντων ενός σώματος με αυτές της δημοκρατίας: ας δώσουμε στους βουδιστές μοναχούς, στους βουδιστές ιερείς, όλες τις αρετές των αγίων μας. Εάν το συμφέρον του σώματος των βουδιστών μοναχών δεν συνδέεται καθόλου με το δημόσιο συμφέρον, εάν, για παράδειγμα, η πίστη του βουδιστή μοναχού στηρίζεται στην τύφλωση των λαών, αυτός ο βουδιστής μοναχός, απαραίτητα εχθρός του έθνους που τον τρέφει, θα είναι, σε σχέση με αυτό το έθνος, ότι ήσαν οι Ρωμαίοι σε σχέση με τον κόσμο, έντιμοι ανάμεσα τους, ληστές σε σχέση με το σύμπαν. Κάθε ένας από αυτούς τους βουδιστές μοναχούς μόνος του θα απομακρυνόταν πολύ από τα μεγαλεία, το σώμα δεν θα είναι λιγότερο φιλόδοξο γι' αυτά. Όλα του τα μέλη θα εργάζονται, συχνά χωρίς να το γνωρίζουν, για την ανάπτυξή του, θα πιστεύουν για τον εαυτό τους ότι είναι αρμόδιοι να ενεργούν έτσι από ηθική αρχή⁸¹. Δεν υπάρχει λοιπόν τίποτα πιο επικίνδυνο σε ένα κράτος, από ένα σώμα όπου το συμφέρον του δεν συνδέεται με το γενικό συμφέρον.

Εάν οι ιερείς του παγανισμού προκάλεσαν τον θάνατο του Σωκράτη και καταδίωξαν σχεδόν όλους τους μεγάλους άνδρες, είναι επειδή το ιδιαίτερο τους καλό βρισκόταν αντίθετο με το δημόσιο καλό, είναι επειδή οι ιερείς μιας ψεύτικης θρησκείας έχουν συμφέρον να συγκρατήσουν τους λαούς στην τύφλωση, και, για το λόγο αυτό, να καταδιώξουν όλους αυτούς που μπορούν να τους διαφωτίσουν: παράδειγμα που μερικές φορές μιμούνται οι ιερείς της αληθινής θρησκείας, οι οποίοι, χωρίς την ίδια ανάγκη, συχνά έχουν καταφύγει στις ίδιες βαναυσότητες, έχουν καταδιώξει, έχουν προκαλέσει κατάθλιψη στους μεγάλους άνδρες, έχουν γίνει οι εγκωμιαστές μέτριων

81 Στην αληθινή θρησκεία μάλιστα, έχουν βρεθεί ιερείς οι οποίοι, σε εποχές άγνοιας, έχουν εκμεταλλευθεί την ευλάβεια των λαών για να κάνουν απόπειρα εναντίων των δικαιωμάτων της εξουσίας.

έργων, και οι επικριτές εξαιρετικών έργων, και στη συνέχεια τους έχουν αποκηρύξει θεολόγοι πιο φωτισμένοι από αυτούς⁸².

Τι πιο γελοίο, για παράδειγμα, από την απαγόρευση που γίνεται σε ορισμένες χώρες να εισαχθεί έστω και ένα αντίτυπο του έργου *Το Πνεύμα των νόμων*; Έργο που πολλοί πρίγκιπες διαβάζουν και ξαναδιαβάζουν στο γιό τους. Δεν μπορούμε, σύμφωνα με έναν πνευματικό άνθρωπο, να επαναλάβουμε για το θέμα αυτό, ότι ζητώντας αυτή την απαγόρευση, οι μοναχοί έκαναν όπως οι Σκύθες με τους δούλους τους; Τους έβγαζαν τα μάτια, για να γυρίζουν το μύλο με λιγότερη αφηρημάδα.

Φαίνεται λοιπόν ότι η δημόσια ευτυχία ή η δημόσια δυστυχία εξαρτάται αποκλειστικά από την συμφωνία ή την αντίθεση των συμφερόντων των πολιτών με το γενικό συμφέρον. Και ότι τελικά, η θρησκευτική διαφθορά των ηθών μπορεί, όπως δείχνει η ιστορία, να ταιριάζει συχνά με την μεγαλοψυχία, με την ανωτερότητα της ψυχής, με την φρόνηση, με τα ταλέντα, τελικά με όλα τα προτερήματα που κάνουν τους μεγάλους άνδρες.

Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι πολίτες που έχουν στιγματισθεί από αυτό το είδος της διαφθοράς των ηθών δεν έχουν συχνά προσφέρει στην πατρίδα υπηρεσίες πιο σημαντικές από τους πιο αυστηρούς αναχωρητές. Ότι δεν οφείλουμε στην ερωτευμένη Κιρκάσσια, η οποία, για να εξασφαλίσει την ομορφιά της, ή αυτή των θυγατέρων της, τόλμησε, πρώτη, να τις εμβολιάσει; Πόσα παιδιά δεν έσωσε ο εμβολιασμός από τον θάνατο; Ίσως δεν υπάρχει καμία ιδρύτρια μοναχικού τάγματος που να έχει γίνει αξιοσέβαστη στο σύμπαν για μια τόσο μεγάλη ευεργεσία, και που, κατά συνέπεια, αξίζει τόσο την ευγνωμοσύνη του.

Κατά τα άλλα, νομίζω ότι πρέπει να επαναλάβω ακόμη, στο τέλος αυτού του κεφαλαίου, ότι δεν έχω προσπαθήσει καθόλου να γίνω εγκωμιαστής της ακολασίας. Θέλησα μόνο να δώσω σαφείς έννοιες αυτών των δυο διαφορετικών ειδών διαφθοράς των

82 Να πως εκφράζεται, στο θέμα του de Montesquieu, ο πατήρ Millot, ιησουίτης, σε μια ομιλία που βραβεύθηκε από την Ακαδημία της Dijon, στο ερώτημα: *είναι πιο χρήσιμο να μελετούμε τους ανθρώπους από τα βιβλία*; ... «Αυτοί οι κανόνες συμπεριφοράς, αυτές οι αρχές διακυβέρνησης που έπρεπε να είναι χαραγμένοι στο θρόνο των βασιλέων και στην καρδιά του καθενός που ενδύεται την εξουσία, δεν τους οφείλουμε σε βαθειά μελέτη των ανθρώπων; Μάρτυρας αυτός ο διάσημος πολίτης, αυτό το όργανο, αυτός ο κριτής των νόμων, που τον τάφο του ποτίζουν με τα δάκρυα τους η Γαλλία και ολόκληρη η Ευρώπη, αλλά θα βλέπουν πάντοτε το πνεύμα του να φωτίζει τα έθνη, και να χαράζει το σχέδιο της δημόσιας ευτυχίας. Αθάνατος συγγραφέας, ο οποίος συνόψιζε τα πάντα, επειδή έβλεπε τα πάντα. Και που ήθελε να κάνει να σκεπτόμαστε, επειδή το έχουμε πολλή μεγαλύτερη ανάγκη από το να διαβάζουμε. Με πόση ζέση, με πόση οξυδερκεια είχε μελετήσει το ανθρώπινο γένος! Ταξιδεύοντας όπως ο Σόλων, σκεπτόμενος όπως ο Πυθαγόρας, συζητώντας όπως ο Πλάτων, διαβάζοντας όπως ο Κικέρων, εργαζόμενος όπως ο Τάκιτος, το αντικείμενο του πάντοτε ήταν ο άνθρωπος, η μελέτη του ήταν αυτή των ανθρώπων. Τους γνώρισε. Ήδη αρχίζουν να φυτρώνουν οι γόνιμες προτάσεις που έριξε μέσα στα συμβιβαστικά πνεύματα λαών και κρατών. Α! ας δρέψουμε τους καρπούς τους με ευγνωμοσύνη, κλπ. » Ο πατήρ Millot, προσθέτει σε μια σημείωση: «... όταν ένας συγγραφέας αναγνωρισμένης εντιμότητας, που σκέπτεται έντονα και εκφράζεται πάντοτε όπως σκέπτεται, λέει με όρους κατηγορηματικούς: *Η χριστιανική θρησκεία, που δεν φαίνεται να έχει άλλο αντικείμενο από την ευτυχία στην άλλη ζωή, κάνει και την ευτυχία μας σε αυτή τη ζωή.* Όταν προσθέτει, αντικρούοντας ένα επικίνδυνο παράδοξο του Bayle: *οι αρχές του χριστιανισμού, χαραγμένες καλά στην καρδιά, θα ήταν απείρως πιο δυνατές από αυτή την ψεύτικη τιμή των μοναρχιών, από αυτές τις ανθρώπινες αρετές των δημοκρατιών, και από αυτό τον δουλικό φόβο των δεσποτικών κρατών,* δηλαδή, πιο δυνατές από τις τρεις αρχές της πολιτικής διακυβέρνησης, που έχουν καθιερωθεί στο *Πνεύμα των νόμων*: μπορούμε να κατηγορήσουμε έναν τέτοιο συγγραφέα, όταν έχουμε διαβάσει το έργο του, ότι έχει σχεδιάσει να καταφέρει θανατηφόρα κτυπήματα στον χριστιανισμό;»

ηθών, που τόσο συχνά συγχέουμε, και για τα οποία φαίνεται να μην έχουμε παρά συγκεχυμένες ιδέες. Ενημερωμένοι περισσότερο για το πραγματικό αντικείμενο του θέματος, μπορούμε καλύτερα να γνωρίζουμε τη σημασία, να κρίνουμε καλύτερα το βαθμό της περιφρόνησης που πρέπει να αποδίδουμε σε αυτά τα δύο είδη διαφθοράς, και να αναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν δυο διαφορετικά είδη κακών πράξεων. Τα μεν που είναι φαύλα σε όλες τις μορφές της διακυβέρνησης, και τα άλλα που είναι βλαβερά, και κατά συνέπεια εγκληματικά, σε έναν λαό, μόνο από την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτές τις ίδιες πράξεις και τους νόμους της χώρας.

Όσο μεγαλύτερη γνώση του κακού πρέπει να δώσουμε στους ηθικολόγους τόσο μεγαλύτερη ικανότητα θα αποκτήσουν για την θεραπεία. Θα μπορούν να θεωρήσουν την ηθική από μια νέα άποψη, και, από μια κενή επιστήμη, να κάνουν μια επιστήμη χρήσιμη στο σύμπαν.

Κεφάλαιο 15.

Ποια ωφέλεια μπορεί να έχει στην ηθική η γνώση των αρχών που καθιερώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Εάν μέχρι τώρα η ηθική έχει συμβάλει λίγο στην ευτυχία της ανθρωπότητας, δεν οφείλεται σε έλλειψη επιτυχημένων εκφράσεων, ούτε μεγάλης κομψότητας και σαφήνειας, στις οποίες αρκετοί ηθικολόγοι έχουν προσθέσει σημαντικό πνευματικό βάθος και εξύψωση ψυχής: αλλά, όσο ανώτεροι και αν είναι αυτοί οι ηθικολόγοι, πρέπει να παραδεχθούμε ότι αρκετά συχνά δεν έχουν θεωρήσει τις διαφορετικές φαυλότητες των εθνών ότι εξαρτώνται απαραίτητα από τη διαφορετική μορφή της κυβέρνησης τους: εντούτοις, μόνο θεωρώντας την ηθική από αυτή την άποψη, μπορεί αυτή να γίνει πραγματικά χρήσιμη στους ανθρώπους. Ποια είναι μέχρι σήμερα τα αποτελέσματα των πιο ωραίων αρχών ηθικής; Έχουν διορθώσει κάποιους ιδιώτες από ελαττώματα για τα οποία, ίσως, κατέκριναν τον εαυτό τους. Εξάλλου, δεν επέφεραν καμία αλλαγή στα ήθη των εθνών. Ποια είναι η αιτία γι' αυτό; Είναι ότι οι φαυλότητες ενός λαού βρίσκονται πάντοτε, τολμώ να πω, κρυμμένες στο βάθος της νομοθεσίας του: εκεί πρέπει να ψάξουμε, για να ξεριζώσουμε τη ρίζα που παράγει αυτές τις φαυλότητες. Αυτός που δεν είναι προικισμένος ούτε με την απαραίτητη φώτιση και το απαιτούμενο θάρρος για να αναλάβει αυτό το έργο, δεν είναι, από αυτή την άποψη, σχεδόν καθόλου χρήσιμος στο σύμπαν. Το να θέλουμε να καταστρέψουμε τις φαυλότητες που συνδέονται με την νομοθεσία ενός λαού, χωρίς να κάνουμε καμία αλλαγή σε αυτή τη νομοθεσία, σημαίνει να διεκδικούμε το αδύνατο, σημαίνει να απορρίπτουμε τις σωστές συνέπειες των αρχών τις οποίες δεχόμαστε.

Τι να ελπίζουμε από τόσες δηλώσεις ενάντια στην υποκρισία των γυναικών, εάν αυτή η φαυλότητα είναι το απαραίτητο αποτέλεσμα μιας αντίφασης ανάμεσα στις επιθυμίες της φύσης και στα συναισθήματα τα οποία, με τους νόμους και την ευπρέπεια, οι γυναίκες είναι υποχρεωμένες να υπομένουν; Στο Malabar, στη Μαδαγασκάρη, εάν όλες οι γυναίκες είναι πιστές, είναι επειδή ικανοποιούν, χωρίς σκάνδαλο, όλες τους τις φαντασιώσεις, επειδή έχουν χίλιους εραστές, και επειδή δεν καταλήγουν στην εκλογή γαμπρού παρά μετά από επαναλαμβανόμενες δοκιμές. Το ίδιο συμβαίνει με τους άγριους της Νέας Ορλεάνης, σε αυτούς τους λαούς όπου οι γονείς του μεγάλου Ήλιου, οι πριγκίπισσες του αίματος, μπορούν, όταν αηδιάζουν με τους συζύγους τους, να τους χωρίσουν για να παντρευτούν άλλους. Σε τέτοιες χώρες, δεν βρίσκουμε καθόλου άπιστες γυναίκες, επειδή δεν έχουν κανένα συμφέρον να είναι τέτοιες.

Δεν ισχυρίζομαι ότι συνάγεται, από αυτά τα παραδείγματα, ότι πρέπει να εισάγουμε στη χώρα μας παρόμοια ήθη. Λέω μόνο ότι δεν μπορούμε να κατακρίνουμε δίκαια τις γυναίκες για απιστία την οποίαν η ευπρέπεια και οι νόμοι την κάνουν, στην κυριολεξία, αναγκαιότητα, και ότι τελικά δεν αλλάζουμε τα αποτελέσματα, αφήνοντας να υπάρχουν οι αιτίες.

Ας πάρουμε για δεύτερο παράδειγμα την κακολογία. Η κακολογία είναι, χωρίς αμβολία, φαυλότητα: αλλά είναι αναγκαία φαυλότητα, επειδή σε κάθε χώρα όπου οι πολίτες δεν λαμβάνουν καθόλου μέρος στην διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, αυτοί οι πολίτες, που δεν ενδιαφέρονται πολύ να μορφωθούν, πρέπει να μαραίνονται σε αισχρή τεμπελιά. Αλλά, εάν υπάρχει, στη χώρα αυτή, τρόπος και συνήθεια να συναναστρέφονται την καλή κοινωνία, και διάθεση να μιλούν πολύ γι' αυτήν, ο αδαής, μη μπορώντας να μιλά για πράγματα, πρέπει απαραίτητα να κάνει τα πρόσωπα αντικείμενο της ομιλίας του. Κάθε πανηγυρικός είναι ενοχλητικός, και κάθε σάτιρα ευχάριστη. Από φόβο να μην γίνεται ενοχλητικός, ο αδαής είναι συνεπώς υποχρεωμένος να

κακολογεί. Δεν μπορούμε λοιπόν να εξαλείψουμε αυτή τη φαυλότητα, χωρίς να εκμηδενίσουμε την αιτία που την προκαλεί, χωρίς να βγάλουμε τους πολίτες από την τεμπελιά, και, κατά συνέπεια, χωρίς να αλλάξουμε την μορφή της κυβέρνησης.

Γιατί ο πνευματικός άνθρωπος είναι γενικά λιγότερο ενοχλητικός, στις ιδιαίτερες κοινωνίες, από τον άνθρωπο του καλού κόσμου; Είναι επειδή ο πρώτος, απασχολημένος με μεγαλύτερα πράγματα, δεν μιλά γενικά για πρόσωπα παρά στο βαθμό που έχουν, όπως οι μεγάλοι άνδρες, άμεση σχέση με μεγάλα πράγματα. Είναι επειδή ο πνευματικός άνθρωπος, που δεν κακολογεί ποτέ παρά για να εκδικηθεί, κακολογεί πολύ σπάνια, όταν ο άνθρωπος του καλού κόσμου, αντίθετα, είναι σχεδόν πάντοτε υποχρεωμένος να κακολογεί όταν μιλά.

Αυτό που λέω για την κακολογία, το λέω για την ακολασία, ενάντια στην οποία οι ηθικολόγοι ξεσπούν πάντοτε τόσο βίαια. Η ακολασία τόσο γενικά αναγνωρίζεται ότι είναι η απαραίτητη συνέχεια της πολυτέλειας, ώστε κάθε άλλη απόδειξη γι' αυτό θα ήταν περιττή. Αλλά, εάν η πολυτέλεια, όπως απέχω πολύ να τη σκέπτομαι, αλλά όπως πιστεύουν γενικά, είναι πολύ χρήσιμη στο κράτος. Εάν, όπως είναι εύκολο να αποδειχθεί, δεν μπορούμε να εξαφανίσουμε το γούστο γι' αυτήν, και να οδηγήσουμε τους πολίτες στην πρακτική νόμων που περιορίζουν τις άχρηστες δαπάνες, χωρίς να αλλάξουμε τη μορφή της κυβέρνησης. Θα μπορούσαμε λοιπόν να καυχηθούμε ότι εξαφανίσαμε το γούστο της ακολασίας μόνο μετά από κάποιες μεταρρυθμίσεις σε αυτό τον τομέα.

Κάθε δήλωση σε αυτό το θέμα είναι, από θεολογική άποψη, αλλά όχι από πολιτική άποψη, καλή. Το αντικείμενο της πολιτικής και της νομοθεσίας είναι το μεγαλείο και η πρόσκαιρη ευτυχία των λαών: αλλά, σε σχέση με αυτό το αντικείμενο, λέω ότι, εάν η πολυτέλεια είναι πραγματικά χρήσιμη στη Γαλλία, θα ήταν αστείο να θελήσουμε να εισάγουμε σ' αυτήν μια αυστηρότητα των ηθών ασύμβατη με το γούστο της πολυτέλειας. Καμία αναλογία ανάμεσα στα πλεονεκτήματα που φέρνουν στο κράτος το εμπόριο και η πολυτέλεια, όπως είναι συγκροτημένο τώρα (πλεονεκτήματα τα οποία θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε για να καταργήσουμε την ακολασία), και στο ελάχιστο κακό που προξενεί η αγάπη των γυναικών. Σημαίνει να παραπονιόμαστε όταν βρίσκουμε, σε ένα πλούσιο ορυχείο, κάποια ψήγματα χαλκού ανακατεμένα σε φλέβες χρυσού. Παντού όπου η πολυτέλεια είναι απαραίτητη, είναι πολιτική ασυνέπεια να θεωρούμε τον κόσμο των ελευθέρων ηθών σαν ηθική φαυλότητα: και, εάν θέλουμε να εξακολουθήσουμε να του δίνουμε το όνομα της φαυλότητας, πρέπει τότε να δεχθούμε ότι υπάρχουν χρήσιμες φαυλότητες σε ορισμένες εποχές και σε ορισμένες χώρες, και ότι η Αίγυπτος οφείλει την γονιμότητά της στη λάσπη του Νείλου.

Πράγματι, ας εξετάσουμε από πολιτική άποψη την συμπεριφορά των γυναικών ελευθέρων ηθών: θα δούμε ότι, κατακριτέες από κάποιες απόψεις, είναι, από άλλες, πολύ χρήσιμες στο λαό, ότι κάνουν, για παράδειγμα, γενικά, πιο πλεονεκτική χρήση του πλούτου τους για το κράτος απ' ότι οι πιο φρόνιμες γυναίκες. Η επιθυμία να αρέσει, που οδηγεί την γυναίκα ελευθέρων ηθών στον υφασματέμπορο, στον καπελά ή στον έμπορο ειδών μόδας, την κάνει όχι μόνο να βγάζει μια απειρία εργατών από την φτώχεια στην οποία τους βύθιζε η πρακτική των νόμων περιορισμού των άχρηστων δαπανών, αλλά της εμπνέει ακόμη τις πράξεις της πιο φωτισμένης φιλανθρωπίας. Στην υπόθεση ότι η πολυτέλεια είναι χρήσιμη σε ένα έθνος, δεν είναι οι γυναίκες ελευθέρων ηθών που, αναπτύσσοντας την βιομηχανία των τεχνητών των ειδών πολυτελείας, τους κάνουν από μέρα σε μέρα πιο χρήσιμους στο κράτος; Οι φρόνιμες γυναίκες δέχονται λοιπόν λιγότερο καλές συμβουλές από τους διευθυντές τους, να κάνουν γενναιοδωρίες σε επαίτες ή σε εγκληματίες, από αυτές που δέχονται οι γυναίκες ελευθέρων ηθών από την επιθυμία να αρέσουν: αυτές εδώ τρέφουν χρήσιμους

πολίτες, και εκείνες εκεί άχρηστους ανθρώπους, ή ακόμη τους εχθρούς αυτού του έθνους.

Συνάγεται από αυτά που μόλις είπα, ότι δεν μπορούμε να υπερηφανευόμαστε ότι κάνουμε κάποια αλλαγή στις ιδέες ενός λαού, παρά μόνο αφού έχουμε κάνει αλλαγή στην νομοθεσία του, ότι πρέπει να ξεκινήσουμε την μεταρρύθμιση των ηθών με την μεταρρύθμιση των νόμων, ότι δηλώσεις ενάντια σε μια χρήσιμη φαυλότητα, στην τρέχουσα μορφή μιας κυβέρνησης, θα ήσαν, από πολιτική άποψη, βλαβερές εάν δεν ήσαν κενές. Αλλά θα είναι πάντοτε τέτοιες, επειδή η μάζα ενός έθνους δεν συγκινείται ποτέ παρά μόνο από τη δύναμη των νόμων. Εξάλλου, ας μου επιτραπεί να παρατηρήσω παρεμπιπτόντως, ότι ανάμεσα στους ηθικολόγους, υπάρχουν πολύ λίγοι που γνωρίζουν, σπλιζοντας τα πάθη μας τα μεν ενάντια στα δε, να τα χρησιμοποιούν επωφελώς για να κάνουν να υιοθετούνται οι γνώμες τους: οι περισσότερες από τις συμβουλές τους είναι τόσο προσβλητικές. Θα έπρεπε εντούτοις να αντιλαμβάνονται ότι οι προσβολές δεν μπορούν να υπερνικήσουν τα συναισθήματα: ότι μόνο ένα πάθος μπορεί να θριαμβεύσει πάνω σε ένα πάθος: ότι, για να εμπνεύσουμε, για παράδειγμα, στην γυναίκα ελευθέρων ηθών περισσότερη συστολή και μετριοφροσύνη απέναντι στο λαό, πρέπει να φέρουμε αντιμέτωπες την ματαιοδοξία της με τη φιλαρέσκεια της. Να την κάνουμε να αντιληφθεί ότι η αιδώς είναι εφεύρεση του έρωτα και της εξευγενισμένης ηδονής⁸³. Ότι στη γάζα, με την οποία αυτή η ίδια η αιδώς καλύπτει τα κάλλη μιας γυναίκας, ο κόσμος οφείλει τις περισσότερες από τις ηδονές του. Ότι στο Malabar, όπου οι όμορφες νέες παρουσιάζονται μισόγυμνες στις συγκεντρώσεις, ότι σε ορισμένα μέρη της Αμερικής, όπου οι γυναίκες ακάλυπτες προσφέρονται στα βλέμματα των ανδρών, οι επιθυμίες χάνουν κάθε τι που η περιέργεια θα τους μετέδιδε ζωτικότητα. Ότι σε αυτές τις χώρες, η ομορφιά εξευτελισμένη έχει σχέση μόνο με τις ανάγκες: ότι αντιθέτως, στους λαούς όπου η αιδώς έχει κρεμάσει ένα πανί ανάμεσα στις επιθυμίες και στην γυμνότητα, αυτό το μυστηριακό πανί είναι το φυλακτό που κρατά τον εραστή στα γόνατα της ερωμένης του. Και ότι είναι τελικά η αιδώς που βάζει στα αδύναμα χέρια της ομορφιάς το σκήπτρο που επιβάλλει την δύναμη. Να γνωρίζετε επί πλέον, θα έλεγαν στην γυναίκα ελευθέρων ηθών, ότι οι δυστυχημένοι είναι πολυάριθμοι, ότι οι άτυχοι, γεννημένοι εχθροί του ευτυχισμένου αν-

83 Θεωρώντας την αιδώ από αυτή την άποψη μπορούμε να απαντήσουμε στα επιχειρήματα των στωικών και των κυνικών, που υποστήριζαν ότι ο ενάρετος άνθρωπος δεν έκανε τίποτα κατ' ιδίαν που δεν έπρεπε να το κάνει δημόσια, και που πίστευαν, κατά συνέπεια, ότι μπορούσαν να παραδοθούν δημόσια στις ηδονές του έρωτα. Εάν οι περισσότεροι από τους νομοθέτες έχουν καταδικάσει αυτές τις αρχές των κυνικών και έχουν τοποθετήσει την αιδώ ανάμεσα στις αρετές, είναι, θα απαντήσει κανείς, επειδή φοβούνται μήπως το συχνό θέαμα της απόλαυσης φέρει κάποια αηδία σε μια ηδονή με την οποία συνδέονται η διατήρηση του είδους και η διάρκεια του κόσμου. Έχουν εξάλλου αντιληφθεί, ότι καλύπτοντας κάποια από τα θέλγητρα μιας γυναίκας, ένα ρούχο την εμφανίζει με όλα τα κάλλη με τα οποία μπορεί να την καλλωπίσει μια ζωντανή φαντασία, ότι αυτό το ρούχο κέντριζε την περιέργεια, έκανε τα χάρδια πιο απολαυστικά, τις προτιμήσεις πιο κολακευτικές, και πολλαπλασίαζε τελικά τις ηδονές στο δυστυχημένο είδος των ανδρών. Εάν ο Λυκούργος είχε καταργήσει από τη Σπάρτη ένα συγκεκριμένο είδος αιδούς, και εάν τα κορίτσια, μπροστά σε έναν ολόκληρο λαό, πάλευαν γυμνά με τους νεαρούς Λακεδαιμόνιους, είναι επειδή ο Λυκούργος ήθελε οι μητέρες, καθώς γίνονταν πιο δυνατές με τέτοιες ασκήσεις, να δίνουν στο κράτος παιδιά πιο δυνατά. Γνώριζε ότι, εάν η συνήθεια να βλέπουν γυμνές γυναίκες άμβλυνε την επιθυμία να γνωρίσουν τα κρυφά θέλγητρα, αυτή η επιθυμία δεν μπορούσε να σβήσει, κυρίως σε μια χώρα όπου οι σύζυγοι δεν αποκτούσαν παρά κρυφά και διακριτικά το ερωτικό σμίξιμο των γυναικών τους. Εξάλλου ο Λυκούργος, ο οποίος έκανε τον έρωτα ένα από τα κυριότερα ελατήρια της νομοθεσίας του, ήθελε ο έρωτας να γίνει η αμοιβή και όχι η κατοχή των Σπαρτιατών.

θρώπου, κάνουν έγκλημα ενάντια στην ευτυχία του, ότι μισούν σε αυτόν μια ευτυχία πάρα πολύ ανεξάρτητη από αυτούς. Ότι το θέαμα της ψυχαγωγίας σας είναι θέαμα που πρέπει να απομακρυνθεί από τα μάτια τους. Και ότι η αναίδεια, προδίδοντας το μυστικό των ηδονών σας, σας εκθέτει σε όλες τις βολές της εκδίκησης τους.

Έτσι αντικαθιστώντας τη γλώσσα του συμφέροντος αντί του ύφους της προσβολής, θα μπορούσαν οι ηθικολόγοι να κάνουν να υιοθετήσουν τις αρχές τους. Δεν θα επε-κταθώ περισσότερο σε αυτό το κεφάλαιο: θα επανέλθω στο θέμα μου. Και λέω ότι όλοι οι άνθρωποι τείνουν μόνο προς την ευτυχία τους, ότι δεν μπορούμε να τους απομακρύνουμε από αυτή την τάση, ότι θα ήταν ανώφελο να αναλάβουμε αυτή την προσπάθεια, και επικίνδυνο να την επιτύχουμε, ότι, κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να τους κάνουμε ενάρετους παρά μόνο ενώνοντας το ατομικό συμφέρον με το γενικό συμφέρον. Αφού τεθεί αυτή η αρχή, είναι προφανές ότι η ηθική δεν είναι παρά μια επιπόλαιη επιστήμη, εάν δεν την συνδέσουμε με την πολιτική και την νομοθεσία: απ' όπου συμπεραίνω ότι, για να είναι χρήσιμοι στο σύμπαν, οι φιλόσοφοι πρέπει να θεωρούν τα πράγματα από την άποψη από την οποία ο νομοθέτης τα στοχάζεται. Χωρίς να είναι οπλισμένοι με την ίδια εξουσία, πρέπει να διαπνέονται από το ίδιο πνεύμα. Πρέπει ο ηθικολόγος να υποδεικνύει τους νόμους, την εφαρμογή των οποίων εξασφαλίζει ο νομοθέτης, με την τοποθέτηση της σφραγίδας της εξουσίας του.

Ανάμεσα στους ηθικολόγους, υπάρχουν λίγοι, χωρίς αμφιβολία, που είναι σημαντικά επηρεασμένοι από αυτή την αλήθεια: ανάμεσα σε αυτούς μάλιστα που το πνεύμα τους έχει γίνει για να φτάσουν στις πιο υψηλές ιδέες, υπάρχουν πολλοί οι οποίοι, στη μελέτη της ηθικής και των πορτρέτων που κάνουν για τις φαυλότητες, διαπνέονται μόνο από προσωπικά συμφέροντα και ιδιαίτερα μίσση. Συνδέονται, κατά συνέπεια, μόνο με την παρουσίαση ενοχλητικών φαυλοτήτων μέσα στην κοινωνία. Και το πνεύμα τους, το οποίο βαθμιαία συρρικνώνεται μέσα στο στενό κύκλο του συμφέροντος τους, δεν έχει σύντομα πλέον την απαιτούμενη δύναμη για να εξυψωθεί μέχρι τις μεγάλες ιδέες. Στην επιστήμη της ηθικής, η εξύψωση του πνεύματος εξαρτάται συχνά από την εξύψωση της ψυχής. Για να αντιληφθούμε, σε αυτό το είδος, τις πραγματικά χρήσιμες αλήθειες για τους ανθρώπους, πρέπει να έχουμε θερμό πάθος για το γενικό καλό, και δυστυχώς, στην ηθική όπως και στη θρησκεία, υπάρχουν πολλοί υποκριτές.

Κεφάλαιο 16. Για υποκριτές ηθικολόγους.

Ως υποκριτή εννοώ αυτόν που, στη μελέτη της ηθικής, καθώς δεν διακατέχεται καθόλου από την επιθυμία της ευτυχίας της ανθρωπότητας, είναι τόσο έντονα απασχολημένος με τον εαυτό του. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι αυτού του είδους: τους αναγνωρίζουμε, από την μια μεριά, από την αδιαφορία με την οποία αντιλαμβάνονται τις καταστροφικές φαυλότητες των αυτοκρατοριών, και από την άλλη μεριά, από το πάθος με το οποίο ξεσηκώνονται ενάντια τις ιδιωτικές φαυλότητες. Είναι μάταιο να πούμε για τέτοιους ανθρώπους ότι εμπνέονται από το πάθος για το δημόσιο καλό. Εάν διακατεχόσασταν, θα τους απαντήσουμε, πραγματικά από αυτό το πάθος, το μίσος σας για κάθε φαυλότητα θα ήταν πάντοτε ανάλογο με το κακό που αυτή η φαυλότητα προξενεί στην κοινωνία: και, εάν η όψη των ελάχιστα βλαβερών ελαττωμάτων για το κράτος αρκούσε για να σας ερεθίσει, με πιο βλέμμα θα αντιλαμβανόσασταν την άγνοια των κατάλληλων μέσων για να δημιουργήσουν ανδρείους πολίτες, μεγαλόψυχους και ανιδιοτελείς; Από ποια θλίψη θα συγκλονιζόσασταν, όταν θα αντιλαμβανόσασταν κάποιο μειονέκτημα στη νομολογία ή την κατανομή των φόρων, όταν θα ανακαλύπτατε στην στρατιωτική πειθαρχία, που αποφασίζει πάρα πολύ συχνά για την τύχη των μαχών και για την καταστροφή πολλών επαρχιών; Τότε, με βαθιά συναίσθηση της πιο ζωηρής οδύνης, λαμβάνοντας το παράδειγμα του Nerva, θα σας βλέπαμε, καθώς απεχθάνεστε την ημέρα που σας κάνει μάρτυρα των κακών της πατρίδας σας, να τελειώνετε εσείς ο ίδιος την πορεία τους, ή τουλάχιστον, να πάρετε παράδειγμα από αυτόν τον ενάρετο Κινέζο, ο οποίος, ακριβώς ερεθισμένος από την προσβολή των μεγάλων, παρουσιάζεται ενώπιον του αυτοκράτορα, του αναφέρει τα παράπονα του: *έρχομαι, λέει, να προσφέρω τον εαυτό μου στην τιμωρία την οποία παρόμοιες παρουσιάσεις έκαναν να υποφέρουν εξακόσιοι συμπατριώτες μου. Και σε προειδοποιώ να προετοιμασθείς για νέες εκτελέσεις: η Κίνα έχει ακόμη δέκα οκτώ χιλιάδες καλούς πατριώτες, οι οποίοι, για τους ίδιους λόγους, θα έρθουν διαδοχικά να σου ζητήσουν τον ίδιο μισθό.* Μετά από αυτά τα λόγια σωπαίνει. Και ο αυτοκράτορας, εντυπωσιασμένος για την σταθερότητά του, του έδωσε την πιο κολακευτική ανταμοιβή για έντιμο άνδρα. Την τιμωρία των ενόχων και την μείωση των φόρων.

Να με ποιο τρόπο εκδηλώνεται η αγάπη για το δημόσιο καλό. Εάν διαπνέεστε, θα έλεγα σε αυτούς τους λογοκριτές, πραγματικά από αυτό το πάθος, το μίσος σας για κάθε φαυλότητα είναι ανάλογη με το κακό που αυτή η φαυλότητα προκαλεί στο κράτος: εάν δεν συγκλονίζεστε πραγματικά παρά από μειονεκτήματα που σας ενοχλούν, σφετερίζεσθε το όνομα των ηθικολόγων, δεν είστε παρά εγωιστές.

Είναι λοιπόν από μια απόλυτη αδιαφορία για τα ατομικά του συμφέροντα, από μια βαθιά μελέτη της επιστήμης της νομοθεσίας, που ένας ηθικολόγος μπορεί να γίνει χρήσιμος στην πατρίδα του. Είναι τότε σε κατάσταση να ζυγίζει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα ενός νόμου ή μιας συνήθειας, και να κρίνει εάν πρέπει να καταργηθεί ή να διατηρηθεί. Είμαστε παρά πολύ συχνά αναγκασμένοι να συμμορφωνόμαστε σε σφάλματα και ακόμη σε βάρβαρες συνήθειες. Εάν, στην Ευρώπη, έχουμε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα ανεχθεί τις μονομαχίες, είναι επειδή σε χώρες όπου δεν διαπνέονται καθόλου, όπως στη Ρώμη, από την αγάπη για την πατρίδα, όπου η αξία δεν εξασκείται καθόλου με συνεχείς πολέμους, οι ηθικολόγοι δεν φαντάζονταν ίσως άλλα μέσα και να διατηρούν την ανδρεία στο σώμα των πολιτών και να παρέχουν στο κράτος άξιους υπερασπιστές: πίστευαν, με αυτή την ανοχή, ότι αγοράζουν ένα μεγάλο καλό στη τιμή ενός μικρού κακού. Έκαναν λάθος στην ειδική περίπτωση της μονομαχίας: αλλά υπάρχουν χίλιες άλλες περιπτώσεις όπου καταλήγουν σε αυτή την

επιλογή. Συχνά αναγνωρίζουμε τον πνευματικό άνθρωπο μόνο από την επιλογή που γίνεται ανάμεσα σε δυο κακά. Μακριά από μας όλοι αυτοί οι δοκησίσοφοι που είναι παθιασμένοι με ψεύτικη ιδέα για την τελειότητα. Τίποτα πιο επικίνδυνο, σε ένα κράτος, από αυτούς τους στομφώδεις και χωρίς πνεύμα ηθικολόγους, οι οποίοι, συγκεντρωμένοι σε μια μικρή σφαίρα ιδεών, επαναλαμβάνουν συνεχώς ότι έχουν ακούσει να λέγεται από τις νταντάδες τους, συνιστούν αδιάκοπα την εγκράτεια στις επιθυμίες, και θέλουν, σε όλες τις καρδιές, να καταργήσουν τα πάθη: δεν αντιλαμβάνονται ότι οι συνταγές τους, χρήσιμες σε κάποιους ιδιώτες που βρίσκονται σε ορισμένες περιστάσεις, θα ήσαν η καταστροφή των εθνών που θα τις υιοθετούσαν.

Πράγματι, εάν, όπως μας διδάσκει η ιστορία, τα δυνατά πάθη, όπως η υπερηφάνεια και ο πατριωτισμός στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, ο φανατισμός στους Άραβες, η φιλαργυρία στους πειρατές, γεννούν πάντοτε τους πιο φοβερούς πολεμιστές. Κάθε άνθρωπος που δεν οδηγεί ενάντια σε παρόμοιους στρατιώτες παρά ανθρώπους χωρίς πάθη, δεν θα αντιτάξει παρά φτωχά πρόβατα στη μανία των λύκων. Και η σοφή φύση έχει κλείσει στην καρδιά του ανθρώπου ένα προφυλακτικό ενάντια στα επιχειρήματα αυτών των φιλοσόφων. Και τα κράτη, που υποτάσσουν τις προθέσεις τους σε αυτές τις συνταγές, βρίσκονται πάντοτε απείθαρχα στην πράξη. Χωρίς αυτή την ευτυχία ανυπακοή, ο λαός, συνδεδεμένος ευσυνείδητα με τις αρχές τους, θα γινόταν η περιφρόνηση και ο δούλος των άλλων λαών.

Για να προσδιορίσουν μέχρι ποιο σημείο πρέπει να επεκταθεί ή να περιορισθεί η φωτιά των παθών, χρειάζονται αυτά τα ανοικτά πνεύματα που καλύπτουν όλα τα μέρη μιας κυβέρνησης. Όποιος είναι προικισμένος γι' αυτό, προορίζεται, στην κυριολεξία, από τη φύση να καλύψει, κοντά στον νομοθέτη, την ευθύνη του στοχαστή υπουργού⁸⁴, και να δικαιολογήσει τα λόγια του Κικέρωνα, ότι ένας πνευματικός άνθρωπος δεν είναι ποτέ ένας απλός πολίτης, αλλά ένα πραγματικός δικαστής.

Πριν να εκθέσω τα πλεονεκτήματα που θα προξενούσαν στο σύμπαν ιδέες για την ηθική με μεγαλύτερη ευρύτητα και με μεγαλύτερη φρόνηση, νομίζω ότι μπορώ να παρατηρήσω, παρεμπιπτόντως, ότι αυτές οι ίδιες ιδέες θα έριχναν διαρκώς τα φώτα σε όλες τις επιστήμες, και κυρίως σε αυτήν της ιστορίας που οι πρόοδοι της είναι συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα των προόδων της ηθικής. Περισσότερο εκπαιδευμένοι για το πραγματικό αντικείμενο της ιστορίας, τότε οι συγγραφείς δεν θα παρουσίαζαν, από την ιδιωτική ζωή ενός βασιλέα, παρά τις κατάλληλες λεπτομέρειες για να κάνουν να φανεί ο χαρακτήρας του. Δεν θα περιέγραφαν πλέον τόσο περίεργα την ηθική του, τις οικογενειακές του φαυλότητες και τις αρετές. Θα αντιλαμβάνονταν ότι ο λαός ζητά από τους ανώτατους άρχοντες του λογαριασμό των διαταγμάτων τους, και όχι των γευμάτων τους, ότι δεν αρέσει στον λαό να γνωρίσει τον άνθρωπο στον πρίγκιπα παρά στο μέτρο που ο άνθρωπος παίρνει μέρος στις σκέψεις του πρίγκιπα, και ότι σε παιδαριώδη ανέκδοτα, πρέπει, για να διδάσκουν και να ευχαριστούν, να αντικαθιστούν την ευχάριστη ή την φοβερή εικόνα της δημόσιας ευτυχίας ή δυστυχίας και των αιτίων που τις έχουν προκαλέσει. Στην απλή έκθεση αυτού του πίνακα θα οφέλαμε άπειρες σκέψεις και χρήσιμες μεταρρυθμίσεις.

Ότι λέω για την ιστορία, το λέω για τη μεταφυσική, για τη νομολογία. Υπάρχουν λίγες επιστήμες που δεν έχουν κάποια σχέση με αυτήν της ηθικής. Η αλυσίδα, που τις συνδέει όλες μεταξύ τους, έχει μεγαλύτερο εύρος απ' όσο αντιλαμβανόμαστε: όλα συνδέονται στο σύμπαν.

84 Διακρίνουν, στην Κίνα, δυο είδη υπουργών: οι μεν είναι οι υπουργοί που υπογράφουν, δίνουν ακροάσεις και βάζουν υπογραφές: οι άλλοι ονομάζονται στοχαστές υπουργοί, είναι επιφορτισμένοι με την φροντίδα να εκπονούν προγράμματα, να εξετάζουν αυτά που τους παρουσιάζουν, και να προτείνουν τις τροποποιήσεις που ο χρόνος και οι περιστάσεις απαιτούν να γίνουν στην διοίκηση.

Κεφάλαιο 17.

Πλεονεκτήματα που προέρχονται από τις αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω.

Περνάω γρήγορα στα πλεονεκτήματα που θα αποκτούσαν οι ιδιώτες: θα συνίσταντο στο να τους δώσουν σαφείς ιδέες αυτής της ίδιας της ηθικής, οι συνταγές της οποίας είναι μέχρι σήμερα διφορούμενες και αντιφατικές ώστε έχουν επιτρέψει στους πιο απερίσκεπτους να δικαιώνουν συνεχώς την τρέλα της συμπεριφοράς τους με κάποιες από τις αρχές της.

Εξάλλου, πιο εκπαιδευμένος για τα καθήκοντα του, ο ιδιώτης θα εξαρτάτο λιγότερο από τη γνώμη των φίλων του: προστατευμένος από τις αδικίες που τον κάνουν συχνά να διαπράττει, εν αγνοία του, οι κοινωνίες μέσα στις οποίες ζει, θα απαλλασσόταν τότε, συγχρόνως, από τον παιδαριώδη φόβο του γελοίου, φάντασμα το οποίο εκμηδενίζει η παρουσία της λογικής, αλλά που είναι ο τρόμος αυτών των ταπεινών και ελάχιστα φωτισμένων ψυχών που θυσιάζουν τα γούστα τους, την ηρεμία τους, τις ηδονές τους, και κάποτε μάλιστα ακόμη και την αρετή, στην διάθεση και στις ιδιοτροπίες αυτών των οξύθυμων τους, που δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από την κριτική τους όταν έχουμε την ατυχία να είμαστε γνωστοί.

Υποκείμενος αποκλειστικά στη λογική και την αρετή, ο ιδιώτης θα μπορούσε τότε να αψηφά τις προκαταλήψεις, και να οπλίζεται με αυτά τα αρρενωπά και γενναία συναισθήματα που σχηματίζουν τον ξεχωριστό χαρακτήρα του ενάρετου ανθρώπου. Συναισθήματα τα οποία επιθυμούμε σε κάθε πολίτη, και που έχουμε δικαίωμα να τα απαιτούμε από τους μεγάλους. Πώς ο άνθρωπος που έχει ανέβει στις υψηλότερες θέσεις θα ανατρέψει τα εμπόδια που ορισμένες προκαταλήψεις βάζουν στο γενικό καλό, και θα αντισταθεί στις απειλές, στις σκευωρίες των ισχυρών, που συχνά ενδιαφέρονται για τη δημόσια δυστυχία, εάν η ψυχή του δεν είναι δυσπρόσιτη σε κάθε είδους παρακλήσεις, φόβους και προκαταλήψεις;

Φαίνεται λοιπόν ότι η γνώση των αρχών που καθιερώθηκαν πιο πάνω προκαλεί, τουλάχιστον, αυτό το πλεονέκτημα στον ιδιώτη. Του δίνει μια σαφή και βέβαιη ιδέα για την εντιμότητα, τον απαλλάσσει από αυτή την άποψη από κάθε είδους ανησυχία, του εξασφαλίζει την ηρεμία της συνείδησης του, και του δίνει, κατά συνέπεια, τις εσωτερικές και κρυφές ηδονές που συνδέονται με την πρακτική της αρετής.

Σε ότι αφορά στα πλεονεκτήματα που θα αποκόμιζε ο λαός από αυτές, θα είναι, χωρίς αμφιβολία, πιο σημαντικά. Σαν συνέπεια αυτών των ίδιων αρχών, θα μπορούσαμε, εάν τολμώ να πω, να συνθέσουμε μια κατήχηση της εντιμότητας, της οποίας οι αρχές, απλές, αληθινές, και στην διάθεση όλων των πνευμάτων, θα δίδασκαν στους λαούς ότι η αρετή, αμετάβλητη στο αντικείμενο το οποίο προτείνει, δεν έχει καθόλου τα κατάλληλα μέσα για να καλύψει αυτό το θέμα, ότι πρέπει, κατά συνέπεια, να θεωρούμε τις πράξεις αδιάφορες από μόνες τους, να αντιληφθούμε ότι είναι στην ανάγκη του κράτους να προσδιορίσει αυτές που είναι άξιες εκτίμησης ή περιφρόνησης, και τελικά στον νομοθέτη, με τη γνώση που πρέπει να έχει για το δημόσιο συμφέρον, να προσδιορίσει το σημείο όπου κάθε πράξη σταματά να είναι ενάρετη και γίνεται φαύλη.

Από τη στιγμή που θα γίνουν δεκτές αυτές οι αρχές, με πόση ευκολία ο νομοθέτης θα έσβηνε τους πυρσούς του φανατισμού και της δεισιδαιμονίας, θα εξαφάνιζε καταχρήσεις, θα μεταρρυθμιζε τα βάρβαρα έθιμα, τα οποία, χρήσιμα ίσως κατά την καθιέρωση τους, έγιναν έκτοτε τόσο καταστρεπτικά στο σύμπαν; Έθιμα που δεν επιβιώνουν παρά από το φόβο που υπάρχει ότι δεν μπορούμε να τα καταργήσουμε χω-

ρίς να εξεγείρουμε τους λαούς που είναι πάντοτε συνηθισμένοι να παίρνουν την πρακτική ορισμένων πράξεων για την ίδια την ηθική, και χωρίς να ανάβουμε μακροχρόνιους και σκληρούς πολέμους, και χωρίς να προκαλούμε τελικά με αυτά τα θέλγητρα, που είναι πάντοτε επικίνδυνα για τον κοινό άνθρωπο, δεν μπορούν πραγματικά να προβλεφθούν και να κατευνασθούν παρά από ανθρώπους με σταθερό χαρακτήρα και με ευρύ πνεύμα.

Είναι λοιπόν μειώνοντας την βλακώδη λατρεία των λαών για τους αρχαίους νόμους και για τις αρχαίες συνήθειες, που δίνει τη δυνατότητα στους ηγεμόνες να καθαρίζουν τη γη από τα περισσότερα από τα κακά που την θλίνουν, και που τους παρέχουν τα μέσα για να εξασφαλίσουν τη διάρκεια των αυτοκρατοριών.

Τώρα, όταν τα συμφέροντα ενός κράτους μεταβάλλονται, και όταν νόμοι, χρήσιμοι από την εγκαθίδρυση του, έχουν γίνει βλαβεροί γι' αυτό, αυτοί οι ίδιοι νόμοι, με τον σεβασμό που διατηρούμε πάντοτε γι αυτούς, πρέπει απαραίτητα να σέρνουν το κράτος στην καταστροφή του. Ποιος αμφιβάλλει ότι η καταστροφή της Ρωμαϊκής δημοκρατίας δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας ανόητης λατρείας για τους αρχαίους νόμους, και ότι αυτός ο τυφλός σεβασμός δεν σφυρηλάτησε τα δεσμά τα οποία ο Καίσαρ επέβαλε στην πατρίδα του; Μετά την καταστροφή της Καρθαγένης, όταν η Ρώμη άγγιζε την κορυφή του μεγαλείου της, οι Ρωμαίοι, από την αντίθεση που υπήρχε τότε ανάμεσα στα συμφέροντα τους, τα ήθη τους και τους νόμους τους, έπρεπε να αντιληφθούν την επανάσταση από την οποία κινδύνευε η αυτοκρατορία, και να αισθανθούν ότι, για να σώσουν το κράτος, σύσσωμη η δημοκρατία έπρεπε να σπεύσει να κάνει, στους νόμους και στην κυβέρνηση, την μεταρρύθμιση που απαιτούσαν οι καιροί και οι περιστάσεις, και κυρίως να βιαστούν να προβλέψουν τις αλλαγές που ήθελε να φέρει σε αυτούς η προσωπική φιλοδοξία, η πιο επικίνδυνη από τους νομοθέτες. Και οι Ρωμαίοι θα είχαν καταφύγει σε αυτό το μέτρο, εάν είχαν πιο σαφείς ιδέες για την ηθική. Έχοντας γνώση της ιστορίας όλων των λαών, θα είχαν αντιληφθεί ότι οι ίδιοι νόμοι που τους είχαν φέρει στην υψηλότερη θέση δεν μπορούσαν να τους υποστηρίξουν σε αυτή τη θέση, ότι μια αυτοκρατορία μπορεί να συγκριθεί με σκάφος, που κάποιος άνεμος το έχουν οδηγήσει σε κάποιο ύψος, όπου, παρασυρμένο από άλλους ανέμους, βρίσκεται σε κίνδυνο να χαθεί, εάν, για να σωθεί από το ναυάγιο, ο επιδέξιος και συνετός κυβερνήτης δεν αλλάξει ταχύτητα την πορεία: πολιτική αλήθεια την οποία γνώριζε ο Locke, ο οποίος, από την καθιέρωση της νομοθεσίας του στην Καρολίνα, ήθελε οι νόμοι του να έχουν ισχύ μόνο για έναν αιώνα, μετά την εξάντληση αυτού του χρόνου, να εξαφανιστούν, εάν δεν εξετάζονταν εκ νέου και επικυρώνονταν από το έθνος. Αντιλαμβανόταν ότι μια πολεμική κυβέρνηση ή μια κυβέρνηση του εμπορίου υπέθετε διαφορετικούς νόμους, και ότι μια νομοθεσία κατάλληλη να ευνοήσει το εμπόριο και την βιομηχανία, μπορούσε να γίνει κάποια μέρα ολέθρια γι' αυτή την αποικία, εάν οι γείτονες έρχονταν σε πόλεμο μεταξύ τους, και οι περιστάσεις απαιτούσαν ο λαός να είναι τότε περισσότερο στρατιωτικός παρά εμπορικός.

Ας χρησιμοποιήσουμε αυτή την ιδέα του Locke στις ψεύτικες θρησκείες. Θα πειστούμε αμέσως για την ανοησία των εφευρετών τους και των οπαδών τους. Όποιος, πράγματι, εξετάσει τις θρησκείες (οι οποίες, εξαιρουμένης της δικής μας, είναι όλες κατασκευασμένες από ανθρώπινο χέρι) αντιλαμβάνεται ότι δεν ήταν ποτέ έργο ενός νομοθέτη με ευρύ και βαθύ πνεύμα, αλλά με το στενό πνεύμα ενός κοινού ανθρώπου: ότι κατά συνέπεια, αυτές οι ψεύτικες θρησκείες δεν θεμελιώθηκαν ποτέ στην βάση νόμων και της αρχής του δημόσιου συμφέροντος, αρχή πάντοτε αμετάβλητη, αλλά ή οποία, ευπροσάρμοστη στις εφαρμογές της σε όλες της διαφορετικές θέσεις όπου μπορεί διαδοχικά να βρίσκεται ένας λαός, είναι η μόνη αρχή την οποία πρέπει να δεχθούν αυτοί που θέλουν, σύμφωνα με το παράδειγμα των Αναστάσιων, των des Ripperda, των Thamas-Kouli-Kan και των Gehan-guir, να αποτυπώσουν το σχέδιο

μιας νέας θρησκείας, και να την κάνουν χρήσιμη στους ανθρώπους. Εάν, στην σύνθεση ψεύτικων θρησκειών, είχαν ακολουθήσει πάντοτε αυτό το σχέδιο, θα είχαν διατηρήσει σε αυτές τις θρησκείες κάθε τι που είναι χρήσιμο, δεν θα είχαν καταστρέψει καθόλου το Tartarus ούτε το Elysium, ο νομοθέτης θα είχε κάνει πάντοτε, κατά τη βούληση του, πίνακες περισσότερο ή λιγότερο ευχάριστους ή φοβερούς ανάλογα με την μεγαλύτερη ή μικρότερη δύναμη της φαντασίας του. Αυτές οι θρησκείες, απλά απογυμνωμένες από ότι βλαβερό έχουν, δεν θα είχαν καθόλου λυγίσει τα πνεύματα κάτω από τον αισχρό ζυγό μιας ανόητης πίστης, και ότι εγκλήματα και δεισιδαιμονίες θα είχαν εξαφανιστεί από τη γη! Δεν θα είχαμε καθόλου δει τον κάτοικο της μεγάλης Ιάβας⁸⁵, πεισμένος στην πιο ελαφριά ενόχληση ότι η μοιραία ώρα έχει φτάσει, να βιάζεται να ξανασυναντήσει τον θεό των πατέρων του, να ικετεύει τον θάνατο και να συναινεί να τον δεχθεί. Οι ιερείς θα ήθελαν πραγματικά να του αποσπάσουν μια παρόμοια συναίνεση για να τον στραγγαλίσουν μετά με τα ίδια τους τα χέρια και να καταβροχθίσουν τη σάρκα του. Η Περσία δεν θα είχε ποτέ θρέψει αυτή την φρικτή αίρεση των δερβίσηδων η οποία απαιτεί την ελεημοσύνη με χέρια οπλισμένα, που σκοτώνει ατιμώρητα τον οποιονδήποτε δεν δέχεται καθόλου της αρχής της, που σήκωσε φονικό χέρι σε έναν sorhi, και βύθισε γροθιά στο στήθος του Amurath. Οι Ρωμαίοι ήσαν τόσο δεισιδαίμονες όσο οι Νέγροι⁸⁶, δεν θα είχαν καθόλου κανονίσει την ανδρεία τους σύμφωνα με την όρεξη των ιερών ορνίθων. Τελικά, οι θρησκείες δεν θα είχαν καθόλου, στην Ανατολή, γονιμοποιήσει τα σπέρματα αυτών των μακροχρόνιων και άγριων πολέμων⁸⁷ που οι Σαρακηνοί έκαναν πρώτα ενάντια στους χριστιανούς, και στη συνέχεια, κάτω από τις σημαίες των Omar και των Hali, αυτοί οι ίδιοι οι Σαρακηνοί τους έκαναν μεταξύ τους, και οι οποίοι, χωρίς αμφιβολία, επινόησαν τον μύθο που χρησιμοποίησε ένας πρίγκιπας του Ινδουιστάν για να καταστείλει τον αδιάκριτο ζήλο ενός ιμάμη.

Υποτάξου, του έλεγε ο ιμάμης, στην τάξη του πολύ υψηλού. Η γη θα δεχθεί τον θείο νόμο του: η νίκη βαδίζει παντού μπροστά από τον Ομάρ. Βλέπεις την Αραβία, την Περσία, τη Συρία, ολόκληρη την Ασία υποταγμένη, τον Ρωμαϊκό αετό πατημένο στα πόδια των πιστών, και το σπαθί του τρόμου βαλμένο ξανά στα χέρια του Khaled. Σε αυτά τα βέβαια σημάδια, αναγνώρισε την αλήθεια της θρησκείας μου, και ακόμη περισσότερο την υπεροχή του Κορανίου, και την απλότητα των δογμάτων του, και την ηπιότητα των νόμων μας. Ο θεός μας δεν είναι καθόλου τρομερός, τιμάται με τις ηδο-

85 Στα ανατολικά της Σουμάτρας.

86 Όταν οι πολεμιστές του Κονγκό πηγαίνουν στον εχθρό, εάν συναντήσουν, στην πορεία τους, έναν λαγό, μια κουρούνα ή κάποιο άλλο άτολομο ζώο, είναι, λένε, το πνεύμα του εχθρού που έρχεται να τους προειδοποιήσει για την τρόμο τους: τον πολεμούν τότε με τόλμη. Αλλά, εάν έχουν ακούσει το τραγούδι του πετεινού κάποια άλλη ώρα εκτός από τη συνηθισμένη ώρα, αυτό το τραγούδι, λένε, είναι το βέβαιο προμήνυμα μιας ήττας στην οποίαν δεν εκτίθενται ποτέ. Εάν το τραγούδι του πετεινού, συγχρόνως, ακούγεται στα δυο στρατόπεδα, δεν υπάρχει καθόλου θάρρος που να τους συγκρατήσει, οι δυο στρατοί το βάζουν στα πόδια και φεύγουν. Τη στιγμή που ο άγιος της Νέας Ορλεάνης βαδίζει προς τον εχθρό με την μεγαλύτερη τόλμη, ένα όνειρο ή το γαύγισμα ενός σκύλου αρκεί για να τον κάνει να γυρίσει πίσω.

87 Τα ανθρώπινα πάθη έχουν κατά καιρούς ανάψει παρόμοιους πολέμους, μέσα στα ίδια τα σπλάχνα του χριστιανισμού, αλλά τίποτα δεν μπορεί να είναι περισσότερο αντίθετο με το πνεύμα του, που είναι πνεύμα αφιλοκέρδειας και ειρήνης, με την ηθική του, που δεν αποπνέει παρά γλυκύτητα και επιείκεια, με τα δόγματά του, που επιβάλλουν παντού την αγαθοεργία και την ελεημοσύνη, με την πνευματικότητα των πραγμάτων που παρουσιάζει, με την υπεροχή των κινήτρων του, τελικά με το μεγαλείο και με την φύση των ανταμοιβών που προτείνει.

νές μας. Είναι, λέει ο Μωάμεθ, αναπνέοντας τη μυρωδιά των αρωμάτων, και δοκιμάζοντας τα ηδονικά χάδια του έρωτα, που η ψυχή μου ανάβει με μεγαλύτερο ζήλο και πετάγεται πιο γρήγορα προς τον ουρανό. Εστεμμένο έντομο, θα πολεμάς για πολύ χρόνο ενάντια στον Θεό σου; Άνοιξε τα μάτια σου, δες τις δεισιδαιμονίες και τις φαυλότητες με τις οποίες ο λαός σου έχει προσβληθεί: θα στερηθείς για πάντα τα φώτα του Κορανίου;

Ιμάμη, απάντησε ο πρίγκιπας, υπήρξε ο καιρός όπου, στην δημοκρατία των καστόρων, όπως στην αυτοκρατορία μου, υπήρχαν παράπονα για κάποιες ληστείες σε αποθήκες και ακόμη και για κάποιους φόνους: για να προλάβουν τα εγκλήματα, ήταν αρκετό να ανοίξουν κάποιες δημόσιες αποθήκες, να διαπλατύνουν τους μεγάλους δρόμους και να ιδρύσουν κάποιες χωροφυλακές. Η σύγκλητος των καστόρων ήταν έτοιμη να αναλάβει αυτό το έργο, όταν ένας από αυτούς, ρίχνοντας το βλέμμα στον ουρανό με τα άστρα του στερεώματος, φωνάζει ξαφνικά: ας πάρουμε παράδειγμα από τον άνθρωπο. Πιστεύει ότι αυτό το ανάκτορο στον αέρα είναι κτισμένο, κατοικείται και κυβερνάται από ένα όν πιο δυνατό από αυτόν: αυτό το όν ονομάζεται *Micharour*. Ας διαδώσουμε αυτό το δόγμα, ότι ο λαός των καστόρων θα υποταχθεί σ' αυτό. Ας τον πείσουμε ότι ένα πνεύμα, με εντολή αυτού του Θεού, μπαίνει φρουρός σε κάθε πλανήτη, και ότι έκτοτε, κοιτάζοντας τις πράξεις μας, ασχολείται να παρέχει τα καλά στους καλούς και τα κακά στους κακούς: αφού γίνει δεκτή αυτή η πίστη, το έγκλημα θα φύγει από μας. Σωπαίνει: συσκέπτονται, συζητούν, η ιδέα αρέσει για την πρωτοτυπία της, την υιοθετούν. Έτσι γίνεται η ίδρυση της θρησκείας, και οι κάστορες ζουν στην αρχή σαν αδελφοί. Εντούτοις, ύστερα από λίγο, υψώνεται μεγάλη διαμάχη. Είναι η βίβρα λένε οι μεν, είναι ο ποντικός απαντούν οι άλλοι, που, πρώτος παρουσίασε στον *Micharour* τους κόκκους της άμμου με τους οποίους έφτιαξε τη Γή. Η διαμάχη ανάβει, ο λαός διαιρείται, έρχονται σε διαμάχες, και από τις διαμάχες έρχονται στα χέρια, ο φανατισμός σημαίνει επίθεση. Πριν από αυτή τη θρησκεία, διέπρατταν κάποιες κλοπές και κάποιους φόνους: ο εμφύλιος πόλεμος ανάβει, και το μισό έθνος σφάζεται. Διδαγμένος από αυτόν τον μύθο, να μην προσπαθείς λοιπόν, σκληρή ιμάμη, πρόσθεσε αυτός ο ινδός πρίγκιπας, να μου αποδείξεις την αλήθεια και την χρησιμότητα μιας θρησκείας που καταθλίβει το σύμπαν.

Προκύπτει από αυτό το κεφάλαιο ότι, εάν ο νομοθέτης ήταν εξουσιοδοτημένος, σε συνέπεια με τις αρχές που καθιερώθηκαν πιο πάνω, να κάνει όλες τις αλλαγές, στους νόμους, τα έθιμα και τις ψεύτικες θρησκείες, που απαιτούσαν οι εποχές και οι περιστάσεις, θα μπορούσε να στερέψει την πηγή μιας απειρίας κακών, και χωρίς αμφιβολία, να εξασφαλίσει την ηρεμία των λαών, επεκτείνοντας την διάρκεια των αυτοκρατοριών.

Εξάλλου, ποιά φώτα αυτές οι ίδιες αρχές δεν θα διέδιδαν στην ηθική, κάνοντας μας να αντιληφθούμε την απαραίτητη εξάρτηση που συνδέει τα ήθη με τους νόμους μιας χώρας, και μαθαίνοντας μας ότι η επιστήμη της ηθικής δεν είναι κάτι άλλο παρά η ίδια η επιστήμη της νομοθεσίας; Ποιος αμφιβάλει ότι, πιο επίμονοι σε αυτή τη μελέτη, οι ηθικολόγοι δεν θα μπορούσαν τότε να φέρουν αυτή την επιστήμη σε αυτόν το υψηλό βαθμό τελειότητας που τα καλά πνεύματα δεν μπορούν τώρα παρά να διακρίνουν, και ίσως στον οποίον δεν φαντάζονται ότι θα μπορούσε να φτάσει ποτέ⁸⁸;

88 Μάταια, θα λέγαμε ότι αυτό το μεγάλο έργο μιας εξαιρετικής νομοθεσίας δεν είναι καθόλου έργο της ανθρώπινης σοφίας, παρά αυτό το σχέδιο είναι μια χίμαιρα. Θέλω μια τυφλή και μακρά σειρά γεγονότων που εξαρτώνται όλα τα μεν από τα δε, και που η πρώτη ημέρα του κόσμου ανέπτυξε το πρώτο σπέρμα, να είναι η καθολική αιτία όλων όσων υπήρξαν, υπάρχουν και θα υπάρχουν: αποδεχόμενοι μάλιστα αυτή την αρχή, γιατί, θα απαντούσα, εάν, στη μακρά αυτή αλυσίδα των γεγονότων περιλαμβάνονται απαραίτητα οι σοφοί και οι τρελοί, οι δειλοί και οι ήρωες που έχουν κυβερνήσει τον κόσμο, δεν θα συμπεριλα-

Εάν, σε όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις, όλοι οι νόμοι, ασυνάρτητοι μεταξύ τους, φαίνονται να είναι το έργο καθαρής τύχης, είναι επειδή, οδηγούμενοι από διαφορετικές απόψεις και διαφορετικά συμφέροντα, αυτοί που τους κάνουν ελάχιστα ενοχλούνται από τη συμφωνία και τη σύνδεση των νόμων μεταξύ τους. Συμβαίνει με τον σχηματισμό ολόκληρου του σώματος των νόμων όπως συμβαίνει με το σχηματισμό ορισμένων νησιών: κάποιιο χωρικοί θέλουν να αδειάσουν τα χωράφια τους από ξύλα, πέτρες, χόρτα και άχρηστες λάσπες, γι' αυτό το λόγο, τα πετούν μέσα σ' ένα ποτάμι, όπου βλέπω αυτά τα υλικά, να παρασύρονται από τα ρεύματα, να στοιβάζονται γύρο από κάποιες καλαμιές, να συμπυκνώνονται, και τελικά να σχηματίζουν στέρεη γη.

Εντούτοις είναι στην ομοιομορφία των απόψεων του νομοθέτη, στην εξάρτηση των νόμων μεταξύ τους, που οφείλεται η εξαιρετική τους ποιότητα. Αλλά, για να καθιερώσουμε αυτή την εξάρτηση, πρέπει να μπορούμε να τους αναγάγουμε όλους σε μια απλή αρχή, όπως αυτή της ωφελιμότητας του λαού, δηλαδή, του πιο μεγάλου αριθμού ανθρώπων να υπόκεινται στην ίδια μορφή διακυβέρνησης: αρχή που κανείς δεν γνωρίζει όλη την έκταση της και όλη της την γονιμότητα, αρχή που περικλείει όλη την ηθική και την νομοθεσία, την οποία πολλοί άνθρωποι επαναλαμβάνουν χωρίς να το αντιλαμβάνονται, και που οι ίδιοι οι νομοθέτες δεν έχουν ακόμη παρά μια επιφανειακή ιδέα, τουλάχιστον εάν μπορούμε να κρίνουμε από την δυστυχία σχεδόν όλων των λαών της γης⁸⁹.

βάναμε και την ανακάλυψη των αληθινών αρχών της νομοθεσίας, στις οποίες αυτή η επιστήμη οφείλει την τελειότητα της, και ο κόσμος την ευτυχία του;

89 Στις περισσότερες αυτοκρατορίες της Ανατολής, δεν έχουν καν την παραμικρή ιδέα του δημόσιου δικαίου και του δικαίου των ατόμων. Όποιος θα ήθελε να φωτίσει τους λαούς σε αυτό το σημείο, θα εκτίθετο σχεδόν πάντοτε στην οργή των τυράννων που καταθλιβούν αυτές τις δυστυχισμένες χώρες. Για να παραβιάσουν πιο ατιμώρητα τα δικαιώματα της ανθρωπότητας, θέλουν οι υπήκοοι τους να αγνοούν αυτό που ως άνθρωποι έχουν δικαίωμα να περιμένουν από τον πρίγκιπα, και το σιωπηρό συμβόλαιο που τον ενώνει με τους λαούς του. Οποιαδήποτε αιτία που από αυτή την άποψη δίνουν αυτοί οι πρίγκιπες για τη συμπεριφορά τους, δεν μπορεί ποτέ να βασίζεται παρά στην διεστραμμένη επιθυμία να τυραννούν τους υπηκόους τους.

Κεφάλαιο 18.

Για το πνεύμα, θεωρούμενο σε σχέση με τους αιώνες και με τις διαφορετικές χώρες.

Έχω αποδείξει ότι τις ίδιες πράξεις, διαδοχικά χρήσιμες και βλαβερές στους αιώνες και στις διαφορετικές χώρες, τις εκτιμούσαν και τις περιφρονούσαν εναλλάξ. Το ίδιο συμβαίνει με τις ιδέες όπως με τις πράξεις. Η διαφορά των συμφερόντων των λαών, και οι αλλαγές που συμβαίνουν σε αυτά τα ίδια τα συμφέροντα, παράγουν επαναστάσεις στα γούστα τους, προξενούν την δημιουργία ή την εξαφάνιση αιφνίδια και ολική κάποιων ειδών πνεύματος, και η περιφρόνηση, άδικη ή δίκαιη, αλλά πάντοτε αμοιβαία, που σε ότι αφορά το πνεύμα, τους αιώνες και τις διαφορετικές χώρες έχουν πάντοτε οι μεν για τους άλλους.

Πρόταση που την αλήθεια της θα αποδείξω, στα επόμενα δυο κεφάλαια, με παραδείγματα.

Κεφάλαιο 19.

Η εκτίμηση για τα διαφορετικά είδη πνεύματος είναι ανάλογη, σε κάθε αιώνα, με το συμφέρον που έχει ο λαός για να τα εκτιμήσει.

Για να γίνει κατανοητή η τέλεια ακρίβεια αυτής της αναλογίας, ας πάρουμε για παράδειγμα πρώτα τα μυθιστορήματα. Από την εποχή της έκδοσης των *Amadis* μέχρι τα μυθιστορήματα της εποχής μας, αυτό το είδος έχει υποστεί διαδοχικά χίλιες αλλαγές. Θέλουμε να μάθουμε την αιτία; Ας αναρωτηθούμε γιατί τα μυθιστορήματα που έχουν τη μεγαλύτερη εκτίμηση εδώ και τριακόσια χρόνια μας φαίνονται σήμερα βαρετά ή γελοία, και θα αντιληφθούμε ότι η κύρια αξία των περισσότερων από αυτά τα έργα εξαρτάται από την ακρίβεια με την οποία περιγράφουν σε αυτά τις φαυλότητες, τις αρετές, τα πάθη, τις συνήθειες και τις γελοιότητες ενός έθνους.

Αλλά, τα ήθη ενός έθνους συχνά αλλάζουν από τον έναν αιώνα στον άλλον. Αυτή η αλλαγή στα ήθη πρέπει συνεπώς να προκαλεί αλλαγές στο είδος των μυθιστορημάτων του και του γούστου του: ένα έθνος αναγκάζεται λοιπόν, σχεδόν πάντοτε, από το συμφέρον της ψυχαγωγίας του, να περιφρονεί σε έναν αιώνα ότι θαύμαζε τον προηγούμενο αιώνα⁹⁰. Αυτό που λέω για τα μυθιστορήματα μπορεί να εφαρμοσθεί σχεδόν σε όλα τα έργα. Αλλά, για να κάνουμε πολύ περισσότερο κατανοητή αυτή την αλήθεια, πρέπει ίσως να συγκρίνουμε το πνεύμα των αιώνων της άγνοιας με το πνεύμα του αιώνα μας. Ας σταθούμε για μια στιγμή σε αυτή την εξέταση.

Καθώς οι άνθρωποι της εκκλησίας ήσαν τότε οι μόνοι που γνώριζαν να γράφουν, δεν μπορώ να πάρω τα παραδείγματα μου παρά από τα έργα τους και από τα κηρύγματα τους. Όποιος τα διαβάσει δεν θα αντιληφθεί λιγότερη διαφορά ανάμεσα σε αυτά του

90 Όχι ότι αυτά τα αρχαία μυθιστορήματα δεν είναι ακόμη ευχάριστα σε κάποιους φιλοσόφους, που τα θεωρούν ως την αληθινή ιστορία των ηθών ενός λαού που εξετάζεται σε κάποιον συγκεκριμένο αιώνα και μια συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης. Αυτοί οι φιλόσοφοι, πεισμένοι ότι θα υπήρχε μια πολύ μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε δύο μυθιστορήματα, το ένα γραμμένο από έναν Συβαρίτη, και το άλλο από έναν Κροτωνιάτη, αρέσκονται να κρίνουν τον χαρακτήρα και το πνεύμα ενός έθνους από το είδος του μυθιστορηματος που το γοητεύει. Αυτά τα είδη των κρίσεων, είναι συνήθως πολύ σωστά: ένας επιδέξιος πολιτικός θα μπορούσε, με τη βοήθεια αυτή, να προσδιορίσει με αρκετή ακρίβεια ποιές επιχειρήσεις θα ήταν φρόνιμο ή τολμηρό να επιχειρήσει ενάντια σε έναν λαό. Αλλά οι κοινοί άνθρωποι, που διαβάζουν τα μυθιστορήματα λιγότερο για να διδαχθούν και περισσότερο για να διασκεδάσουν, δεν τα εξετάζουν από αυτή την άποψη, και δεν μπορούν, κατά συνέπεια, να έχουν την ίδια κρίση.

Menot⁹¹ και αυτά του πατέρα Bourdaloue, απ' ότι ανάμεσα στον *Ιππότη του Ήλιου* και την *Πριγκίπισσα της Clèves*. Καθώς τα ήθη μας έχουν αλλάξει, καθώς τα φώτα μας έχουν αυξηθεί, θα κοροϊδεύαμε σήμερα αυτά που θαυμάζαμε άλλοτε. Ποιος δεν θα γελούσε με το κήρυγμα ενός κήρυκα του Bordeaux, ο οποίος, για να αποδείξει όλη την ευγνωμοσύνη των νεκρών για τον οποιονδήποτε προσεύχεται στον Θεό γι' αυτούς, και δίνει, κατά συνέπεια, χρήματα στους μοναχούς, αναφωνούσε δυνατά από τον άμβωνα ότι *με μόνο τον ήχο των χρημάτων που πέφτουν σε ένα κουτί των εράνων για τους πτωχούς ή σε μια λεκάνη, και που κάνουν τιν, τιν, τιν, όλες οι ψυχές του καθαρτήριου αρχίζουν πραγματικά να γελούν, και κάνουν χι, χι, χι*⁹²;

Στην απλότητα των αιώνων της άγνοιας, τα πράγματα παρουσιάζονται από μια πολύ διαφορετική άποψη από αυτήν από την οποία τα θεωρούμε στους φωτισμένους αιώνες. Οι τραγωδίες του πάθους, διδακτικές για τους προγόνους μας, θα μας φαίνονταν σκανδαλώδεις σήμερα. Το ίδιο θα συνέβαινε για όλα σχεδόν τα δυσνόητα θέματα που ανακινούσαν τότε στις θεολογικές σχολές. Τίποτα δεν θα εμφανιζόταν σήμερα πιο προκλητικό από τις κανονικές φιλονικίες, για το εάν ο Θεός είναι ντυμένος ή γυμνός στην όστια. Εάν ο Θεός είναι παντοδύναμος, εάν έχει τη δύναμη να αμαρτάνει,

91 Ένα από τα κηρύγματα αυτού του Menot, αφορά την υπόσχεση του Μεσσία. «ο Θεός, λέει, είχε προσδιορίσει, σε όλη την αιωνιότητα, την ενσάρκωση και τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους. Αλλά ήθελε μεγάλοι άνδρες, όπως οι άγιοι πατέρες, να την ζητήσουν. Ο Αδάμ, ο Ένος, ο Ενόχ, ο Μαθουσάλας, ο Λαμέχ, ο Νώε, αφού την είχαν μάταια ζητήσει, τόλμησαν να του στείλουν πρεσβευτές. Ο πρώτος ήταν ο Μωυσής, ο δεύτερος ήταν ο Δαβίδ, ο τρίτος ο Ησαΐας, και ο τελευταίος η εκκλησία. Αυτοί οι πρεσβευτές μη έχοντας μεγαλύτερη επιτυχία από αυτή των ίδιων των πατριαρχών, νόμισαν ότι έπρεπε να αποστείλουν γυναίκες. Η κυρία Εύα είναι η πρώτη που παρουσιάζεται, στην οποία ο Θεός απάντησε: *Εύα, έχεις αμαρτήσει, δεν είσαι άξια για το γιό μου*. Στη συνέχεια η κυρία Σάρα που λέει: *Ω! Θεέ, βοήθησέ μας*. Ο Θεός της λέει: *έχεις γίνει ανάξια με την απιστία που έδειξες, όταν σε βεβαίωνα ότι θα γινόσουνα μητέρα του Ισαάκ*. Η Τρίτη ήταν η κυρία Ρεβέκκα. Ο Θεός της λέει: *Αδίκησες πολύ, προς όφελος του Ιακώβ, τον Ησαΐα*. Η τέταρτη, η κυρία Ιουδήθ, στην οποία ο Θεός είπε: *φόνευσες*. Η Πέμπτη, η κυρία Εσθήρ, στην οποία είπε: *έχεις γίνει πολύ φιλάρεσκη, έχανες πολύ χρόνο να στολιζέσαι για να αρέσεις στον Ασούρο*. Τελικά έστειλαν την καμαριέρα, που ήταν δεκατεσσάρων ετών, η οποία, με χαμηλωμένο βλέμμα και πολύ ντροπαλή, γονάτισε, και μετά είπε: *Ας έλθει ο πολυαγαπημένος μου στον κήπο μου, για να φάει από τον καρπό από τα μήλα του*, και ο κήπος ήταν η παρθενική μήτρα. Αλλά, ο γιός έχοντας ακούσει αυτά τα λόγια, λέει στον πατέρα του: *πατέρα μου, μου αρέσει αυτή εδώ από τα νιάτα μου, θέλω να την κάνω μητέρα μου*. Στη στιγμή ο Θεός φωνάζει τον Γαβριήλ, και του λέει: *Γαβριήλ, τρέχα γρήγορα στη Ναζαρέτ, στη Μαρία, και δώσε της από μέρους μου αυτές τις επιστολές*. Και ο γιός πρόσθεσε: *περ της, από μέρους μου, ότι την διάλεξα για μητέρα*. Βεβαίωσε την, λέει στη συνέχεια το άγιο Πνεύμα, *ότι θα κατοικώ μέσα της που θα είναι ο ναός μου, και δώσε της αυτές τις επιστολές εκ μέρους μου*.» όλα τα άλλα κηρύγματα αυτού του Menot έχουν περίπου την ίδια γεύση.

92 Εκείνους τους καιρούς, η άγνοια ήταν τέτοια, που ένας ιερέας έχοντας δίκη με τους ενορίτες του, για να μάθουν ποιος θα έπρεπε να πληρώσει τα έξοδα για τη λιθόστρωση της εκκλησίας, αυτός ο ιερέας, όταν ο δικαστής ήταν έτοιμος να τον καταδικάσει, τόλμησε να δηλώσει αυτό το απόσπασμα από τον Ιερεμία: *Paveant illi, et ego non paveam*. Ο δικαστής καθώς δεν γνώριζε τι να απαντήσει σε αυτή τη δήλωση: διέταξε να γίνει η λιθόστρωση της εκκλησίας με έξοδα των ενοριτών.

Υπήρξε εποχή, στην εκκλησία, όπου η επιστήμη και η τέχνη της γραφής είχαν θεωρηθεί σαν κοσμικά πράγματα, ανάξια για έναν χριστιανό. Λένε μάλιστα, για το θέμα αυτό, ότι οι άγγελοι μαστίγωσαν τον άγιο Ιερώνυμο επειδή ήθελε να μιμηθεί το ύφος του Κικέρωνα. Ο αβάς Cartaut ισχυρίζεται ότι αυτό έγινε επειδή τον είχε μιμηθεί κακά.

εάν ο Θεός μπορούσε να πάρει τη φύση της γυναίκας, του διαβόλου, του γαϊδάρου, του βράχου, της κολοκύθας, και χιλιάδες άλλα ερωτήματα ακόμη πιο αλλόκοτα⁹³.

Όλα, μέχρι τα θαύματα, έφερναν, στις εποχές αυτές της άγνοιας, το αποτύπωμα του κακού γούστου του αιώνα⁹⁴.

Ανάμεσα σε πολλά από τα υποτιθέμενα θαύματα που αναφέρονται στα *Απομνημονεύματα της ακαδημίας των επιγραφών και των γραμμάτων*⁹⁵, επιλέγω ένα περιστατικό υπέρ ενός μοναχού. « Αυτός ο μοναχός επέστρεψε από ένα σπίτι όπου έμπαινε κάθε νύχτα. Είχε, στο γυρισμό του, να διασχίσει ένα ποτάμι: ο Σατανάς αναποδογύρισε το πλοίο, και ο μοναχός πνίγηκε, καθώς άρχιζε το κάλεσμα του όρθρου της Παναγίας. Δύο διάβολοι αρπάζουν την ψυχή του, και τους σταματούν δυο άγγελοι που την απαιτούν επειδή έχει την ιδιότητα του χριστιανού. Άρχοντες άγγελοι, λένε οι διάβολοι, είναι αλήθεια ότι ο Θεός πέθανε για τους φίλους του, και αυτό δεν είναι μύθος, αλλά αυτός εδώ ήταν ένας από τους εχθρούς του Θεού: και επειδή τον βρήκαμε στα σκουπίδια της αμαρτίας, θα τον ρίξουμε στο βούρκο της κόλασης, θα ανταμειφθούμε καλά από τους αρχηγούς μας. Μετά από πολλές αντιρρήσεις, οι άγγελοι προτείνουν να φέρουν τη διαφορά ενώπιον του δικαστηρίου της Παναγίας. Οι διάβολοι απαντούν ότι θα πάρουν ευχαρίστως τον Θεό για δικαστή, επειδή έκρινε σύμφωνα με τους νόμους:

93 *Utrum Deus potuerit suppositare mulierem, vel diabolum, vel asinum, vel silicem, vel cucurbitam : et suppositasset cucurbitam, quemadmodum fuerit concionatura, editura miracula, et quonammodo fuisset fixa cruci. Apolog. p. Hérodote, tom. III, p. 127.*

94 (ε) Αυτά που λένε υπέρ των αιώνων της άγνοιας, δεν θα ξεγελάσουν ποτέ ότι ήσαν ευνοϊκά για τη θρησκεία, δεν ήσαν ευνοϊκά παρά για τη δεισιδαιμονία. Και τίποτα πιο γελοίο από τις δηλώσεις που κάνουν είτε εναντίον των φιλοσόφων ή εναντίον των ακαδημιών των επαρχιών. Αυτοί που τις αποτελούν, λένε, δεν μπορούν να διαφωτίσουν τη γη. Θα έκαναν καλύτερα να την καλλιεργούν. Τέτοιοι άνθρωποι, θα απαντήσει κάποιος, δεν είναι στην κατάσταση να καλλιεργήσουν τη γη. Εξάλλου, το να θέλει κανείς, για το συμφέρον της γεωργίας, να τους κατατάξει στην κατάσταση των καλλιεργητών, όταν διατηρεί τόσους επαίτες, στρατιώτες, τεχνίτες ειδών πολυτελείας και υπηρέτες, σημαίνει να θέλει να ανορθώσει τα οικονομικά ενός κράτους κάνοντας οικονομία στην άκρη των κεριών. Θα προσθέσω μάλιστα ότι υποθέτοντας ότι αυτές οι ακαδημίες των επαρχιών δεν έκαναν παρά λίγες ανακαλύψεις, μπορούμε τουλάχιστον να τις θεωρήσουμε σαν τα κανάλια με τα οποία οι γνώσεις της πρωτεύουσας επικοινωνούν με τις επαρχίες. Αλλά τίποτα πιο χρήσιμο από το να διαφωτίσει κανείς τους ανθρώπους. Τα *φιλοσοφικά φώτα*, λέει ο αβάς de Fleury, *δεν μπορούν ποτέ να βλάψουν*. Δεν είναι παρά τελειοποιώντας την ανθρώπινη λογική, προσθέτει ο Hume, που τα έθνη μπορούν να υπερηφανεύονται ότι τελειοποιούν την κυβέρνηση τους, τους νόμους τους και την αστυνομία τους. Το πνεύμα είναι όπως η φωτιά: δρα προς όλες τις διευθύνσεις, υπάρχουν λίγοι μεγάλοι πολιτικοί και λίγοι μεγάλοι στρατηγοί σε μια χώρα όπου δεν υπάρχουν διάσημοι άνδρες στις επιστήμες και στα γράμματα. Πώς να πεισθεί κανείς ότι ένας λαός που δεν γνωρίζει ούτε την τέχνη να γράφει ούτε αυτήν να σκέπτεται, θα μπορεί να έχει δώσει στον εαυτό του καλούς νόμους, και να έχει απελευθερωθεί από το ζυγό αυτής της δεισιδαιμονίας που θλίβει τους αιώνες της άγνοιας;

Ο Σόλων, ο Λυκούργος και αυτός ο Πυθαγόρας που δημιούργησε τόσους νομοθέτες, δείχνουν πόσο η πρόοδος της λογικής μπορεί να συνεισφέρει στην δημόσια ευτυχία. Πρέπει λοιπόν να θεωρούμε αυτές τις ακαδημίες της επαρχίας πολύ χρήσιμες. Θα πω επιπλέον ότι, εάν θεωρήσουμε τους σοφούς απλά σαν εμπόρους, και εάν συγκρίνουμε τις εκατό χιλιάδες λίβρες που ο βασιλιάς παρέχει στις ακαδημίες και στους ανθρώπους των γραμμάτων, με το προϊόν της πώλησης των βιβλίων μας στο εξωτερικό, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι αυτό το είδος του εμπορείου έχει αποφέρει περισσότερο από χίλια τα εκατό στο κράτος.

95 *Ιστορία της Ακαδημίας των επιγραφών και των γραμμάτων, τόμος 13.*

αλλά, σε ότι αφορά την Παναγία, έλεγαν, δεν μπορούμε να ελπίζουμε δικαιοσύνη: θα έσπαγε μάλλον όλες τις πύλες της κόλασης, παρά να αφήσει σ' αυτήν έστω και μια μέρα αυτόν που, στη ζωή του, έκανε κάποιες υποκλίσεις στην εικόνα της. ο Θεός δεν της αντιτίθεται σε τίποτα. Μπορεί να πει ότι η κίσσα είναι μαύρη και ότι τα ταραγμένα νερά είναι καθαρά, συμφωνεί μαζί της σε όλα: δεν γνωρίζουμε πλέον που βρισκόμαστε, με ένα ρίζιμο φέρνει τριπλό, με δύο φέρνει δύο πεντάρια, έχει και το ζάρι και την τύχη: η ημέρα που ο Θεός την έκανε μητέρα του ήταν για μας πολύ μοιραία.»

Η διαπαιδαγώγηση, χωρίς αμφιβολία, θα ήταν ελάχιστη για κάποιον από ένα τέτοιο θαύμα, και θα γελούσε εξίσου με αυτό το άλλο θαύμα, που εξάγεται από τις *περιέργες και παιδαγωγικές Επιστολές, από την επίσκεψη του Επισκόπου Αλικαρνασσού*, και το οποίο μου φάνηκε τόσο ευχάριστο για να αντισταθώ στην επιθυμία να το παραθέσω εδώ.

Για να αποδείξει την υπεροχή του βαπτίσματος, ο συγγραφέας διηγείται «ότι άλλοτε, στο βασίλειο της Αρμενίας, υπήρχε ένας βασιλιάς που είχε μεγάλο μίσος ενάντια στους χριστιανούς. Να γιατί καταδίωξε τη θρησκεία με πολύ βάνουσο τρόπο. Άξιζε πολύ τότε να τον τιμωρήσει ο Θεός: εντούτοις ο Θεός, που η καλοσύνη του είναι άπειρη, που άνοιξε την καρδιά του Αγ. Παύλου για να τον προσηλυτίσει όταν αυτός καταδίωκε τους πιστούς, άνοιξε επίσης την καρδιά αυτού του βασιλιά για να γνωρίσει την άγια θρησκεία. Και συνέβη, καθώς ο βασιλιάς είχε το συμβούλιο του στο ανάκτορο, με του Μανταρίνους, για να συζητήσουν για τα μέσα να καταργήσουν εντελώς τη χριστιανική θρησκεία στο βασίλειο, να μεταβληθούν ο βασιλιάς και οι μανταρίνοι σε γουρούνια. Όλοι έσπευσαν στις φωνές αυτών των γουρουνιών, χωρίς να γνωρίζουν ποια μπορούσε να είναι η αιτία ενός τόσο εξαιρετικού πράγματος. Τότε ήταν ένας χριστιανός που τον έλεγαν Γρηγόριο, που είχε υποβληθεί σε βασανιστήρια την προηγούμενη ημέρα, που έσπευσε στο θόρυβο, και που κατηγορήσε τον βασιλέα για την βανουσιότητα του απέναντι στη θρησκεία. Στα λόγια του Γρηγορίου τα γουρούνια σταμάτησαν, και καθώς σώπασαν, σήκωσαν τη μουσούδα προς τα πάνω για να ακούσουν τον Γρηγόριο, που ερώτησε όλα τα γουρούνια με αυτά τα λόγια: από εδώ και πέρα είσαστε αποφασισμένοι να διορθωθείτε; Σε αυτή την ερώτηση, όλα τα γουρούνια κούνησαν το κεφάλι, και φώναζαν *ουέν, ουέν, ουέν*, σαν να έλεγαν *ναι*. Ο Γρηγόριος συνέχισε να ομιλεί: εάν είστε αποφασισμένοι να διορθωθείτε, εάν μετανοείτε για τις αμαρτίες σας, και εάν θέλετε να βαπτισθείτε για να παρατηρήσετε τέλεια την θρησκεία, ο Κύριος θα σας κοιτάξει με έλεος. Διαφορετικά, θα είστε δυστυχείς σε αυτόν τον κόσμο και στον άλλον. Όλα τα γουρούνια κούνησαν το κεφάλι, έκαναν υπόκλιση και φώναζαν *ουέν, ουέν, ουέν*, σαν να ήθελαν να πουν ότι επιθυμούσαν να κάνουν έτσι. Ο Γρηγόριος, βλέποντας τα γουρούνια έτσι ταπεινά, πήρε αγιασμένο νερό και βάπτισε όλα τα γουρούνια: και επί τόπου συνέβη μεγάλο θαύμα, επειδή, καθώς βάπτιζε κάθε γουρούνι, αμέσως το μεταμόρφωνε σε ένα πρόσωπο πιο όμορφο απ' ότι ήταν πιο πριν.»

Αυτά τα θαύματα, αυτά τα κηρύγματα, αυτές οι τραγωδίες και αυτά τα θεολογικά θέματα, που μας φαίνονται τώρα τόσο γελοία, θαυμάζονταν και έπρεπε να θαυμάζονται στους αιώνες της άγνοιας, επειδή ήσαν ανάλογα με το πνεύμα των της εποχής, και επειδή οι άνθρωποι θα θαυμάζουν πάντοτε ιδέες ανάλογες με τις δικές τους. Η χονδροειδής βλακεία των περισσοτέρων από αυτούς δεν τους επέτρεπε να γνωρίσουν την αγιότητα και το μεγαλείο της θρησκείας. Σχεδόν σε όλα τα κεφάλια, η θρησκεία δεν ήταν, στην κυριολεξία, παρά δεισιδαιμονία και ειδωλολατρία. Αλλά με το πλεονέκτημα της φιλοσοφίας, μπορούμε να πούμε ότι έχουμε γι' αυτήν ιδέες πιο ανώτερες. Όποια αδικία και αν έχει γίνει προς τις επιστήμες, όποια διαφθορά και αν έχουν κατηγορηθεί ότι εισήγαγαν στα ήθη, είναι βέβαιο ότι αυτά των κληρικών μας είναι τώρα τόσο αγνά όσο διεφθαρμένα ήταν τότε, τουλάχιστον εάν συμβουλευτούμε

και την ιστορία και τους αρχαίους ιεροκήρυκες. Ο Maillard και ο Menot, οι πιο διάσημοι ανάμεσά τους, είχαν πάντοτε αυτό το λόγο στο στόμα τους: *Sacerdotes, religiosi, concubinari*. «Κολασμένοι, αισχροί, αναφωνεί ο Maillard, που τα ονόματά σας είναι γραμμένα στα κατάστιχα του διαβόλου, ληστές, κλέφτες, όπως λέει ο άγιος Βερνάρδος: σκέπτεσθαι ότι οι θεμελιωτές των κερδών σας τα έδωσαν σε σας για να μην κάνετε άλλο από το να ζείτε τρώγοντας και πίνοντας με κορίτσια, και να παίζετε χαρτιά; Και εσείς, κύριοι, χοντροί παπάδες, με τα κέρδη σας, που τρέφετε άλογα, σκύλους και κορίτσια, ρωτήστε τον Άγιο Στέφανο εάν απόκτησε τον παράδεισο κάνοντας τέτοια ζωή όπως αυτή, τρώγοντας πολύ καλά, ευρισκόμενος πάντοτε μέσα σε φαγοπότια και συμπόσια, και δίνοντας τα αγαθά της εκκλησίας και του Εσταυρωμένου στις γυναίκες της ηδονής⁹⁶.»

Δεν θα σταματήσω επιπλέον να θεωρώ αυτούς τους χονδροειδείς αιώνες, όπου όλοι οι άνθρωποι, δεισιδαίμονες και γενναίοι, δεν διασκέδαζαν παρά με διηγήσεις για μοναχούς και για κατορθώματα των ιπποτών. Η άγνοια και η απλοϊκότητα είναι πάντοτε μονότονες: πριν από την αναγέννηση της φιλοσοφίας, οι συγγραφείς, αν και είχαν γεννηθεί σε διαφορετικούς αιώνες, έγραφαν όλοι με το ίδιο ύφος. Αυτό που ονομάζουμε γούστο προϋποθέτει γνώση. Δεν υπάρχει καθόλου γούστο, ούτε κατά συνέπεια επαναστάσεις γούστου σε λαούς που είναι ακόμη βάρβαροι. Επειδή τουλάχιστον αυτές πρέπει να παρατηρούνται μόνο στους φωτισμένους αιώνες. Αλλά αυτά τα είδη των επαναστάσεων πηγάζουν πάντοτε από κάποιες αλλαγές στη μορφή της διακυβέρνησης, στα ήθη, στους νόμους και στη θέση ενός λαού. Υπάρχει λοιπόν εξάρτηση που δημιουργείται μυστικά ανάμεσα στο γούστο ενός έθνους και στα συμφέροντα του.

Για να φωτίσουμε αυτή την αρχή με μερικά παραδείγματα, ας αναρωτηθούμε γιατί η τραγική περιγραφή των πιο σημαντικών εκδικήσεων, όπως αυτές των Ατρείδων, δεν θα άναβε πλέον, σε μας, τις ίδιες εκρήξεις που προκαλούσε άλλοτε στους Έλληνες. Και θα δούμε ότι αυτή η διαφορά εντυπώσεων οφείλεται στην διαφορά ανάμεσα στη θρησκεία μας, την πολιτική μας συγκρότηση, και την πολιτική συγκρότηση και την θρησκεία των Ελλήνων.

Οι αρχαίοι ύψωναν ναούς στην Εκδίκηση: αυτό το πάθος, που τοποθετείται σήμερα ανάμεσα στις φαυλότητες, υπολογιζόταν τότε ανάμεσα στις αρετές. Η αρχαία πολιτική συγκρότηση ενθάρρυνε αυτή τη λατρεία. Σε έναν αιώνα τόσο φιλοπόλεμο για να μην είναι λίγο άγριος, το μόνο μέσο για να καταργήσουν το θυμό, την οργή και την προδοσία, ήταν να συνδέσουν το όνειδος με την λήθη της προσβολής, να τοποθετήσουν πάντοτε τον πίνακα της εκδίκησης δίπλα στον πίνακα της προσβολής: με αυτό τον τρόπο διατηρούσαν, στην καρδιά των πολιτών, έναν σεβαστό και σωτήριο φόβο, που αναπλήρωνε το μειονέκτημα της πολιτικής συγκρότησης. Η περιγραφή αυτού του πάθους ήταν λοιπόν παρά πολύ ανάλογη με την ανάγκη, λόγω της προκατάληψης των αρχαίων λαών, να μην εξετάζεται με ευχαρίστηση.

Αλλά, στον αιώνα που ζούμε, σε μια εποχή όπου η πολιτική συγκρότηση είναι από αυτή την άποψη πολύ βελτιωμένη, όπου εξάλλου δεν είμαστε πλέον υποταγμένοι στις ίδιες προκαταλήψεις, είναι φανερό ότι όταν συμβουλευόμαστε με όμοιο τρόπο το συμφέρον μας, δεν πρέπει να βλέπουμε παρά με αδιαφορία την περιγραφή ενός πάθους το οποίο, απέχοντας από το να διατηρήσει την ειρήνη και την αρμονία στην κοινωνία, δεν θα προξενούσε σ' αυτήν παρά ανώφελες αταξίες και βαναυσότητες.

96 Αυτός ο Maillard, ο οποίος ομιλούσε με αυτό τον τρόπο ενάντια στον κλήρο, δεν ήταν ο ίδιος απαλλαγμένος από φαυλότητες για τις οποίες κατηγορούσε τους συναδέλφους του. Τον αποκαλούσαν ο Δόκτωρ *gomorrhéen*. Έγραφαν ένα επίγραμμα γι' αυτόν, που μου φαίνεται αρκετά καλογραμμένο για την ώρα.

Γιατί τραγωδίες, γεμάτες από αυτά τα αρρενωπά και γενναία συναισθήματα τα οποία εμπνέει η αγάπη για την πατρίδα, θα έκαναν πλέον σε μας μόνο μικρή εντύπωση; Επειδή είναι πολύ σπάνιο οι λαοί να συνδέουν ένα συγκεκριμένο είδος ανδρείας και αρετής με την ακραία υποταγή. Επειδή οι Ρωμαίοι παρήκμασαν και έγιναν ποταποί μόλις απέκτησαν αφέντη. Και επειδή τελικά όπως λέει ο Όμηρος:

Η τρομερή στιγμή που υποδουλώνει έναν ελεύθερο άνθρωπο
Του αρπάζει τη μισή από την πρώτη του αρετή.

Απ' όπου συμπεραίνω ότι οι αιώνες της ελευθερίας, μέσα στους οποίους δημιουργούνται μεγάλοι άνδρες και μεγάλα πάθη, είναι και οι μόνοι όπου οι λαοί θαυμάζουν πραγματικά ευγενικά και γενναία συναισθήματα.

Γιατί θαύμαζαν τόσο πολύ το είδος του Corneille, όταν ζούσε αυτός ο διάσημος ποιητής, και τώρα το απολαμβάνουν τόσο λίγο; Είναι επειδή έβγαιναν τότε από την ένωση, από την επανάσταση της Σφενδόνης, από αυτούς τους ταραγμένους χρόνους όπου τα πνεύματα, ακόμη ζεστά από τη φωτιά της στάσης, είναι πιο θαρραλέα, εκτιμούν περισσότερο τα τολμηρά συναισθήματα, και είναι πιο ικανά για φιλοδοξίες. Είναι επειδή οι χαρακτήρες που δίνει ο Corneille στους ήρωες του, τα σχέδια που κάνει να έχουν τη φιλόδοξη μορφή, είχαν κατά συνέπεια μεγαλύτερη αναλογία με το πνεύμα του αιώνα, απ' ότι σήμερα που δεν συναντάμε πολλούς ήρωες⁹⁷, πολλούς πολίτες και πολλούς φιλόδοξους, αφού μια ευτυχισμένη ηρεμία έχει διαδεχθεί τόσες θύελλες, και τα ηφαίστεια της στάσης έχουν σβήσει από όλες τις μεριές.

Πως ένας τεχνίτης που είναι συνηθισμένος να παραπονιέται κάτω από το βάρος της ένδειας και της περιφρόνησης, ένας πλούσιος και μάλιστα μεγάλος γαιοκτήμονας που είναι συνηθισμένος να σέρνεται μπροστά σε έναν άνθρωπο με αξίωμα, να τον αντικρίζει με τον άγιο σεβασμό όμοιο με εκείνον που έχει ο Αιγύπτιος για τους θεούς του και ο νέγρος για το φετίχ του, θα ένιωθαν έντονη συγκίνηση από αυτούς τους στίχους του Corneille:

Για να είσαι περισσότερο από βασιλιάς, θεωρείς τον εαυτό σου κάτι;

Παρόμοια συναισθήματα πρέπει να τους φαίνονται ανόητα και τρομερά. Δεν θα μπορούσαν να θαυμάσουν την εξύψωση του πνεύματος, χωρίς να πρέπει συχνά να κοκκινίζουν για την κατωτερότητα των δικών τους: να γιατί, εάν εξαιρέσουμε ένα μικρό αριθμό εξυψωμένων πνευμάτων και χαρακτήρων, που ακόμη διατηρούν για τον Corneille δικαιολογημένη και εύστοχη εκτίμηση, οι άλλοι θαυμαστές αυτού του μεγάλου ποιητή τον εκτιμούν λιγότερο από το δικό τους αίσθημα παρά από προκατάληψη και από ευνοϊκή διάθεση.

Κάθε αλλαγή που συμβαίνει στην κυβέρνηση ή στα ήθη ενός λαού, πρέπει να προκαλεί απαραίτητα επαναστάσεις στο γούστο του. Από τον έναν αιώνα στον άλλον, ένας λαός συγκινείται διαφορετικά από τα ίδια πράγματα, ανάλογα με το διαφορετικό πάθος που τον διακατέχει.

Συμβαίνει με τα συναισθήματα των ανθρώπων το ίδιο που συμβαίνει με τις ιδέες τους. Εάν αντιλαμβανόμαστε στους άλλους μόνο ιδέες ανάλογες με τις δικές μας, δεν μπορούμε λέει ο Σαλλούστιος, να συγκλονιζόμαστε παρά από πάθη που συγκλονίζουν έντονα εμάς τους ίδιους.⁹⁸

97 Οι εμφύλιοι πόλεμοι είναι μια δυστυχία στην οποίαν συχνά οφείλουμε τους μεγάλους άνδρες.

98 Από τη διήγηση μιας ηρωικής πράξης, ο αναγνώστης δεν πιστεύει παρά αυτό που είναι ικανός να κάνει ο ίδιος. Απορρίπτει τα υπόλοιπα ως επινοήσεις.

Για να μας συγκινήσει η περιγραφή κάποιου πάθους, πρέπει να το έχουμε αισθανθεί εμείς οι ίδιοι.

Ας υποθέσουμε ότι ο βοσκός Tircis συναντάται με τον Catilina, και εκμυστηρεύονται αμοιβαία αισθήματα αγάπης και φιλοδοξίας τα οποία τους ταράζουν. Δεν θα μπορέσουν βέβαια να μεταδώσουν ο ένας στον άλλον την διαφορετική εντύπωση που τους προκαλούν τα διαφορετικά πάθη από τα οποία συγκινούνται. Ο πρώτος δεν αντιλαμβάνεται καθόλου ότι υπάρχει κάτι τόσο θελκτικό στην υπέρτατη εξουσία, και ο δεύτερος ότι υπάρχει κάτι τόσο κολακευτικό στην φιλαρέσκεια μιας γυναίκας. Αλλά, για να εφαρμόσω αυτή την αρχή στα διαφορετικά τραγικά είδη, λέω ότι σε κάθε χώρα όπου οι κάτοικοι δεν λαμβάνουν καθόλου μέρος στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, όπου αναφέρουν σπάνια τις λέξεις πατρίδα και πολίτης, ο λαός μπορεί να ευχαριστηθεί μόνο όταν του εμφανίζονται στη σκηνή πάθη που αρμόζουν στους ιδιώτες, τέτοια, για παράδειγμα όπως αυτά του έρωτα. Όχι ότι όλοι οι άνθρωποι είναι εξίσου ευαίσθητοι σε αυτά: είναι βέβαιο ότι ψυχές υπερήφανες και θαρραλέες, φιλόδοξοι, πολιτικοί, φιλάργυροι, γέροι ή άνθρωποι απασχολημένοι με σοβαρές υποθέσεις, συγκινούνται λίγο από την περιγραφή αυτού του πάθους: και αυτή ακριβώς είναι η αιτία για την οποίαν τα θεατρικά έργα δεν έχουν πλήρη και ολοκληρωμένη επιτυχία όσο στα δημοκρατικά κράτη, όπου το μίσος για τους τυράννους, η αγάπη για την πατρίδα και για την ελευθερία, είναι, τολμώ να πω, τόποι συγκέντρωσης για την δημόσια εκτίμηση.

Σε κάθε άλλη κυβέρνηση, οι πολίτες καθώς δεν ενώνονται από ένα κοινό συμφέρον, η διαφορετικότητα των ατομικών συμφερόντων πρέπει απαραίτητα να αντιτίθεται στην καθολικότητα των χειροκροτημάτων. Σε αυτές τις χώρες, δεν μπορούμε να απαιτούμε παρά περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες επιτυχίες, περιγράφοντας περισσότερο ή λιγότερο γενικού ενδιαφέροντος πάθη για τους ιδιώτες. Αλλά, ανάμεσα σε αυτού του είδους τα πάθη, κανείς δεν αμφιβάλλει ότι αυτό του έρωτα, που θεμελιώνεται εν μέρει σε μια ανάγκη της φύσης, δεν είναι αυτό που γίνεται πιο καθολικά αισθητό. Και προτιμάμε τώρα, στη Γαλλία, το είδος του Racine από αυτό του Corneille, ο οποίος, σε έναν άλλον αιώνα ή σε μια διαφορετική χώρα όπως η Αγγλία, θα είχε πιθανόν την προτίμηση.

Είναι ορισμένη αδυναμία χαρακτήρα, αναγκαία συνέπεια της πολυτέλειας και της αλλαγής που συμβαίνει στα ήθη μας, η οποία, καθώς μας στερεί από κάθε δύναμη και από κάθε εξύψωση της ψυχής, μας κάνει ήδη να προτιμούμε τις κωμωδίες από τις τραγωδίες, που δεν είναι τώρα πλέον παρά κωμωδίες με υψηλό ύφος, και που η δράση τους εκτυλίσσεται μέσα στο ανάκτορο των βασιλέων.

Είναι ευτυχής αύξηση της εξουσίας του μονάρχη, η οποία αφοπλίζοντας τη στάση, εξευτελίζοντας την κατάσταση των αστών, έπρεπε σχεδόν ολοκληρωτικά να τους εξαφανίσει από την σκηνή της κωμωδίας, όπου δεν βλέπουμε πλέον παρά ανθρώπους με καλό ύφος και του καλού κόσμου, οι οποίοι πραγματικά καλύπτουν τη θέση που είχαν οι κοινοί άνθρωποι, και είναι ακριβώς οι αστοί του αιώνα.

Βλέπουμε λοιπόν ότι σε διαφορετικές εποχές, κάποια είδη πνεύματος προξενούν στο λαό πολύ διαφορετικές εντυπώσεις, αλλά πάντοτε ανάλογες με το συμφέρον που υπάρχει για να τα εκτιμήσουν. Αλλά αυτό το δημόσιο συμφέρον είναι κάποτε αρκετά διαφορετικό τον έναν αιώνα απ' ότι είναι τον επόμενο αιώνα, για να προκαλέσει, όπως θα αποδείξω, την δημιουργία ή την αιφνίδια εξαφάνιση κάποιων ειδών ιδεών και έργων. Τέτοια είναι όλα τα έργα αντιδικίας, έργα τόσο αγνοημένα τώρα όσο τότε ήσαν και έπρεπε να είναι γνωστά και να θαυμάζονται.

Πράγματι, σε μια εποχή όπου οι λαοί, χωρισμένοι λόγω της πίστης τους, διαπνέονταν από το πνεύμα του φανατισμού, όπου κάθε αίρεση, ένθερμη να υποστηρίξει τις γνώμες της, ήθελε, οπλισμένη με όπλα ή με επιχειρήματα, να τα διακηρύξει, να τα

αποδείξει, να τα κάνει να υιοθετηθούν από όλο το σύμπαν. Οι αντιδικίες ήσαν, αρχικά σε ότι αφορά την επιλογή του θέματος, έργα πάρα πολύ γενικού ενδιαφέροντος, για να μην εκτιμώνται καθολικά: εξάλλου, αυτά τα έργα έπρεπε να έχουν γίνει, τουλάχιστον από μέρους κάποιων αιρετικών, με όλη την επιδεξιότητα και το πνεύμα που μπορεί κανείς να φανταστεί. Επειδή τελικά, για να πείσουν κάποιον για την αλήθεια των ιστοριών για το *δέρμα του Γάιδαρου* και για τη *Μπλε Γενειάδα*, όπως είναι κάποιες αιρέσεις⁹⁹, ήταν αδύνατον να μην χρησιμοποιήσουν οι αμφισβητούμενοι συγγραφείς, στα κείμενα τους, όλη την ευστροφία, την δύναμη και τις πηγές της λογικής, ώστε τα έργα τους να είναι αριστουργήματα επιδεξιότητας, και ίσως, σε αυτό το είδος, η τελευταία προσπάθεια του ανθρώπινου πνεύματος. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι, τόσο από την σπουδαιότητα του θέματος, όσο από τον τρόπο χειρισμού του, οι αμφισβητούμενοι συγγραφείς θα έπρεπε τότε να θεωρούνται σαν οι συγγραφείς οι πιο άξιοι εκτίμησης.

Αλλά, σε έναν αιώνα όπου το πνεύμα του φανατισμού έχει σχεδόν εξαφανισθεί, όπου οι λαοί και οι βασιλείς, διδαγμένοι από τις δυστυχίες του παρελθόντος, δεν ασχολούνται πλέον με θεολογικές φιλονικίες, όπου εξάλλου οι αρχές της αληθινής θρησκείας ισχυροποιούνται μέρα με την μέρα, αυτοί οι ίδιοι συγγραφείς δεν πρέπει πλέον να κάνουν την ίδια εντύπωση στα πνεύματα. Και ο άνθρωπος του καλού κόσμου δεν θα διάβαζε τώρα τα κείμενα τους παρά με την απέχθεια που θα δοκίμαζε με την ανάγνωση ενός περουβιανού αμφισβητούμενου, στην οποία θα εξέταζαν εάν ο Manco-Carac είναι ή δεν είναι γιός του Ήλιου.

Για να επιβεβαιώσω αυτό που μόλις είπα με ένα γεγονός του παρελθόντος μπροστά στα μάτια μας, να θυμηθούμε με πόσο φανατισμό φιλονικούσαν για την υπέροχη των συγχρόνων επί των αρχαίων. Αυτός ο φανατισμός έδωσε τότε υπόληψη σε πολλές μέτριες πραγματείες που συντάχθηκαν γι' αυτό το θέμα: και είναι η αδιαφορία με την οποία έχουμε θεωρήσει αυτή τη φιλονικία, η οποία από τότε έριξε στη λήθη τις πραγματείες του περίφημου de la Motte και του σοφού Αβά Terrasson: πραγματείες οι οποίες θεωρούμενες δίκαια ως αριστουργήματα και ως πρότυπα σε αυτό το είδος, εντούτοις δεν είναι πλέον γνωστές παρά σε ανθρώπους των γραμμάτων. Αυτά τα παραδείγματα είναι αρκετά για να δείξουν ότι στο δημόσιο συμφέρον, που τροποποιείται διαφορετικά ανάλογα με τους διαφορετικούς αιώνες, οφείλουμε να αποδώσουμε την δημιουργία και την εξαφάνιση ορισμένων ειδών ιδεών και έργων.

Δεν μου μένει πλέον παρά να δείξω πως αυτό το ίδιο το δημόσιο συμφέρον, παρά τις καθημερινές αλλαγές που συμβαίνουν στα ήθη, τα πάθη και τα γούστα ενός λαού, μπορεί εντούτοις να εξασφαλίσει σε ορισμένα είδη έργων την σταθερή εκτίμηση όλων των αιώνων.

Για το λόγο αυτό, πρέπει να θυμηθούμε ότι το είδος του πνεύματος που εκτιμάται περισσότερο σε έναν αιώνα και σε μια χώρα, είναι συχνά αυτό που περιφρονείται περισσότερο σε έναν άλλον αιώνα και σε μια άλλη χώρα, ότι το πνεύμα, κατά συνέπεια, δεν είναι ακριβώς παρά αυτό που έχει συμφωνηθεί να ονομάζεται πνεύμα. Αλλά, ανάμεσα στις παραδοχές που έχουν γίνει για το θέμα αυτό, άλλες μεν είναι παροδικές, και άλλες διαρκείς. Μπορούμε λοιπόν να κατατάξουμε σε δύο είδη όλα τα διαφορετικά είδη πνεύματος: το ένα, που η στιγμιαία χρησιμότητα του εξαρτάται από τις αλλαγές που επέρχονται στο εμπόριο, την κυβέρνηση, τα πάθη, τις ασχολίες και τις

99 Δες την *Ιστορία των Αιρέσεων*, του Αγ. Επιφάνειου.

προκαταλήψεις ενός λαού, δεν είναι, στην κυριολεξία, παρά πνεύμα του συρμού¹⁰⁰: το άλλο, που η χρησιμότητα του είναι αιώνια, αμετάβλητη, ανεξάρτητη από ήθη και διαφορετικές κυβερνήσεις, προέρχεται από την ίδια τη φύση του ανθρώπου, είναι κατά συνέπεια πάντοτε αμετάβλητη, και μπορεί να θεωρείται ως το αληθινό πνεύμα, δηλαδή ως το πλέον επιθυμητό πνεύμα.

Καθώς όλα τα είδη πνεύματος ανάγονται με αυτό τον τρόπο σε αυτά τα δυο είδη, θα διακρίνω κατά συνέπεια, δυο διαφορετικά είδη έργων.

Τα μεν έχουν γίνει για να έχουν λαμπρή και γρήγορη επιτυχία, τα άλλα εκτεταμένη και διαρκή επιτυχία. Ένα σατυρικό μυθιστόρημα όπου περιγράφουν, για παράδειγμα, με τρόπο αληθινό και κακεντρεχή, τις γελοιότητες των μεγάλων, θα προχωρήσει βέβαια από όλους τους κοινούς ανθρώπους. Η φύση, που χαράσσει σε όλες τις καρδιές το αίσθημα μιας πρωτόγονης ισότητας, έχει βάλει αιώνιο σπέρμα μίσους ανάμεσα στους μεγάλους και τους μικρούς: αυτοί οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται λοιπόν, με τη μεγαλύτερη δυνατή ευχαρίστηση και οξυδέρκεια, τις πιο λεπτές γραμμές γελοίων πινάκων όπου αυτοί οι μεγάλοι παρουσιάζονται ανάξιοι της ανωτερότητας τους. Τέτοια έργα πρέπει λοιπόν να έχουν γρήγορη και λαμπρή, αλλά όχι εκτεταμένη και όχι διαρκή επιτυχία: όχι εκτεταμένη, επειδή έχει απαραίτητα για όρια τις χώρες όπου γεννιούνται αυτοί οι γελοίοι, όχι διαρκή, επειδή ο συρμός, αντικαθιστώντας συνεχώς έναν παλαιό γελοίο με έναν νέο, σβήνει σύντομα από τη μνήμη των ανθρώπων τους παλαιούς γελοίους και τους συγγραφείς που τους έχουν περιγράψει, επειδή τελικά, ενοχλημένη από την ενατένιση του ίδιου γελοίου, η κακεντρέχεια των μικρών αναζητά, σε νέα μειονεκτήματα, νέα κίνητρα να αξιολογήσει την περιφρόνηση τους για τους μεγάλους. Η ανυπομονησία τους, από αυτή την άποψη, επισπεύδει λοιπόν ακόμη την πτώση αυτών των ειδών έργων που η διασημότητα τους δεν ισούται συχνά με την διάρκεια του γελοίου.

Τέτοιο είναι το είδος της επιτυχίας που πρέπει να έχουν τα σατυρικά μυθιστορήματα. Σε σχέση με ένα έργο ηθικής ή μεταφυσικής, η επιτυχία του δεν μπορεί να είναι η ίδια: η επιθυμία της διδασχής, πάντοτε πιο σπάνια και λιγότερο έντονη από εκείνη της επίκρισης, δεν μπορεί να δώσει, σε ένα έθνος, ούτε ένα τόσο μεγάλο αριθμό αναγνωστών, ούτε αναγνώστες τόσο παθιασμένους. Εξάλλου, οι αρχές αυτών των επιστημών, με όποια σαφήνεια και αν τις παρουσιάζουν, απαιτούν πάντοτε από τους αναγνώστες κάποια προσοχή που πρέπει και αυτή να μειώνει σημαντικά το αριθμό τους.

Αλλά εάν η αξία αυτού του έργου ηθικής ή μεταφυσικής γίνεται λιγότερο γρήγορα κατανοητό από ότι ενός σατυρικού έργου, έχει γενικότερη αναγνώριση, επειδή διατριβές, όπως αυτές του Locke ή του Nicole, οι οποίες δεν αφορούν ούτε έναν Ιταλό, ούτε έναν Γάλλο, ούτε έναν Άγγλο, αλλά γενικά τον άνθρωπό, πρέπει απαραίτητα να βρουν αναγνώστες σε όλους τους λαούς του κόσμου, και ακόμη να τις διατηρήσουν σε κάθε αιώνα. Κάθε έργο που δεν αποκτά την αξία του παρά από την λεπτότητα των παρατηρήσεων που έχουν γίνει πάνω στη φύση του ανθρώπου και των πραγμάτων, δεν μπορεί να σταματήσει να ευχαριστεί σε καμία εποχή.

Είπα αρκετά για να κάνω γνωστή την αληθινή αιτία των διαφορετικών ειδών εκτίμησης που συνδέονται με τα διαφορετικά είδη πνεύματος: εάν μένει ακόμη κάποια αμφιβολία ως προς το θέμα αυτό, μπορούμε, με νέες εφαρμογές των αρχών που καθιερώθηκαν πιο πάνω, να αποκτήσουμε νέες αποδείξεις για την αλήθεια τους.

100 Εννοώ, με αυτή τη λέξη, κάθε τι που δεν ανήκει στη φύση του ανθρώπου και των πραγμάτων: αντιλαμβάνομαι κατά συνέπεια, με αυτή την ίδια λέξη, τα έργα που μας φαίνονται ότι έχουν την μεγαλύτερη διάρκεια: αυτά είναι οι ψεύτικες θρησκείες, οι οποίες, καθώς αντικαθίστανται διαδοχικά οι μεν από τις δε, πρέπει, σε σχέση με την πάροδο των αιώνων, να συμπεριλαμβάνονται ανάμεσα στα έργα του συρμού.

Θέλουμε να γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ποιες θα είναι οι διαφορές στην επιτυχία δυο συγγραφέων, από τους οποίους ο ένας θα διακρινόταν αποκλειστικά για την δύναμη και το βάθος των σκέψεων του, και ο άλλος από τον ευχάριστο τρόπο με τον οποίον τις εκφράζει; Σαν συνέπεια όσων είπα, η επιτυχία του πρώτου πρέπει να είναι πιο αργή, επειδή υπάρχουν πολλοί περισσότεροι κριτές για τη λεπτότητα, τις χάρες, την ευχαρίστηση μιας σειράς ή μιας έκφρασης, και τελικά για όλες τις ομορφιές του ύφους, που δεν είναι κρίσεις για την ομορφιά των ιδεών. Ένας ευγενικός συγγραφέας, όπως ο Malherbe, πρέπει λοιπόν να έχει πιο γρήγορες παρά εκτεταμένες επιτυχίες, και πιο λαμπρές παρά διαρκείς. Υπάρχουν γι' αυτό δυο αιτίες: η πρώτη, είναι επειδή ένα έργο, μεταφρασμένο από μια γλώσσα σε μιαν άλλη, χάνει πάντοτε, κατά τη μετάφραση, την φρεσκάδα και τη δύναμη του χρωματισμού του, και δεν περνά κατά συνέπεια στους ξένους παρά στερημένο από τη χάρη του ύφους του, το οποίο, σύμφωνα με την υπόθεση μου, έκανε σε αυτό τη βασική ευχαρίστηση: η δεύτερη, είναι επειδή η γλώσσα παλαιώνει ανεπαίσθητα, είναι επειδή οι πιο ευτυχείς σειρές έκφρασης γίνονται με τον καιρό οι πιο κοινές, και επειδή ένα έργο, τελικά στερημένο, στην ίδια τη χώρα που γράφτηκε, από τις ομορφιές που το έκαναν ευχάριστο, μπορεί το πολύ να διατηρήσει για τον συγγραφέα του μόνο εκτίμηση από παράδοση.

Για να αποκτήσει πλήρη επιτυχία, πρέπει, στις χάρες της έκφρασης, να συνδέσει την επιλογή των ιδεών. Χωρίς αυτή την ευτυχή επιλογή, ένα έργο δεν μπορεί να αντέξει τον έλεγχο του χρόνου, και κυρίως αυτόν μιας μετάφρασης, την οποία πρέπει να θεωρούμε σαν το πιο κατάλληλο χωνευτήρι για να διαχωρίσουμε το καθαρό χρυσάφι από την φανταχτερή ψεύτικη λαμπρότητα. Και δεν πρέπει να αποδώσουμε παρά σε αυτό το ελάττωμα των ιδεών, το τόσο κοινό στους αρχαίους μας ποιητές, την άδικη περιφρόνηση την οποία κάποιοι λογικοί άνθρωποι αντιλαμβάνονται για την ποιήση.

Θα προσθέσω μόνο μια λέξη σε αυτά που μόλις είπα: είναι ότι ανάμεσα στα έργα που η διασημότητα τους πρέπει να εκτείνεται σε όλους τους αιώνες και σε διάφορες χώρες, υπάρχουν κάποια τα οποία παρουσιάζουν πιο έντονο και πιο γενικό ενδιαφέρον για την ανθρωπότητα, πρέπει να έχουν πιο γρήγορες και πιο μεγάλες επιτυχίες. Για να πειστούμε γι' αυτό, αρκεί να θυμηθούμε ότι, ανάμεσα στους ανθρώπους, υπάρχουν λίγοι που δεν έχουν δοκιμάσει κάποιο πάθος, ότι οι περισσότεροι από αυτούς συγκινούνται λιγότερο από το βάθος μιας ιδέας παρά από την ομορφιά μιας περιγραφής, ότι έχουν, όπως δείχνει η εμπειρία, σχεδόν όλοι, περισσότερο αισθανθεί παρά δει, αλλά περισσότερο δει παρά σκεφθεί¹⁰¹, ότι έτσι η περιγραφή των παθών πρέπει να είναι πιο γενικά ευχάριστη, απ' ότι η περιγραφή των πραγμάτων της φύσης. Και η ποιητική περιγραφή αυτών των ίδιων πραγμάτων πρέπει να βρίσκει περισσότερους θαυμαστές απ' ότι τα φιλοσοφικά έργα. Ακόμη σε σχέση με αυτά τα τελευταία έργα, οι άνθρωποι καθώς είναι γενικά λιγότερο περίεργοι να γνωρίσουν τη βοτανική, τη γεωγραφία και τις καλές τέχνες, παρά να γνωρίσουν την ανθρώπινη καρδιά, οι φιλόσοφοι που είναι εξαιρετικοί σε αυτό το τελευταίο είδος πρέπει να είναι πιο γενικότερα γνωστοί και να εκτιμούνται, απ' ότι οι βοτανολόγοι, οι γεωγράφοι και οι μεγάλοι κριτικοί. Και ο de la Motte (να μου επιτραπεί ακόμη να τον αναφέρω ως παράδειγμα), χωρίς αντίρρηση, θα είχε γίνει γνωστός και θα είχε εκτιμηθεί πιο γενικότερα, εάν είχε χρησιμοποιήσει σε πιο ενδιαφέροντα θέματα την ίδια λεπτότητα, την ίδια ευγένεια και την ίδια ευκρίνεια που έδειξε στους λόγους του για την ωδή, το μύθο και την τραγωδία.

Ο λαός, ικανοποιημένος να θαυμάζει τα αριστουργήματα των μεγάλων ποιητών, ενδιαφέρεται ελάχιστα για τους μεγάλους κριτικούς. Τα έργα τους δεν διαβάζονται, δεν κρίνονται και δεν εκτιμώνται, παρά από τους ανθρώπους της τέχνης στους οποίους

101 Να γιατί, στην Ελλάδα, στη Ρώμη, και σε όλες σχεδόν τις χώρες, ο αιώνας των ποιητών έχει πάντοτε αναγγείλει και έχει προηγηθεί αυτού των φιλοσόφων.

είναι χρήσιμα. Να η αληθινή αιτία της μικρής σχέσης που παρατηρούμε ανάμεσα στην φήμη και την αξία του de la Motte.

Ας δούμε τώρα ποια είναι τα έργα που πρέπει, στην γρήγορη και λαμπρή επιτυχία, να συνδυάζουν την εκτεταμένη και διαρκή επιτυχία.

Δεν αποκτούν συγχρόνως αυτά τα δυο είδη επιτυχίας παρά με έργα που, σε συμφωνία με τις αρχές μου, γνωρίζουν οι συγγραφείς τους να συνδυάζουν, στην στιγμιαία ωφέλεια, την διαρκή ωφέλεια. Τέτοια είναι κάποια είδη ποιημάτων, μυθιστορημάτων, θεατρικών έργων και κάποια είδη ηθικών και πολιτικών κειμένων: επ' αυτού είναι καλό να παρατηρήσουμε ότι αυτά τα έργα, σύντομα στερημένα από ομορφιές που εξαρτώνται από τα ήθη, από προκαταλήψεις, της εποχής και της χώρας που έγιναν, δεν διατηρούν, στα μάτια της αιωνιότητας, παρά τις μόνες ομορφιές που είναι κοινές σε όλους τους αιώνες και σε όλες τις χώρες. Και να παρατηρήσουμε ότι ο Όμηρος, για το λόγο αυτό, πρέπει να μας φαίνεται λιγότερο ευχάριστος απ' όσο φαινόταν στους Έλληνες της εποχής του. Αλλά αυτή η απώλεια, και, τολμώ να πω, αυτή η απομείωση σε αξία, είναι περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη, ανάλογα με το εάν οι διαρκείς ομορφιές που μπαίνουν στη δημιουργία ενός έργου, και που αναμινύονται πάντοτε άνισα σε αυτό με τις καθημερινές ομορφιές, υπερέχουν περισσότερο ή λιγότερο από αυτές τις τελευταίες. Γιατί οι *Σοφές Γυναίκες* του διάσημου Μολιέρου εκτιμώνται ήδη λιγότερο από τον *Φιλάργυρο* του, τον *Ταρτούφο* του και τον *Μισάνθρωπό* του; Δεν έχουμε καθόλου υπολογίσει τον αριθμό των ιδεών που περικλείονται σε κάθε ένα από αυτά τα έργα, δεν έχουμε καθόλου, κατά συνέπεια, προσδιορίσει το βαθμό εκτίμησης που τους οφείλεται: αλλά έχουμε νιώσει ότι μια κωμωδία, όπως ο *Φιλάργυρος*, που η επιτυχία της είναι βασισμένη στην περιγραφή μιας φαυλότητας που υπάρχει πάντοτε και είναι πάντοτε ενοχλητική για τους ανθρώπους, περιείχε απαραίτητα, στις λεπτομέρειες της, μια απειρία από ομορφιές ανάλογες με την ευτυχή επιλογή του θέματος αυτού, δηλαδή, με διαρκείς ομορφιές. Ότι αντίθετα, μια κωμωδία όπως οι *Σοφές Γυναίκες*, που η επιτυχία της δεν στηρίζεται παρά σε μια περαστική ανοησία, δεν μπορούσε να εκπέμπει παρά αυτές τις στιγμιαίες ομορφιές, οι οποίες, περισσότερο ανάλογες με την φύση αυτού του θέματος, και πιθανόν πιο κατάλληλες να προξενήσουν έντονες εντυπώσεις στο λαό, δεν μπορούσαν να τις κάνουν εξίσου διαρκείς. Να γιατί δεν βλέπουμε καθόλου, στα διαφορετικά έθνη, παρά θεατρικά έργα χαρακτήρων να περνούν με επιτυχία από το ένα θέατρο στο άλλο.

Ο επίλογος αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι η εκτίμηση που αποδίδεται στα διάφορα είδη πνεύματος, είναι σε κάθε αιώνα, ανάλογη πάντοτε με το συμφέρον που έχει ο λαός για να τα εκτιμήσει.

Κεφάλαιο 20.

Για το πνεύμα, θεωρούμενο σε σχέση με τις διαφορετικές χώρες.

Αυτό που είπα για τους διαφορετικούς αιώνες, το χρησιμοποιώ στις διαφορετικές χώρες: και αποδεικνύω ότι η εκτίμηση ή η περιφρόνηση, που συνδέονται με τα ίδια είδη πνεύματος είναι, στους διαφορετικούς λαούς, πάντοτε το αποτέλεσμα της διαφορετικής μορφής της κυβέρνησης τους, και κατά συνέπεια της διαφορετικότητας των συμφερόντων τους.

Γιατί η ευγλωττία είναι τόσο πολύ σε εκτίμηση στους ρεπουμπλικάνους; Είναι επειδή, από τη μορφή της κυβέρνησης τους, η ευγλωττία ανοίγει το δρόμο στα πλούτη και τα μεγαλεία. Αλλά, η αγάπη και ο σεβασμός που έχουν όλοι οι άνθρωποι για το χρυσό και τις τιμές πρέπει απαραίτητα να τους κάνει να σκεφθούν τα κατάλληλα μέσα για να τα επιτύχουν. Να γιατί, στις δημοκρατίες, τιμούν όχι μόνο την ευγλωττία, αλλά ακόμη και όλες τις επιστήμες οι οποίες, όπως η πολιτική, η νομολογία, η ηθική, η ποίηση, ή η φιλοσοφία, μπορούν να χρησιμεύσουν για τη δημιουργία ρητόρων.

Στα δεσποτικά κράτη, αντίθετα, εάν δίνουν ελάχιστη σημασία σε αυτό ακριβώς το είδος της ευγλωττίας, είναι επειδή δεν οδηγεί καθόλου στην περιουσία, είναι επειδή, σε αυτές τις χώρες, δεν έχει σχεδόν καμία χρησιμότητα, και επειδή δεν μπαίνουν στον κόπο να πείθουν αφού μπορούν να διοικούν.

Γιατί οι Λακεδαιμόνιοι ένιωθαν τόση περιφρόνηση για το είδος του πνεύματος που ήταν κατάλληλο να τελειοποιήσει τα έργα πολυτέλειας; Είναι επειδή μια μικρή και πτωχή δημοκρατία, που δεν μπορούσε να αντιπάρξει παρά τις αρετές της και την αξία της στην φοβερή δύναμη των Περσών, έπρεπε να περιφρονεί όλες τις τέχνες που ήσαν κατάλληλες να ελαττώσουν την ανδρεία, που είχαν, ίσως, δίκαια, θεοποιηθεί στην Τύρο ή στη Σιδώνα.

Από πού προκύπτει ότι έχουν μικρότερη εκτίμηση στην Αγγλία για την πολεμική επιστήμη, απ' ότι είχαν στη Ρώμη και στην Ελλάδα για την ίδια επιστήμη; Είναι επειδή οι Άγγλοι, τώρα πιο Καρθαγένιοι παρά Ρωμαίοι, έχουν, από τη μορφή της διακυβέρνησης τους και από τη φυσική τους θέση, λιγότερη ανάγκη από μεγάλους στρατηγούς παρά από επιδέξιους διαπραγματευτές. Είναι επειδή το πνεύμα του εμπορίου, το οποίο απαραίτητα φέρνει με τη σειρά του το γούστο της πολυτέλειας και της μαλακότητας, πρέπει κάθε μέρα να αυξάνει στα μάτια τους την τιμή του χρυσού και της βιομηχανίας, πρέπει κάθε μέρα να μειώνει την εκτίμηση τους για την τέχνη του πολέμου και ακόμη για την ανδρεία: αρετή την οποίαν, σε έναν ελεύθερο λαό, υποστηρίζει για πολύ χρόνο η εθνική υπερηφάνεια. Αλλά η οποία, καθώς αδυνατίζει από μέρα σε μέρα, είναι ίσως, η απόμακρη αιτία για την πτώση ή την υποδούλωση αυτού του έθνους. Εάν οι διάσημοι συγγραφείς, αντίθετα, όπως το αποδεικνύει το παράδειγμα του Locke και του Addison, τιμώνται μέχρι σήμερα περισσότερο στην Αγγλία απ' ότι σε οποιοδήποτε άλλο μέρος, είναι επειδή είναι αδύνατον να μην λαμβάνουν πολύ σοβαρά υπόψη τους την αξία σε μια χώρα όπου κάθε πολίτης παίρνει μέρος στο χειρισμό των γενικών υποθέσεων, όπου κάθε πνευματικός άνθρωπος μπορεί να δια φωτίζει το λαό πάνω στα πραγματικά του συμφέροντα. Αυτή είναι η αιτία για την οποίαν συναντά κανείς τόσο συχνά στο Λονδίνο, μορφωμένους ανθρώπους, συνάντηση που είναι πιο δύσκολο να κάνει κανείς στο Παρίσι: όχι ότι το κλίμα της Αγγλία, όπως ισχυρίζονται, είναι πιο ευνοϊκό για το πνεύμα απ' ότι το δικό μας. Ο κατάλογος των διάσημων ανδρών μας, στον πόλεμο, την πολιτική, τις τέχνες και τις επιστήμες, είναι ίσως πιο μεγάλος από τον δικό τους. Εάν οι Άγγλοι ευγενείς είναι γενικά πιο φωτισμένοι από τους δικούς μας, είναι επειδή είναι υποχρεωμένοι να μορφωθούν, είναι για να

τους αποζημιώσει για τα πλεονεκτήματα που μπορεί να έχει η μορφή της διακυβερνήσεως μας έναντι της δικής τους, έχουν συνεπώς, από αυτή την άποψη, πολύ σημαντικό πλεονέκτημα σε σχέση με μας, πλεονέκτημα που θα διατηρήσουν μέχρις ότου η πολυτέλεια θα έχει διαφθείρει εντελώς τις αρχές της διακυβέρνησής τους, θα τις έχει ανεπαίσθητα υποτάξει στην ανάγκη της δουλείας, και θα τις έχει μάθει να προτιμούν τον πλούτο από τις ικανότητες. Μέχρι σήμερα, στο Λονδίνο, έχει αξία να μορφώνεται κανείς, στο Παρίσι αυτό είναι γελοίο. Αυτό το γεγονός είναι αρκετό για να δικαιολογήσουμε την απάντηση ενός ξένου τον οποίον ο δούκας της Ορλεάνης, αντιβασιλέας, ερώτησε για τον χαρακτήρα και το διαφορετικό πνεύμα των λαών της Ευρώπης: *ο μόνος τρόπος, του λέει ο ξένος, να απαντήσω στην βασιλική μεγαλειότητάς σας είναι να της επαναλάβω τις πρώτες ερωτήσεις που, σε διαφορετικούς λαούς, κάνουν συνήθως για την αξία ενός ανθρώπου που παρουσιάζεται στον κόσμο. Στην Ισπανία, προσθέτει, ερωτούν: Είναι ευγενής της πρώτης τάξης; Στη Γερμανία: μπορεί να μπει στα συμβούλια; Στη Γαλλία: είναι καλά στην Αυλή; Στην Ολλανδία: πόσο χρυσάφι έχει; Στην Αγγλία: τι άνθρωπος είναι;*

Το ίδιο γενικό συμφέρον το οποίο, στα δημοκρατικά κράτη και σ' αυτά που το σύστημα του είναι μικτό, κυριαρχεί στην κατανομή της εκτίμησης, είναι επίσης, στις αυτοκρατορίες που υπόκεινται στον δεσποτισμό, ο μοναδικός κατανομέας αυτής της ίδια εκτίμησης. Εάν, σε αυτές τις κυβερνήσεις, δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη το πνεύμα, και εάν έχουν σε μεγαλύτερη εκτίμηση στο Ισπαχάν, στην Κωνσταντινούπολη, για τον ευνούχο, τον ισογλάν ή τον μπαχά, παρά για τον άξιο άνθρωπο, είναι επειδή σε αυτές τις χώρες δεν έχουν κανένα συμφέρον να εκτιμήσουν τους μεγάλους άνδρες: δεν είναι επειδή αυτοί οι μεγάλοι άνδρες δεν είναι σ' αυτές τις χώρες χρήσιμοι και επιθυμητοί. Αλλά κανείς από τους ιδιώτες, που η ένωση τους αποτελεί το λαό, μη έχοντας συμφέρον να γίνουν αυτό το πράγμα, αντιλαμβάνομαστε ότι ο καθένας από αυτούς θα έχει πάντοτε μικρή εκτίμηση σε αυτό που δεν θα ήθελε να είναι.

Ποιος θα μπορούσε, σε αυτές τις αυτοκρατορίες, να υποχρεώσει έναν ιδιώτη να υποφέρει την κούραση της απαραίτητης μελέτης και του στοχασμού για να τελειοποιήσει τις ικανότητές του; Τα μεγάλα ταλέντα είναι πάντοτε ύποπτα στις άδικες κυβερνήσεις: οι ικανότητες δεν παρέχουν σ' αυτά ούτε τα αξιώματα, ούτε τα πλούτη. Αλλά τα πλούτη και τα αξιώματα είναι εντούτοις τα μόνα καλά που είναι ορατά σε όλα τα μάτια, τα μόνα που θα θεωρούνταν αληθινά καλά και θα ήσαν καθολικά επιθυμητά. Μάταια θα έλεγε κανείς ότι είναι κάποτε βαρετά για τους κατόχους τους: είναι, εάν θέλετε, διακοσμήσεις κάποτε δυσάρεστες στα μάτια του ηθοποιού, και τα οποία εντούτοις θα φαίνονται πάντοτε θαυμαστά από την άποψη από την οποία τα αντικρίζει ο θεατής: και κάνουν τις μεγαλύτερες προσπάθειες για να τα αποκτήσουν. Και οι διάσημοι άνδρες δεν αναπτύσσονται παρά σε χώρες όπου οι τιμές και τα πλούτη είναι η αξία των μεγάλων ικανοτήτων. Και οι δεσποτικές χώρες είναι, για την αντίθετη αιτία, πάντοτε στείρες σε μεγάλους άνδρες. Σε αυτό θα παρατηρήσω ότι ο χρυσός έχει τώρα τόσο μεγάλη τιμή στα μάτια όλων των εθνών, που, σε κυβερνήσεις απείρως πιο συνετές και πιο φωτισμένες, η κατοχή του χρυσού θεωρείται σχεδόν πάντοτε σαν η πρώτη αξία. Πόσοι πλούσιοι, υπερήφανοι από τις καθολικές τιμές, θεωρούν τους εαυτούς ανώτερους¹⁰² από τους ανθρώπους με ικανότητες. Συγχαίρουν ο ένας τον άλλον, με

102 Γοητευμένοι από τη δική τους ματαιοδοξία και τα εγκώμια χιλιάδων κολάκων, οι πιο μέτριοι από αυτούς θεωρούν τον εαυτό τους, τουλάχιστον, πολύ πιο πάνω από οποιονδήποτε δεν είναι ανώτερος στο είδος του. Δεν αντιλαμβάνονται ότι ισχύει με τους πνευματικούς ανθρώπους ότι ισχύει με τους δρομείς: ένας τέτοιος, λένε μεταξύ τους, δεν τρέχει. Εντούτοις δεν είναι ούτε ο ανάπηρος ούτε ο κοινός άνθρωπος που θα τερματίσουν στο τρέξιμο.

Εάν σιωπά ο λαός για την μετριότητα του πνεύματος των περισσοτέρων από αυτούς

ύφος εξαιρετικά ταπεινό, επειδή έχουν προτιμήσει το χρήσιμο από το ευχάριστο, και επειδή έχουν κάνει, από έλλειψη πνεύματος, λένε, αγορά λογικής, η οποία, με την έννοια που αποδίδουν σε αυτή τη λέξη, είναι το αληθινό, το καλό και το υπέρτατο πνεύμα! Τέτοιοι άνθρωποι πρέπει πάντοτε να θεωρούν τους φιλοσόφους σαν θεωρητικούς οραματιστές, τα έργα τους σαν έργα σοβαρά επιτόλεια, και την άγνοια σαν αξία.

Τα πλούτη και τα αξιώματα είναι τόσο πολύ γενικά επιθυμητά, ώστε να μην τιμά κανείς ποτέ τις ικανότητες στους λαούς όπου οι αξιώσεις στην αξία είναι αποκλειστικά αξιώσεις στην περιουσία. Αλλά, για να κάνει περιουσία, σε ποια χώρα ο πνευματικός άνθρωπος δεν είναι υποχρεωμένος να χάσει, στον προθάλαμο ενός προστάτη, χρόνο που, για να διακριθεί σε κάποιο είδος όποιο και αν είναι αυτό, θα έπρεπε να τον χρησιμοποιήσει σε επίμονες και συνεχείς σπουδές; Για να αποκτήσει την εύνοια των μεγάλων, σε ποιες κολακείες, σε ποιες ποταπότητες δεν πρέπει να υποταχθεί; Εάν γεννηθεί στην Τουρκία, πρέπει να εκτεθεί στην περιφρόνηση ενός μουφτή ή ενός σουλτάνου, στη Γαλλία, στις προσβλητικές καλοσύνες ενός μεγάλου άρχοντα¹⁰³ ή ενός ανθρώπου με αξίωμα, οι οποίοι, περιφρονώντας σε αυτόν ένα είδος πνεύματος τόσο διαφορετικό από το δικό του, θα τον θεωρήσει σαν άνθρωπο άχρηστο στο κράτος, ανίκανο για σοβαρές υποθέσεις, και επί πλέον σαν ένα ωραίο παιδί που ασχολείται με έξυπνα μικροπράγματα. Εξάλλου, κρυφά ζηλιάρης για την φήμη των αξίων ανθρώπων¹⁰⁴, και ευαίσθητος στην κριτική τους, ο άνθρωπος με αξίωμα τους δέχεται στο σπίτι του λιγότερο από γούστο παρά από μεγαλοπρέπεια, αποκλειστικά για να δείξει ότι υπάρχουν τα πάντα στο σπίτι του. Αλλά, πώς να φανταστούμε ότι ένας άνθρωπος, που διαπνέεται από αυτό το πάθος για τη δόξα, που τον αποσπά από τις απολαύσεις της ηδονής, εξευτελίζεται μέχρι αυτού του σημείου; Οποιοσδήποτε έχει γεννηθεί για να δοξάσει τον αιώνα του προστατεύεται πάντοτε από τους μεγάλους. Δεν συνδέεται τουλάχιστον παρά με αυτούς που το πνεύμα τους και ο χαρακτήρας τους, φτιαγμένα για να εκτιμούν τις ικανότητες και να πλήττουν στις περισσότερες κοινωνίες, αναζητά, και συναντά τον πνευματικό άνθρωπο με την ίδια ευχαρίστηση που συναντώνται, στην Κίνα, δυο Γάλλοι, που γίνονται φίλοι με την πρώτη ματιά.

Ο κατάλληλος χαρακτήρας για να σχηματίσει τους ένδοξους άνδρες τους εκθέτει λοιπόν απαραίτητα στο μίσος, ή τουλάχιστον στην αδιαφορία των μεγάλων και των ανθρώπων με αξίωμα, και κυρίως σε λαούς, τέτοιους όπως είναι οι ανατολικοί λαοί, οι οποίοι, αποβλακωμένοι από τη μορφή της κυβέρνησης τους και από τη θρησκεία

τους ανθρώπους που είναι τόσο υπερήφανοι για τα πλούτη τους, είναι επειδή ούτε καν σκέπτεται να τα αναφέρει. Η σιωπή του λαού σε ότι μας αφορά είναι πάντοτε κακό σημάδι, συμβαίνει επειδή δεν μπορεί καθόλου να εκδικηθεί για την ανωτερότητα μας. Λέει λίγα κακά γι' αυτούς που δεν αξίζουν το εγκώμιο.

103 Μιμούνται κάποιες φορές τους καλούς ανθρώπους αλλά, μέσα από την καλοσύνη τους, όπως μέσα από τις τρύπες του ρούχου του Διογένη, αντιλαμβάνεται κανείς την ματαιοδοξία.

104 « Εισερχόμενος στον κόσμο, έλεγε μια μέρα ο πρόεδρος de Montesquieu, με ανήγειλαν σαν πνευματικό άνθρωπο, και έτυχα αρκετά ευνοϊκής υποδοχής από ανθρώπους με αξίωμα αλλά όταν, με την επιτυχία των *Περσικών Επιστολών*, είχα ίσως αποδείξει ότι αυτός ο χαρακτηρισμός ήταν σωστός, και ότι είχα αποκτήσει κάποια εκτίμηση από μέρος του λαού, αυτή των ανθρώπων με αξίωμα πάγωσε, δέχθηκα χίλιες απέχθειες. Υπολογίστε, πρόσθεσε, ότι εσωτερικά τραυματισμένοι από τη φήμη ενός διασήμου ανδρός, τον ταπεινώνουν για να τον εκδικηθούν, και ότι πρέπει αυτός ο ίδιος να αξίζει πολλά εγκώμια, για να υποφέρει με υπομονή τα εγκώμια των άλλων.

τους, μαραίνονται σε μια ντροπιαστική άγνοια, και βρίσκονται, τολμώ να πω, στο μέσο ανάμεσα στον άνθρωπο και το κτήνος.

Αφού απέδειξα ότι το μειονέκτημα της εκτίμησης για την αξία θεμελιώνεται, στην Ανατολή, στο ελάχιστο συμφέρον που έχουν οι λαοί να εκτιμούν τις ικανότητες. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η δύναμη αυτού του συμφέροντος, ας χρησιμοποιήσουμε αυτή την αρχή σε πράγματα που μας είναι πιο οικεία. Ας εξετάσουμε γιατί το δημόσιο συμφέρον, τροποποιημένο σύμφωνα με την μορφή της κυβέρνησης μας, μας δίνει, για παράδειγμα, τόση απέχθεια για το είδος της πραγματείας, γιατί το ύφος της μας φαίνεται ανυπόφορο: και θα αντιληφθούμε ότι η πραγματεία είναι επώδυνη και κουραστική, ότι οι πολίτες καθώς έχουν, από την μορφή της κυβέρνησης μας, λιγότερη ανάγκη για μόρφωση παρά για ψυχαγωγία, δεν επιθυμούν, γενικά, παρά το είδος του πνεύματος που τους κάνει ευχάριστους σε ένα τραπέζι, ότι πρέπει, κατά συνέπεια, να ενδιαφέρονται ελάχιστα για το πνεύμα της λογικής, και να μοιάζουν όλοι, λίγο-πολύ, με αυτό τον άνθρωπο της αυλής, ο οποίος, λιγότερο από πλήξη παρά από ενόχληση για τα επιχειρήματα, που ένας σοφός έφερνε για να αποδείξει την γνώμη του, αναφώνησε έντονα: *Ωχ! Κύριε, δεν θέλω να έχω απόδειξη.*

Πρέπει όλα σε μας να υποταχθούν στο συμφέρον της τεμπελιάς. Εάν, στη συζήτηση, δεν χρησιμοποιούμε παρά ασυνάρτητες και υπερβολικές φράσεις, εάν η υπερβολή έχει γίνει η ιδιαίτερη ευγλωττία του αιώνα μας και του έθνους μας, εάν δεν δίνουμε καμία σημασία στην ορθότητα της ακρίβειας των ιδεών και των εκφράσεων, είναι επειδή δεν ενδιαφερόμαστε καθόλου να τις εκτιμήσουμε. Είναι από προσοχή για αυτή την ίδια την τεμπελιά που θεωρούμε το γούστο σαν δώρο της φύσης, σαν ένστικτο ανώτερο από κάθε τεκμηριωμένη γνώση, και τελικά σαν έντονο και γρήγορο αίσθημα του καλού και του κακού. Αίσθημα που μας απαλλάσσει από κάθε έρευνα, και ανάγει όλους τους κανόνες της κριτικής σε δύο μοναδικές λέξεις *απολαυστικό* ή *απαίσιο*. Είναι σε αυτή την ίδια τεμπελιά που οφείλουμε επίσης κάποια από τα πλεονεκτήματα που έχουμε απέναντι στα άλλα έθνη. Το λίγο της συνήθειας της χρήσης, που σύντομα μας καθιστά εντελώς ανίκανους, μας κάνει να επιθυμούμε, στα έργα, σαφήνεια η οποία αναπληρώνει αυτή την ανικανότητα προσοχής: είμαστε παιδιά που θέλουμε να υποστηριζόμαστε πάντοτε από το κορδόνι της ανάγνωσης των σειρών. Ένας συγγραφέας πρέπει λοιπόν τώρα να καταβάλει όλους του κόπους που μπορεί να φαντασθεί κανείς για να απαλλάξει τους αναγνώστες του από αυτό, πρέπει να επαναλαμβάνει συχνά μετά από τον Αλέξανδρο: *Ω! Αθηναίοι, πόσο μου στοιχίζει να έχω τον έπαινο σας!* Αλλά η αναγκαιότητα να είμαστε σαφείς για να μας διαβάσουν, μας καθιστά, από αυτή την άποψη, ανώτερους από τους Άγγλους συγγραφείς: εάν αυτοί οι τελευταίοι λίγο ενδιαφέρονται για αυτή την ακρίβεια, είναι επειδή οι αναγνώστες τους είναι λιγότερο ευαίσθητοι σ' αυτήν, και επειδή πνεύματα πιο ασκημένα στην κούραση της προσοχής μπορούν πιο εύκολα να αναπληρώσουν αυτό το μειονέκτημα. Να τι, σε μια επιστήμη όπως είναι η μεταφυσική, πρέπει να μας δώσει κάποια πλεονεκτήματα έναντι των γειτόνων μας. Εάν χρησιμοποιούμε πάντοτε σε αυτή την επιστήμη το απόφθεγμα *δεν υπάρχει θαύμα χωρίς πέπλο*, και εάν τα σκοτάδια της την έχουν κάνει σεβαστή για πολύ χρόνο, τώρα η τεμπελιά μας δεν θα αναλάμβανε καθόλου να τα διαπεράσει, το δυσνόητο της θα την έκανε άξια περιφρόνησης: θέλουμε να της αποβάλουν την ακατανόητη γλώσσα την οποίαν φοράει ακόμη, να την ελευθερώσουν από τα μυστήρια σύννεφα που την περιβάλλουν. Αλλά αυτή η επιθυμία, που την οφείλουν μόνο στην τεμπελιά, είναι το μοναδικό μέσο να κάνουμε μια επιστήμη των πραγμάτων αυτής της ίδιας της μεταφυσικής, η οποία μέχρι σήμερα δεν είναι παρά επιστήμη των λέξεων. Αλλά, για να ικανοποιήσουμε σε αυτό το σημείο το γούστο του λαού, πρέπει, όπως παρατηρεί ο διάσημος ιστοριογράφος της Ακαδημίας του Βερολίνου, «τα πνεύματα να συντρίψουν τα προσκόμματα ενός σεβασμού γεμάτου με δει-

σιδαιμονίες, να γνωρίσουν τα όρια που πρέπει αιώνια να χωρίζουν τη λογική από τη θρησκεία, και οι εξεταστές, ανόητα επαναστατημένοι ενάντια σε κάθε έργο που στηρίζεται στην λογική, να μην καταδικάζουν πλέον το έθνος στην επιπολαιότητα.»

Αυτά που είπα είναι αρκετά, νομίζω, για να μας αποκαλύψουν ταυτόχρονα την αιτία της αγάπης μας για τις μικρές ιστορίες και τα μυθιστορήματα, την αιτία της ικανότητας μας σε αυτό το είδος, της ανωτερότητας μας στην επιπόλαιη και εντούτοις πολύ δύσκολη τέχνη να μιλάει κανείς και να μην λέει τίποτα, και τελικά της προτίμησης που έχουμε για το πνεύμα της ψυχαγωγίας σε σχέση με όλα τα άλλα είδη πνεύματος. Προτίμηση που μας δίνει τη συνήθεια να θεωρούμε τον πνευματικό άνθρωπο σαν διασκεδαστή, να τον εξευτελίζουμε συγχέοντας τον με τον αρλεκίνο, προτίμηση τελικά που μας κάνει τον πιο γενναιόδωρο, τον πιο αξιαγάπητο, αλλά τον πιο επιπόλαιο λαό της Ευρώπης.

Με δεδομένα τα ήθη μας, πρέπει να είμαστε τέτοιοι. Ο δρόμος της φιλοδοξίας είναι κλειστός, από τη μορφή της κυβέρνησης μας, για τους περισσότερους πολίτες. Δεν τους μένει παρά αυτός της ηδονής. Ανάμεσα στις ηδονές, αυτή του έρωτα είναι η πιο έντονη. Για να την απόλαυση κανείς, πρέπει να είναι ευχάριστος στις γυναίκες. Από τη στιγμή που η ανάγκη του έρωτα γίνεται αισθητή, η ανάγκη να αρέσει κανείς πρέπει συνεπώς να ανάβει στην ψυχή μας. Δυστυχώς, υπάρχουν εραστές όπως αυτά τα έντομα με φτερά που παίρνουν το χρώμα του φυτού πάνω στο οποίο προσκολλώνται. Μόνο δανειζόμενος την ομοιότητα του αντικειμένου της αγάπης, ένας εραστής επιτυγχάνει να αρέσει σ' αυτό. Αλλά, εάν οι γυναίκες, με την εκπαίδευση που τους δίνεται, πρέπει να αποκτούν περισσότερο επιπολαιότητες και χάρες, παρά δύναμη και ακρίβεια στις ιδέες τους, τα πνεύματά μας, καθώς έχουν πρότυπο τα δικά τους, πρέπει, κατά συνέπεια, να αισθάνονται τις ίδιες φαυλότητες.

Δεν υπάρχουν παρά δύο μέσα για να ασφαλιστούμε από αυτές. Το πρώτο, είναι να τελειοποιήσουμε την εκπαίδευση των γυναικών, να εξυψώσουμε περισσότερο την ψυχή τους, να δώσουμε μεγαλύτερη έκταση στο πνεύμα τους. Κανείς δεν αμφιβάλλει ότι θα ήμασταν ικανοί να εξυψωθούμε στα πιο μεγάλα πράγματα, εάν είχαμε αγάπη για τον δάσκαλο, και το χέρι της ομορφιάς θα έριχνε στην ψυχή μας τα σπέρματα του πνεύματος και της αρετής. Το δεύτερο μέσο (και δεν είναι βέβαια αυτό που θα συμβούλευα), θα ήταν να απαλλάξουμε τις γυναίκες από τα υπολείμματα της αιδούς, που η θυσία της τους δίνει το δικαίωμα να απαιτούν το θαυμασμό και την συνεχή λατρεία των εραστών τους. Τότε οι χάρες των γυναικών, καθώς θα γίνονταν πιο κοινές, θα φαίνονταν λιγότερο πολύτιμες. Τότε οι άνδρες, πιο ανεξάρτητοι, πιο συνετοί, δεν θα έχαναν κοντά τους παρά τις ώρες τις αφιερωμένες στις ηδονές του έρωτα, και θα μπορούσαν, κατά συνέπεια, να διευρύνουν και να ισχυροποιήσουν το πνεύμα τους με τη μελέτη και τη σκέψη. Σε όλους τους λαούς και σε όλες τις χώρες που είναι αποσιωγημένοι στη ειδωλολατρία των γυναικών, πρέπει να τις κάνουμε Ρωμαίες ή σουλτάνες, το ενδιάμεσο ανάμεσα σε αυτά τα δύο είναι το πιο επικίνδυνο.

Αυτά που είπα πιο πάνω αποδεικνύουν ότι είναι στη διαφορετικότητα των διακυβερνήσεων και, κατά συνέπεια, των συμφερόντων των λαών, που πρέπει να αποδώσουμε την εκπληκτική ποικιλία των χαρακτήρων τους, του πνεύματος τους και του γούστου τους. Εάν νομίζουμε κάποτε ότι αντιλαμβανόμαστε ένα σημείο συγκέντρωσης για την γενική εκτίμηση, εάν, για παράδειγμα, η στρατιωτική επιστήμη θεωρείται η πρώτη, σε όλους σχεδόν τους λαούς, είναι επειδή ο μεγάλος στρατηγός είναι, σε όλες σχεδόν τις χώρες, ο πιο χρήσιμος άνθρωπος, τουλάχιστον μέχρι τη σύναψη παγκόσμιας και αναλλοίωτης ειρήνης. Αυτή η ειρήνη από τη στιγμή που θα επικυρωθεί, θα έδινε, χωρίς αντίρρηση, στους διάσημους ανθρώπους των επιστημών, των νόμων, των γραμμάτων και των καλών τεχνών, την προτίμηση έναντι του πιο με-

γάλου στρατηγού στον κόσμο: απ' όπου συμπεραίνω ότι το γενικό συμφέρον είναι, σε κάθε έθνος, ο μοναδικός κατανεμητής της εκτίμησης του.

Είναι σε αυτή τη ίδια αίτια, όπως θα αποδείξω, που πρέπει να αποδώσουμε την περιφρόνηση, άδικη ή δίκαιη, αλλά πάντοτε αμοιβαία, που τα έθνη έχουν για τα ήθη τους, τις συνήθειες τους και τους διαφορετικούς χαρακτήρες τους.

Κεφάλαιο 21.

Η αντίστοιχη περιφρόνηση των εθνών προέρχεται από το συμφέρον της ματαιότητας τους.

Ισχύει για τα έθνη ότι ισχύει για τους ιδιώτες: εάν ο καθένας από μας πιστεύει ότι είναι αλάθητος, τοποθετεί την αντίρρηση στην τάξη των προσβολών, και δεν μπορεί να εκτιμήσει ούτε να θαυμάσει στους άλλους παρά το δικό του πνεύμα, κάθε έθνος ομοίως δεν εκτιμά στα άλλα παρά τις ανάλογες με τις δικές του ιδέες. Κάθε αντίθετη γνώμη είναι λοιπόν ανάμεσα τους σπέρμα περιφρόνησης.

Ας ρίξουμε μια γρήγορη ματιά στο σύμπαν: Εδώ, είναι ο Άγγλος που μας θεωρεί επιπόλαιος, ενώ εμείς τον θεωρούμε ριψοκίνδυνο. Εκεί, είναι ο Άραβας ο οποίος, πεισμένος για το αλάθητο του Χαλίφη του, γελά με την βλακώδη πίστη του Τάρταρου που πιστεύει αθάνατο τον μεγάλο λάμα. Στην Αφρική, είναι ο νέγρος ο οποίος, πάντοτε σε λατρεία μπροστά σε μια ρίζα, μια δαγκάνα καβουριού, ή το κέρατο ενός ζώου, δεν βλέπει στη γη παρά μια πελώρια μάζα θεοτήτων, και κοροϊδεύει το λιμό που έχουμε για θεούς. Ενώ ο μουσουλμάνος, έχοντας λίγη μόρφωση, μας κατηγορεί ότι αναγνωρίζουμε τρεις από αυτούς. Πιο μακριά, είναι οι κάτοικοι του όρους του Μπάτα: είναι πεισμένοι ότι κάθε άνθρωπος που τρώει πριν από τον θάνατο του ψητό κούκο, είναι άγιος, κοροϊδεύουν κατά συνέπεια τον Ινδό: τι πιο γελοίο, του λένε, από το να πλησιάζουν μια αγελάδα στο κρεβάτι ενός αρρώστου, και να φαντάζονται ότι, εάν η αγελάδα, που της τραβούν την ουρά, κατουρήσει, και αν πέσουν κάποιες σταγόνες από την ουρήθρα της στον ετοιμοθάνατο, αυτός ο ετοιμοθάνατος είναι άγιος; Τι πιο ανόητο στους βραχμάνους από το να απαιτούν από τους νέους τους προσήλυτους να είναι όλη τους η τροφή, για έξη μήνες, τα περιττώματα της αγελάδας¹⁰⁵!

Η αντίστοιχη περιφρόνηση των εθνών θεμελιώνεται πάντοτε στην ίδια διαφορά των ηθών και των εθίμων. Με αυτό κίνητρο¹⁰⁶ οι κάτοικοι της Αντιόχειας περιφρονούσαν κάποτε, στον αυτοκράτορα Ιουλιανό, αυτή την απλότητα των ηθών και αυτή την λιτότητα οι οποίες ήταν άξιες του θαυμασμού των Γαλατών. Η διαφορά της θρησκείας και κατά συνέπεια της γνώμης, παρακίνησε, την ίδια εποχή, τους χριστιανούς, πιο αφοσιωμένους παρά δίκαιους, να αμαυρώσουν, με τις πιο αισχρές συκοφαντίες, τη μνήμη ενός πρίγκιπα ο οποίος, μειώνοντας τους φόρους, αποκαθιστώντας την στρατιωτική πειθαρχία και αναβιώνοντας την σβησμένη αρετή των Ρωμαίων, άξιζε τόσο δίκαια να τοποθετηθεί στην τάξη των πιο μεγάλων αυτοκρατόρων¹⁰⁷.

Αν ρίξουμε το βλέμμα μας σε όλες τις μεριές, όλες είναι γεμάτες από αυτές τις αδικίες. Κάθε έθνος, πεισμένο ότι αυτό μόνο κατέχει τη σοφία, παίρνει όλα τα άλλα για τρελά, και μοιάζει αρκετά με τον κάτοικο των νησιών Μαριάνες¹⁰⁸ ο οποίος, πεισμένος

105 Θέατρο της Ειδωλολατρίας, του Abraham Roger.

Η αγελάδα, σύμφωνα με την αναφορά του Vincent le Blanc, είναι γνωστή αγία και ιερή στο Calicut. Δεν υπάρχει κανένα άλλο ον που, γενικά, να είναι περισσότερο γνωστό για αγιότητα: φαίνεται ότι το έθιμο να τρώνε, για μετάνοια, τα περιττώματα της αγελάδας, είναι πολύ αρχαίο στην ανατολή.

106 Πληγωμένος από την περιφρόνηση μας, «Δεν γνωρίζω άγριο, λέει ο κάτοικος της Καραϊβικής, εκτός από τους Ευρωπαίους, που να μην υιοθετεί καμία από τις συνήθειες μου». *Για την προέλευση και τα ήθη των κατοίκων της Καραϊβικής, του la Borde.*

107 Χάραξαν, στην Ταρσό, στον τάφο του Ιουλιανού: Εδώ κείται ο Ιουλιανός, που έχασε τη ζωή του στις όχθες του Τίγρη. Υπήρξε ένας εξαιρετικός αυτοκράτορας και ένας άξιος πολεμιστής.

ότι η γλώσσα του είναι η μοναδική στο σύμπαν, συμπεραίνει ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν ξέρουν να μιλούν.

Εάν κατέβαινε από τον ουρανό ένας σοφός, ο οποίος, στη συμπεριφορά του, δεν θα συμβουλευόταν παρά τα φώτα της λογικής, αυτός ο σοφός θα φαινόταν καθολικά σαν τρελός. Θα ήταν, λέει ο Σωκράτης, απέναντι στους άλλους ανθρώπους, σαν το γιατρό που οι ζαχαροπλάστες θα τον κατηγορούσαν, ενώπιον ενός δικαστηρίου παιδιών, ότι έχει απαγορεύσει πίτες και τάρτες, και ο οποίος γι' αυτό θα φαινόταν βέβαια ένοχος πάνω απ' όλα. Μάταια θα στήριζε τις γνώμες του στις πιο δυνατές αποδείξεις, όλα τα έθνη θα ήσαν, κατά την άποψη του, όπως αυτός ο λαός των καμπούρηδων, στον οποίον, έλεγαν οι ινδοί μυθογράφοι, πέρασε ένας ωραίος, νέος και καλοκαμωμένος θεός. Αυτός ο θεός, προσθέτουν, μπαίνει στην πρωτεύουσα, βλέπει τον εαυτό του εκεί να περιβάλλεται από πλήθος κατοίκων, η μορφή του τους φαίνεται εξαιρετική, τα γέλια και οι χλευασμοί δείχνουν την έκπληξη τους: επρόκειτο να ωθήσουν ακόμη περισσότερο τις προσβολές, εάν, για να τους βγάλει από αυτό τον κίνδυνο, ένας από τους κατοίκους, που χωρίς αμφιβολία είχε δει άλλους ανθρώπους εκτός από καμπούρηδες, δεν είχε ξαφνικά φωνάξει: Ε! φίλοι μου, τι πρόκειται να κάνουμε; Ας μην προσβάλλουμε καθόλου αυτόν τον δυστυχή δύσμορφο: εάν ο ουρανός έκανε σε όλους μας το δώρο της ομορφιάς, εάν στόλισε την πλάτη μας με ένα βουνό σάρκας, γεμάτοι από ευγνωμοσύνη για τους αθάνατους θεούς, ας πάμε στο ναό να δοξάσουμε τους Θεούς. Αυτός ο μύθος είναι η ιστορία της ανθρώπινης ματαιοδοξίας. Κάθε λαός θαυμάζει τα μειονεκτήματά του, και περιφρονεί τα αντίθετα προτερήματά: για να επιτύχει κανείς σε μια χώρα, πρέπει να είναι φορέας της καμπούρας του έθνους στο οποίο ταξιδεύει.

Υπάρχουν, σε κάθε χώρα, λίγοι δικηγόροι που υπερασπίζονται την υπόθεση των γειτονικών εθνών, λίγοι άνθρωποι που αναγνωρίζουν μόνοι τους την γελοιότητα με την οποία κατηγορούν τον ξένο, και που παίρνουν παράδειγμα από τον ξέρο ποιόν Τάρταρο που, σε αυτό το θέμα, έκανε με επιδεξιότητα να κοκκινίσει ο ίδιος ο μεγάλος λάμα για την αδικία του.

Αυτός ο Τάρταρος είχε διασχίσει το Βορρά, είχε επισκεφθεί τη χώρα των Λαπώνων, και μάλιστα είχε αγοράσει άνεμο από τους μάγους τους¹⁰⁹. Με την επιστροφή του διηγείται τις περιπέτειες του: ο μεγάλος λάμα θέλει να τις ακούσει, λιποθυμάει από τα γέλια με αυτή τη διήγηση. Για πόση τρέλα, έλεγε, το ανθρώπινο πνεύμα δεν είναι ικανό! Τι περίεργα έθιμα! Πόση πίστη έχουν οι Λάπωνες! Είναι άνθρωποι; Ναι, πράγματι, απάντησε ο Τάρταρος: μάθε ακόμη κάτι πιο περίεργο, είναι ότι οι Λάπωνες, τόσο γελοίοι με τους μάγους τους, δεν γελούν λιγότερο με την δική μας πίστη από ότι εσύ με τη δική τους. Ασέβεια! Απαντά ο μεγάλος λάμα, τολμάς να προφέρεις τέτοια βλασφημία, και να συγκρίνεις τη θρησκεία μου με τη δική τους; Αιώνιε Πατέρα, απαντά ο Τάρταρος, πριν η θεία επίθεση του χεριού σου στο κεφάλι μου με ξεπλύνει από το αμάρτημα μου, θα σου εξηγούσα ότι, δεν πρέπει να υποχρεώνεις τους υποτελείς σου να κάνουν κοσμική χρήση της λογικής τους. Εάν το σοβαρό μάτι της εξέτασης και της αμφιβολίας απλωνόταν πάνω σε όλα τα πράγματα της ανθρώπινης πίστης, ποιος ξέρει εάν η ίδια η λατρεία σου θα ήταν προστατευμένη από τους σαρκασμούς της απιστίας; Ίσως η άγια ουρήθρα σου και τα άγια σου εκκρίματα, που τα δίνεις δώρα στους πρίγκιπες της γης, θα τους φαίνονταν λιγότερο πολύτιμα, ίσως δεν θα έβρισκαν πλέον σ' αυτά την ίδια νοστιμάδα¹¹⁰, δεν θα πασπάλιζαν πλέον με αυτά τα φα-

108 Ταξίδια της εταιρίας των Ολλανδικών Ινδιών.

109 Οι Λάπωνες έχουν μάγους που πουλάνε στους ταξιδιώτες κορδέλες, που οι κόμποι τους, δεμένοι σε ορισμένες αποστάσεις, είναι για να δίνουν έναν ορισμένο άνεμο.

110 Δίνουν στον μεγάλο λάμα το όνομα του *αιώνιου πατέρα*. Οι πρίγκιπες τρελαίνονται

γητά τους, και δεν θα τα ανακάτευαν πλέον στις σάλτσες τους. Ήδη στην Κίνα η ασέβεια αρνείται τις εννέα ενσάρκώσεις του Visthου. Εσύ, που το βλέμμα σου καλύπτει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, μας το έχει επαναλάβει συχνά, ότι είναι στο φυλακτό μιας τυφλής πίστης που οφείλεις την αθανασία σου και την δύναμη σου στη γη: χωρίς την πλήρη υποταγή στα δόγματα σου, υποχρεωμένος να εγκαταλείψεις αυτή την παραμονή στα σκοτάδια, θα ανέβαινες ξανά στον ουρανό, την πατρίδα σου. Γνωρίζεις ότι οι λάμα, που είναι υποταγμένοι στη δύναμη σου, πρέπει κάποια μέρα να ανεγείρουν βωμούς για σένα σε όλα τα μέρη του κόσμου: ποιος μπορεί να σε διαβεβαιώσει ότι εκτελούν αυτό το πρόγραμμα χωρίς τη βοήθεια της ανθρώπινης πίστης, και ότι, χωρίς αυτήν, η εξέταση, πάντοτε ασεβής, δεν θα θεωρήσει τους λάμα σαν τους Λάπωνες μάγους που πουλάνε άνεμο στους βλάκες που τον αγοράζουν; Συγχώρεσε λοιπόν, ζωντανέ Fo, τα λόγια που μου υπαγορεύει το ενδιαφέρον για την λατρεία σου, και είτε ο Τάρταρος να μάθει από σένα να σέβεται την άγνοια και την πίστη που ο ουρανός, πάντοτε ανεξιχνίαστος στην όψη του, φαίνεται να χρησιμοποιεί για να υποτάξει τη γη σε σένα.

Λίγοι άνθρωποι κάνουν, σαν αυτό το παράδειγμα, αντιληπτή στο έθνος τους τη γελοιοτητα που κρύβεται από τα μάτια της λογικής, όταν, κάτω από ένα ξένο όνομα, γελάει για τη δική του τρέλα: αλλά υπάρχουν ακόμη λιγότερα έθνη που γνωρίζουν να επωφεληθούν από παρόμοιες απόψεις. Όλα είναι τόσο σχολαστικά συνδεδεμένα με το συμφέρον της ματαιοδοξίας τους, ώστε σε όλες τις χώρες θα δώσουν τον τίτλο του σοφού μόνο σε αυτούς οι οποίοι, όπως έλεγε ο de Fontenelle, είναι τρελοί από την κοινή τρέλα. Όσο παράξενος και αν είναι ένας μύθος, γίνεται πάντοτε πιστευτός από κάποια έθνη, και όποιος αμφιβάλει γι' αυτόν αυτό το ίδιο το έθνος τον μεταχειρίζεται σαν τρελό. Στο βασίλειο του Juída, όπου λατρεύουν το φίδι, όποιος θα τολμούσε να αρνηθεί την ιστορία την οποίαν έχουν οι Marabous για ένα γουρούνι το οποίο, λένε, προσέβαλε την ιερότητα του φιδιού¹¹¹ και αυτό το έφαγε. Ένας άγιος Marabou, συμπληρώνουν, το αντιλαμβάνεται, και κάνει παράπονα στον βασιλιά. Επί τόπου, ποιηή του θανάτου για όλα τα γουρούνια: ακολουθεί η εκτέλεση, και όλο το είδος θα εξαφανιζόταν, όταν οι λαοί παρουσίασαν στον βασιλιά ότι, για ένα ένοχο, δεν ήταν δίκαιο να τιμωρήσει τόσα αθώα: αυτές οι επιπλήξεις μειώνουν την οργή του πρίγκιπα, κατευνάζουν τον μεγάλο Marabou, η σφαγή σταματά, και τα γουρούνια παίρνουν εντολή, στο μέλλον, να έχουν μεγαλύτερο σεβασμό απέναντι στο θείο. Να, αναφωνούν οι Marabous, πως το φίδι γνωρίζει να ανάβει την οργή των βασιλέων, για να εκδικηθεί τους ασεβείς: ώστε το σύμπαν να αναγνωρίσει την ιερότητα του, στον ναό του, στον θυσιαστή του, στην τάξη των Marabou των προορισμένων να το υπηρετούν, τέλος στις παρθένες τις αφιερωμένες στην λατρεία του. Εάν, αποτραβηγμένος στο βάθος του ιερού του, το φίδι θεός, αόρατο στα μάτια ακόμη και του ίδιου του βασιλιά, δεν δέχεται τις δεήσεις του και δεν δίνει τις απαντήσεις του παρά μέσω του οργάνου των ιερέων, δεν είναι καθόλου στους θνητούς να στρέφουν το κοσμικό τους βλέμμα σε αυτά τα μυστήρια: το καθήκον τους είναι να πιστεύουν, να γονατίζουν και να λατρεύουν.

Στην Ασία, αντίθετά, όταν οι Πέρσες, καταματωμένοι¹¹² από το αίμα των θυσιασμένων φιδιών στο θεό του καλού, έτρεχαν στο ναό των μάγων να υπερηφανευτούν γι' αυτή την πράξη ευλάβειας, φαντάζεται κανείς έναν άνδρα να τους είχε σταματήσει για να τους αποδείξει τη γελοιοτητα της γνώμης τους, θα τον είχαν δεχθεί καλά; Όσο

για τα εκκρίματα του. *Γενική Ιστορία των ταξιδιών*, Τόμος VII.

111 Ταξίδια στη Γουινέα και στην Καγέν, του πατέρα *Labat*.

112 Beausobre. *Histoire du Manichéisme*.

περισσότερο τρελή είναι μια γνώμη, τόσο περισσότερο είναι έντιμο και επικίνδυνο να δείξει κανείς την τρέλα της.

Και ο de Fontenelle επαναλαμβάνει πάντοτε ότι, *εάν κρατούσε όλες τις αλήθειες στο χέρι του, θα πρόσεχε πολύ να το ανοίξει για να τις δείξει στους ανθρώπους*. Πράγματι, εάν η ανακάλυψη μιας μόνο αλήθειας έκανε, στην ίδια την Ευρώπη, να σύρουν τον Γαλιλαίο στις φυλακές της Ιεράς Εξέτασης, σε ποια τιμωρία δεν θα καταδίκάζαν αυτόν που θα τις φανέρωνε όλες¹¹³;

Ανάμεσα στους λογικούς αναγνώστες που γελούν αυτή τη στιγμή με την βλακεία του ανθρώπινου πνεύματος, και που αγανακτούν με την μεταχείριση που έκαναν στον Γαλιλαίο, ίσως δεν υπάρχει κανένας που, τον αιώνα αυτού του φιλοσόφου, δεν θα είχε ζητήσει τον θάνατο του. Θα είχαν υπάρξει τότε διαφορετικές γνώμες: και σε ποιες βαναυσότητες δεν μας ρίχνει η βάρβαρη και φανατισμένη σύνδεση με τις γνώμες μας; Πόσα κακά δεν έχει σπείρει πάνω στη γη αυτή η σύνδεση; Σύνδεση εντούτοις που θα ήταν εξίσου δίκαιο, χρήσιμο και εύκολο να απαλλαγούμε από αυτήν.

Για να μάθουμε να αμφιβάλουμε για τις γνώμες μας, αρκεί να εξετάσουμε τις δυνάμεις του πνεύματος μας, να θεωρήσουμε τον πίνακα των ανθρωπίνων ανοησιών, να θυμηθούμε ότι εξακόσια χρόνια μετά την ίδρυση των πανεπιστημίων βγήκε τελικά ένας εξαιρετικός άνθρωπος¹¹⁴, που ο αιώνας του τον καταδίωξε, και στη συνέχεια τον τοποθέτησε στην τάξη των ημιθέων, επειδή έχει διδάξει στους ανθρώπους να μην δέχονται ως αληθινές παρά τις αρχές για τις οποίες θα είχαν σαφείς ιδέες. Αλήθεια που λίγοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται όλη της την έκταση: για τους περισσότερους ανθρώπους, οι αρχές δεν περιλαμβάνουν καθόλου συνέπειες.

Όποια και αν είναι η ματαιοδοξία των ανθρώπων, είναι βέβαιο ότι, εάν ενθυμούνται συχνά παρόμοια γεγονότα, εάν, όπως ο de Fontenelle, λένε συχνά στον ίδιο τον εαυτό τους: *κανείς δεν ξεφεύγει από το λάθος: θα ήμουν ο μόνος αλάνθαστος άνθρωπος; Δεν θα έκανα λάθος στα ίδια τα πράγματα τα οποία υποστηρίζω με τον μεγαλύτερο φανατισμό;* Εάν οι άνθρωποι είχαν συχνά στο νου τους αυτή τη γνώμη, θα προφυλάγονταν περισσότερο από την ματαιοδοξία τους, θα ήσαν πιο προσεκτικοί στις αντιρρήσεις των αντιπάλων τους, θα είχαν μεγαλύτερη ικανότητα να αντιληφθούν την αλήθεια, θα ήσαν πιο χαλαροί, πιο ανεκτικοί, και χωρίς αμφιβολία θα είχαν λιγότερο μεγάλη γνώμη για τη σοφία τους. Ο Σωκράτης επαναλάμβανε συχνά: *Αυτό που ξέρω είναι ότι δεν ξέρω τίποτα*. Γνωρίζουμε τα πάντα στον αιώνα μας, εκτός από αυτά που ήξερε ο Σωκράτης. Οι άνθρωποι δεν συλλαμβάνουν τόσο συχνά τον εαυτό τους να κάνει λάθη, παρά επειδή είναι αδαείς, και επειδή γενικά η πιο ανίατη τρέλα τους, είναι να θεωρούν τους εαυτούς σοφούς.

Αυτή η τρέλα, κοινή σε όλα τα έθνη και προϊόν εν μέρει της ματαιοδοξίας τους, τα κάνει όχι μόνο να περιφρονούν τα ήθη και τις συνήθειες που είναι διαφορετικές από τις δικές τους, αλλά τα κάνει ακόμη να θεωρούν σαν δώρο της φύσης την ανωτερότητα που έχουν κάποια από αυτά έναντι των άλλων: ανωτερότητα που την οφείλουν μόνο στην πολιτική συγκρότηση του κράτους τους.

113 Το να σκέπτεται κανείς, λέει ο Αρίστιππος, σημαίνει να προκαλεί το άσπονδο μίσος των αδαών, των αδυνάτων, των δεισιδαιμόνων και των διεφθαρμένων, που όλοι τους διακηρύσσουν έντονα ενάντια σε όλους αυτούς που θέλουν να αντιληφθούν, στα πράγματα, ότι είναι αληθινό και βασικό.

114 Descartes.

Κεφάλαιο 22.

Γιατί τα έθνη τοποθετούν στη θέση των δώρων της φύσης τις ιδιότητες που δεν οφείλουν παρά στη μορφή της κυβέρνησης τους.

Η ματαιοδοξία είναι ξανά η αρχή αυτού του λάθους: και ποιο έθνος μπορεί να θριαμβεύσει από ένα τέτοιο λάθος; Ας υποθέσουμε, για να δώσω ένα παράδειγμα, ότι ένας Γάλλος που είναι συνηθισμένος να μιλά αρκετά ελεύθερα, να συναντά εδώ και εκεί κάποιους ανθρώπους πραγματικά πολίτες, φεύγει από το Παρίσι, και αποβιβάζεται στην Κωνσταντινούπολη. Ποια ιδέα θα σχηματίσει για χώρες που είναι υποταγμένες στον δεσποτισμό, όταν θα θεωρήσει τον εξευτελισμό στον οποίον βρίσκεται η ανθρωπότητα; Όταν αντιληφθεί παντού το σημάδι της δουλείας; Όταν θα δει την τυραννία να μολύνει με την αναπνοή της τα σπέρματα όλων των ταλέντων και όλων των αρετών, να φέρνει την αποκλήρωση, τον δουλικό φόβο και τη μείωση του πληθυσμού από τον Καύκασο μέχρι την Αίγυπτο; Όταν τελικά θα γνωρίσει ότι κλεισμένος στο Σεράι του, ενώ ο Πέρσης πολεμά τα στρατεύματά του και ερημώνει τις επαρχίες του, ο ήρεμος Σουλτάνος, αδιάφορος για τις δημόσιες συμφορές, πίνει τη σούπα του, χαϊδεύει τις γυναίκες του, στραγγαλίζει τους πασάδες του και πλήττει; Εντυπωσιασμένος από την δειλία και την δουλεία αυτών των λαών, συγχρόνως διακατεχόμενος από το αίσθημα της υπερηφάνειας και της αγανάκτησης, ποιος Γάλλος δεν θα θεωρήσει ότι ο εαυτός του έχει ανώτερη φύση από αυτήν του Τούρκου; Υπάρχουν πολλοί που αντιλαμβάνονται ότι η περιφρόνηση για ένα έθνος είναι πάντοτε μια άδικη περιφρόνηση; Ότι από την περισσότερη ή λιγότερη ευτυχή μορφή των κυβερνήσεων εξαρτάται η ανωτερότητα ενός λαού έναντι ενός άλλου; Και ότι τελικά αυτός ο Τούρκος μπορεί να του δώσει την ίδια απάντηση που έδωσε ένας Πέρσης σε έναν Λακεδαιμόνιο στρατιώτη, που τον κατηγορούσε για την δειλία του έθνους του: γιατί με προσβάλλεις; Του έλεγε. Να ξέρεις ότι δεν υπάρχει πλέον έθνος παντού όπου αναγνωρίζουν απόλυτο μονάρχη. Ένας βασιλιάς είναι η καθολική ψυχή ενός δεσποτικού έθνους, είναι η ανδρεία του ή η αδυναμία του που κάνει να μαραίνεται ή που αναζωογονεί αυτή την αυτοκρατορία. Νικητές υπό τον Κύρο, εάν είμαστε ηττημένοι υπό τον Ξέρξη, είναι επειδή ο Κύρος ήταν ο ιδρυτής του θρόνου όπου κάθισε ο Ξέρξης με τη γέννηση του, είναι επειδή ο Κύρος είχε, από τη γέννηση του, όμοιους με αυτόν, είναι επειδή ο Ξέρξης περιβαλλόταν από δούλους; και οι πιο ποταποί, το γνωρίζεις, κατοικούν στο ανάκτορο των βασιλέων. Είναι λοιπόν τα αποβράσματα του έθνους που βλέπεις στα πρώτα αξιώματα, είναι ο αφρός της θάλασσας που ανεβαίνει στην επιφάνεια της. Αναγνώρισε το άδικο της περιφρόνησης σου. Και εάν αμφιβάλεις, δώσε μας τους νόμους της Σπάρτης, πάρε για Κύριο σου τον Ξέρξη, εσύ θα είσαι ο δειλός και εγώ θα είμαι ο ήρωας.

Ας θυμηθούμε τη στιγμή όπου η φωνή του πολέμου είχε αφυπνίσει όλα τα έθνη της Ευρώπης, όπου η βροντή του ακουγόταν από το βορά στο νότο της Γαλλίας¹¹⁵: ας υποθέσουμε ότι εκείνη τη στιγμή ένας δημοκράτης, διαπνεόμενος εντελώς από το πνεύμα του πολίτη, φτάνει στο Παρίσι, και παρουσιάζεται στο καλύτερο λόχο. Τι έκπληξη γι' αυτόν να βλέπει τον καθένα να χειρίζεται τις δημόσιες υποθέσεις με αδιαφορία, και να μην ασχολείται έντονα με τίποτα εκτός από τη μόδα, με μια ιστορία αγάπης, ή με έναν σκύλο!

115 Στον τελευταίο πόλεμο, όταν οι εχθροί εισέβαλαν στην Προβηγκία.

Εντυπωσιασμένος, από αυτή την άποψη, από τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο έθνος μας και το δικό του, δεν υπάρχει σχεδόν κανένας Άγγλος που δεν θεωρεί τον εαυτό του ότι είναι ον ανώτερης φύσης, που δεν θεωρεί τους Γάλλους για ελαφρόμυαλους, και τη Γαλλία για ευτελές βασίλειο: δεν είναι επειδή δεν μπόρεσε εύκολα να αντιληφθεί ότι δεν είναι μόνο από τη μορφή της κυβέρνησης τους που οι συμπατριώτες του οφείλουν αυτό το πνεύμα του πατριωτισμού και της εξύψωσης που είναι άγνωστο σε όλες τις άλλες χώρες εκτός από τις ελεύθερες χώρες, αλλά που το οφείλουν επί πλέον στην φυσική θέση της Αγγλίας.

Πράγματι, για να αντιληφθούμε ότι αυτή η ελευθερία, για την οποία είναι τόσο υπερήφανοι οι Άγγλοι και η οποία περικλείει πράγματι το σπέρμα τόσων αρετών, είναι λιγότερο το βραβείο της ανδρείας τους παρά ένα δώρο της τύχης, ας θεωρήσουμε τον άπειρο αριθμό των φατριών που κάποτε διαίρεσαν την Αγγλία: και θα πεισθούμε ότι, εάν οι θάλασσες, καθώς περιβάλλουν αυτή την αυτοκρατορία, δεν την είχαν κάνει απροσπέλαστη στους γειτονικούς λαούς, αυτοί οι λαοί, επωφελούμενοι από την διαίρεση των Άγγλων, ή θα τους είχαν υποδουλώσει, ή τουλάχιστον θα είχαν δώσει στους βασιλείς τους τα μέσα για να τους υποδουλώσουν, και ότι έτσι η ελευθερία τους δεν είναι καθόλου καρπός της φρόνησης τους. Εάν, όπως ισχυρίζονται, αυτή εξαρτάται μόνο από σταθερότητα και ιδιαίτερη προσοχή στο έθνος τους, μετά από το απαίσιο έγκλημα που διέπραξαν στο πρόσωπο του Καρόλου Α', δεν θα είχαν πάρει τουλάχιστον από αυτό το έγκλημα όλα τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν; Θα είχαν ανεχθεί, με υπηρεσίες και δημόσιες λιτανείες, να τοποθετήσουν στην τάξη των μαρτύρων έναν πρίγκιπα που ήταν προς το συμφέρον τους, λένε κάποιιοι από αυτούς, να τον κάνουν να θεωρηθεί σαν θύμα θυσίας στο γενικό καλό, και που η τιμωρία του, ήταν απαραίτητο να αποτελέσει παράδειγμα στον κόσμο, και έπρεπε να τρομάξουν για πάντα οποιονδήποτε θα επιχειρούσε να υποτάξει τους λαούς σε μια εξουσία αυθαίρετη και τυραννική; Κάθε σώφρων Άγγλος θα παραδεχθεί λοιπόν ότι οφείλει την ελευθερία του στην φυσική θέση της χώρας του, ότι η μορφή της κυβέρνησης του δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί όπως είναι αυτή στην ηπειρωτική χώρα, χωρίς τις συνεχείς βελτιώσεις, και ότι το μοναδικό και νόμιμο θέμα της υπερηφάνειας του καταλήγει στην ευτυχία να έχει γεννηθεί νησιώτης και όχι κάτοικος της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Ένας ιδιώτης θα κάνει χωρίς αμφιβολία μια παρόμοια ομολογία, αλλά ποτέ ένας λαός. Ποτέ ένας λαός δεν θα δώσει στην ματαιοδοξία του τα προσκόμματα της λογικής: περισσότερη δικαιοσύνη στις κρίσεις του θα προϋπέθετε αναστολή της ματαιοδοξίας, τόσο πολύ σπάνια στους ιδιώτες, ώστε να την βρούμε ποτέ σε ένα έθνος.

Κάθε λαός θα τοποθετήσει συνεπώς πάντοτε στην τάξη των δώρων της φύσης τις αρετές που προέρχονται από τη μορφή της κυβέρνησης του. Το συμφέρον της ματαιοδοξίας του θα του το συμβουλεύσει: και ποιος θα αντισταθεί στην συμβουλή του συμφέροντος;

Το γενικό συμπέρασμα από αυτά που έχω πει για το πνεύμα θεωρούμενο σε σχέση με τις διαφορετικές χώρες, είναι ότι το συμφέρον είναι ο μοναδικός κατανεμητής της εκτίμησης ή της περιφρόνησης που έχουν τα έθνη για τα ήθη τους, τα έθιμα τους και τα διαφορετικά τους είδη του πνεύματος τους.

Η μόνη αντίρρηση που θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε σε αυτό το συμπέρασμα είναι αυτή εδώ: εάν το συμφέρον, θα πει κανείς, ήταν ο μόνος κατανεμητής της εκτίμησης που αποδίδεται στα διαφορετικά είδη επιστήμης και πνεύματος, γιατί η ηθική, χρήσιμη σε όλα τα έθνη, δεν είναι η περισσότερο τιμώμενη; Γιατί το όνομα των Descartes, των Newton είναι πιο διάσημο από αυτά των Nicole, των la Bruyère και όλων των ηθικολόγων, που ίσως στα έργα τους έχουν δώσει δείγματα τόσο πνεύματος; Είναι, θα απαντήσω, επειδή οι μεγάλοι φυσικοί φιλόσοφοι, με τις ανακαλύψεις τους, έχουν

πολλές φορές υπηρετήσει το σύμπαν, και ότι οι περισσότεροι ηθικολόγοι δεν έχουν βοηθήσει, μέχρι σήμερα, καθόλου την ανθρωπότητα. Σε τι ωφελεί να επαναλαμβάνουμε συνεχώς ότι είναι ωραίο να πεθάνουμε για την πατρίδα; Ένα απόφθεγμα δεν κάνει καθόλου έναν ήρωα. Για να αξίζουν την εκτίμηση, οι ηθικολόγοι έπρεπε να χρησιμοποιήσουν, στην αναζήτηση των κατάλληλων μέσων για να δημιουργήσουν γενναίους και ενάρετους άνδρες, τον χρόνο και το πνεύμα που έχουν χάσει για να συντάξουν αρχές για την αρετή. Όταν ο Ομάρ έγραφε στους Σύριους, *Στέλνω εναντίον σας άνδρες τόσο άπληστους για το θάνατο όσο είστε εσείς για τις ηδονές*. Τότε οι Σαρακίνοί, ξεγελασμένοι από τις γοητείες της φιλοδοξίας και της πίστης, δεν έβλεπαν, στον ουρανό, παρά την διανομή της αξίας και της νίκης. Και, στην κόλαση, παρά τη διανομή της δειλίας και της ήττας. Διαπνέονταν τότε από τον πιο βίαιο φανατισμό, και είναι τα πάθη και όχι οι αρχές της ηθικής που δημιουργούν τους ανδρείους. Οι ηθικολόγοι έπρεπε να το αντιλαμβάνονται, και να γνωρίζουν ότι, όμοιος με τον γλύπτη, ο οποίος, από έναν κορμό δένδρου, φτιάχνει έναν θεό ή ένα πάγκο, ο ηθικολόγος δημιουργεί κατά την επιθυμία του ήρωες, μεγαλοφυείς και ενάρετους ανθρώπους. Καλώ σαν μάρτυρες του Μοσχοβίτες που μετατρέπονται σε ανθρώπους από τον Μεγάλο Πέτρο.

Μάταια οι λαοί, τρελά ερωτευμένοι με την νομοθεσία τους, αναζητούν, στη μη εφαρμογή των νόμων τους, την αιτία των δυστυχιών τους. Η μη εφαρμογή των νόμων, λέει ο Σουλτάνος Μαχμούτ, είναι πάντοτε η απόδειξη της άγνοιας του νομοθέτη. Η ανταμοιβή, η τιμωρία, η δόξα και η αισχύροτητα, υποκειμένες στις θελήσεις του, είναι τέσσερα είδη θεοτήτων με τις οποίες μπορεί πάντοτε να προάγει το δημόσιο καλό, και να δημιουργεί διάσημους άνδρες σε όλα τα είδη.

Όλη η μελέτη των ηθικολόγων συνίσταται στο να προσδιορίσουν την χρήση που πρέπει να κάνουν αυτών των ανταμοιβών και αυτών των ποινών, και τις βοήθειες που μπορούν να έχουν για να συνδέσουν το ατομικό συμφέρον με το γενικό συμφέρον. Αυτή η ένωση είναι το αριστούργημα στο οποίο πρέπει να σκοπεύει η ηθική. Εάν οι πολίτες δεν προκαλούν τη δική τους ατομική ευτυχία τους χωρίς να κάνουν το δημόσιο καλό, δεν θα υπήρχαν τότε φαύλοι παρά οι τρελοί. Όλοι οι άνθρωποι θα ήσαν αναγκασμένοι να είναι ενάρετοι, και η ευτυχία των κρατών θα ήταν ευεργεσία της ηθικής: αλλά, ποιος αμφιβάλει ότι, με αυτή την υπόθεση, δεν θα τιμούσαν συνεχώς αυτή την επιστήμη, και ότι οι έξοχοι συγγραφείς σε αυτό το είδος δεν θα είχαν, τουλάχιστον με δίκαιη και αναγνωρισμένη υστεροφημία, τοποθετηθεί στην τάξη του Σόλωνα του Λυκούργου και του Κομφούκιου;

Αλλά, θα απαντήσει κανείς, η ατέλεια της ηθικής και η βραδύτητα της προόδου της δεν μπορεί να είναι παρά το αποτέλεσμα της μικρής αναλογίας που υπάρχει ανάμεσα στην εκτίμηση που αποδίδεται στους ηθικολόγους, και στις απαραίτητες πνευματικές προσπάθειες για να τελειοποιήσουν αυτή την επιστήμη. Το γενικό συμφέρον, θα προσθέσει, δεν υπερισχύει λοιπόν έναντι της κατανομής της δημόσιας εκτίμησης;

Για να απαντήσω σε αυτή την αντίρρηση, πρέπει να αναζητήσουμε στα ανυπερβλήτα εμπόδια που μέχρι τώρα αντιτίθενται στην προώθηση της ηθικής, τις αιτίες της αδιαφορίας με την οποία μέχρι τώρα έχουν θεωρήσει μια επιστήμη που η πρόοδος της αναγγέλλει πάντοτε αυτή της νομοθεσίας, και ότι κατά συνέπεια, όλοι οι λαοί έχουν συμφέρον να την τελειοποιήσουν.

Κεφάλαιο 23.

Για τις αιτίες που μέχρι σήμερα καθυστέρησαν την πρόοδο της ηθικής.

Εάν η ποίηση, η γεωμετρία, η αστρονομία, και γενικά όλες οι επιστήμες τείνουν περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα προς την τελειότητα τους, ενώ η ηθική φαίνεται μόλις να βγαίνει από την κούνια της, είναι επειδή οι άνθρωποι, υποχρεωμένοι, να ενώνονται σε κοινωνίες, να δίνουν στον εαυτό τους νόμους και ήθη, ήσαν υποχρεωμένοι να κάνουν ένα ηθικό σύστημα πριν η παρατήρηση να τους αποκαλύψει τις αληθινές του αρχές. Αφού έγινε το σύστημα, έπαψαν να παρατηρούν: και δεν έχουμε, στην κυριολεξία, παρά την ηθική της παιδικής ηλικίας του κόσμου, και πώς να την τελειοποιήσουμε;

Για να επιταχύνουμε την πρόοδο μιας επιστήμης, δεν αρκεί να είναι αυτή η επιστήμη χρήσιμη στο λαό, πρέπει ο καθένας από τους πολίτες, που αποτελούν ένα έθνος, να βρίσκει κάποιο πλεονέκτημα για την τελειοποίηση της. Αλλά, στις επαναστάσεις που έχουν δοκιμάσει όλοι οι λαοί της γης, το δημόσιο συμφέρον, δηλαδή, αυτό του μεγαλύτερου πλήθους, στο οποίο πρέπει πάντοτε να στηρίζονται οι αρχές μια καλής ηθικής, καθώς δεν βρίσκεται πάντοτε σύμφωνο με το συμφέρον του πιο ισχυρού, αυτός ο τελευταίος, αδιάφορος για την πρόοδο των άλλων επιστημών, πρέπει να αντιτίθεται αποτελεσματικά σε αυτήν της ηθικής.

Ο φιλόδοξος, πράγματι, που υψώνεται πάνω από τους συμπολίτες του, ο τύραννος, που τους έχει πατήσει με τα πόδια του, ο φανατικός, που τους κρατά γονατισμένους, όλες αυτές οι διαφορετικές μάστιγες της ανθρωπότητας, όλα αυτά τα διαφορετικά είδη κακουργημάτων, υποχρεωμένοι, από το ιδιαίτερο συμφέρον τους, να καθιερώσουν νόμους αντίθετους με το κοινό καλό, έχουν καλά αντιληφθεί ότι η εξουσία τους δεν είχε ως θεμέλιο παρά την άγνοια και την ανθρωπινή βλακεία: και έχουν επιβάλει πάντοτε τη σιωπή στον οποιονδήποτε, αποκαλύπτοντας στα έθνη τις αληθινές αρχές της ηθικής, θα τους είχε αποκαλύψει όλες τους τις δυστυχίες και όλα τους τα δικαιώματα, και θα τους είχε οπλίσει ενάντια στην αδικία.

Αλλά, θα απαντήσει κάποιος, εάν, στους πρώτους αιώνες του κόσμου, όταν οι ηγεμόνες κρατούσαν τα έθνη υποδουλωμένα κάτω από σιδερένιο σκήπτρο, είχαν τότε το συμφέρον να κρύβουν από τους λαούς τις αληθινές αρχές της ηθικής, αρχές οι οποίες, καθώς τους ξεσήκωναν ενάντια στους τυράννους, θα είχαν κάνει την εκδίκηση καθήκον για κάθε πολίτη: σήμερα το σκήπτρο δεν είναι πλέον το τίμημα του εγκλήματος, που, βαλμένο ξανά με ομόφωνη συναίνεση στα χέρια των πριγκίπων, το διατηρεί η αγάπη των λαών, που η δόξα και η ευτυχία ενός έθνους, αντανακλώμενες στον ηγεμόνα, προσθέτει στο μεγαλείο του και στην ευτυχία του: ποιοι εχθροί της ανθρωπότητας, θα πει κάποιος, αντιτίθενται ακόμη στην πρόοδο της ηθικής;

Δεν είναι πλέον οι βασιλείς, αλλά δυο άλλα είδη ισχυρών ανδρών. Οι πρώτοι είναι οι φανατικοί, τους οποίους δεν συγχέω καθόλου με τους ανθρώπους τους πραγματικά ευσεβείς: αυτοί- εδώ είναι τα στηρίγματα των δογμάτων της θρησκείας. Αυτοί- εκεί είναι οι καταστροφή τους: οι πρώτοι είναι φίλοι¹¹⁶ της ανθρωπότητας, οι άλλοι, απαλοί

116 Θα έλεγαν πρόθυμα στους διώκτες, όπως οι Σκύθες στον Αλέξανδρο: *δεν είσαι λοιπόν θεός, επειδή κάνεις κακό στους ανθρώπους;* Εάν οι χριστιανοί, με την αφορμή του Κρόνου ή του Μολόχ της Καρθαγένης, στον οποίον θυσίαζαν ανθρώπους, έχουν επαναλάβει τόσες φορές ότι η βαναυσότητα μιας τέτοιας θρησκείας ήταν απόδειξη της μη ορθότητας της. Πόσες φορές οι φανατικοί ιερείς μας δεν έχουν δώσει χώρο στους αιρετικούς να ανταπαντήσουν, εναντίον τους, σε αυτό το επιχείρημα; Ανάμεσα μας, πόσοι ιερείς του Μολόχ!

εξωτερικά και βάρβαροι εσωτερικά, έχουν τη φωνή του Ιακώβ και τα χέρια του Ησαΐ: αδιάφοροι για έντιμες πράξεις, κρίνουν τον εαυτό τους ενάρετο, όχι για αυτό που κάνουν, αλλά μόνο για αυτά που πιστεύουν, η πίστη των ανθρώπων είναι, σύμφωνα με αυτούς, το μοναδικό μέτρο της εντιμότητας τους¹¹⁷. Αποστρέφονται θανάσιμα, έλεγε η βασίλισσα Χριστίνα, οποιονδήποτε δεν είναι θύμα τους, και σε αυτό οδηγούνται από το συμφέρον τους: φιλόδοξοι, υποκριτές και πανούργοι, αντιλαμβάνονται ότι, για να υποδουλώσουν τους λαούς, πρέπει να τους τυφλώσουν: έτσι αυτοί οι ασεβείς φωνάζουν συνεχώς για ασέβεια ενάντια σε κάθε άνθρωπο που έχει γεννηθεί για να διαφωτίσει τα έθνη, κάθε νέα αλήθεια τους είναι ύποπτη. Μοιάζουν με τα παιδιά που τρομοκρατούνται με καθετί στο σκοτάδι.

Το δεύτερο είδος ισχυρών ανδρών, που αντιτίθενται στην πρόοδο της ηθικής, είναι οι μισο-πολιτικοί. Ανάμεσα σε αυτούς εδώ, υπάρχουν κάποιοι οι οποίοι, έχοντας φυσικά τάση προς την αλήθεια, είναι εχθροί νέων αληθειών, μόνο επειδή είναι τεμπέληδες, και επειδή θα ήθελαν να απαλλαγούν από τον κόπο της απαραίτητης προσοχής για να τις εξετάσουν. Υπάρχουν και άλλοι που διαπνέονται από επικίνδυνα κίνητρα, και αυτούς-εδώ πρέπει να τους φοβόμαστε περισσότερο, είναι άνθρωποι που το πνεύμα τους στερείται ταλέντου και η ψυχή τους στερείται αρετών. Στους οποίους, για να είναι μεγάλοι κακούργοι, δεν λείπει παρά η ανδρεία: ανίκανοι για ανώτερες και νέες απόψεις, αυτοί οι τελευταίοι πιστεύουν ότι η υπόληψη τους στηρίζεται στον βλακώδη ή προσπονητό σεβασμό που επιδεικνύουν για όλες τις γνώμες και τα λάθη που δέχονται: οργισμένοι ενάντια σε κάθε άνθρωπο που θέλει να κλονίσει την αυτοκρατορία,

117 Έτσι έχουν όλη τη δυσκολία του κόσμου να αποδεχθούν την εντιμότητα ενός αιρετικού.

οπλίζουν¹¹⁸ εναντίον του τα πάθη και τις προκαταλήψεις ακόμη και αυτές που περιφρονούν, και δεν σταματούν να τρομάζουν τα ασθενή πνεύματα με τη λέξη νεωτερισμός.

Σαν να έπρεπε οι αλήθειες να καταργήσουν τις αρετές από τη γη: όλα να ήσαν πραγματικά προς όφελος της φαυλότητας, να μη μπορούσε κανείς να είναι ενάρετος χωρίς να είναι βλάκας, η ηθική να αποδείκνυε την ανάγκη γι' αυτό. Και η μελέτη αυτής της επιστήμης να γινόταν κατά συνέπεια ολέθρια στο σύμπαν. Θέλουν να κρατούν τους λαούς προσκυνημένους μπροστά σε δοσμένες προκαταλήψεις, όπως μπροστά στους ιερούς κροκόδειλους της Μέμφιδας. Κάνει κάποιος κάποια ανακάλυψη στην ηθική; Εμείς μόνο, λένε, πρέπει να την φανερώνουμε, εμείς μόνο, σύμφωνα με το παράδειγμα των μυημένων της Αιγύπτου, πρέπει να είμαστε οι θεματοφύλακες της: οι

118 Το συμφέρον είναι πάντοτε το κρυμμένο κίνητρο του διωγμού: δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η μισαλλοδοξία κάνει κακό, από χριστιανική και πολιτική άποψη. Δεν υπάρχει κανείς που να μετανιώνει για την ανάκληση του Διατάγματος της Νάντης. Αυτές οι διενέξεις, θα πει κάποιος, είναι επικίνδυνες. Ναι, όταν η εξουσία συμμετέχει σ' αυτές: τότε η μισαλλοδοξία του ενός μέρους υποχρεώνει κάποτε το άλλο μέρος να πάρει τα όπλα. Όταν ο δικαστής δεν αναμιγνύεται καθόλου, οι θεολόγοι θα προσαρμοσθούν, αφού ανταλλάξουν κάποιες ύβρεις. Αυτό το γεγονός αποδεικνύεται από την ειρήνη που απολαμβάνουν στις χώρες όπου υπάρχει ανεκτικότητα. Αλλά, θα απαντήσει κάποιος, αυτή η ανεκτικότητα που αρμόζει σε κάποιες κυβερνήσεις θα ήταν ίσως ολέθρια για άλλες: οι Τούρκοι που η θρησκεία τους είναι θρησκεία αίματος και η κυβέρνηση τους τυραννική, δεν είναι ακόμη πιο ανεκτικοί από μας; Βλέπουμε εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη, και καθόλου τζαμιά στο Παρίσι, δεν βασανίζουν καθόλου τους Έλληνες για την πίστη τους, και η ανεκτικότητα τους δεν ανάβει καθόλου πολέμους.

Το να θεωρήσουμε αυτό το θέμα με την χριστιανική ιδιότητα, ο διωγμός είναι έγκλημα. Σχεδόν παντού, το ευαγγέλιο, οι απόστολοι και οι πατέρες της εκκλησίας, κηρύσσουν την γλυκύτητα και την ανεκτικότητα, ο Αγ. Παύλος και ο Αγ. Χρυσόστομος λένε ότι ένας επίσκοπος πρέπει να εκπληρώνει τη θέση του κερδίζοντας τους ανθρώπους με την πειθώ και όχι με τον εξαναγκασμό. Οι επίσκοποι, προσθέτουν, δεν ηγεμονεύουν παρά σε αυτούς που το επιθυμούν. Πολύ διαφορετικοί, σε αυτό, βασιλείς που κυβερνούν αυτούς που δεν το θέλουν.

Καταδίκασαν, στην Ανατολή, το συμβούλιο που είχε συναινέσει να κάψουν τον Βογόμιλο.

Τι παράδειγμα μετριοπάθειας δεν έδωσε ο Αγ. Βασίλειος, τον τέταρτο αιώνα της εκκλησίας, όταν ανακινήθηκε το θέμα της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, θέμα που προκαλούσε τότε, τόση ταραχή. Αυτός ο Άγιος, λέει ο Άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, αν και προσκολλημένος στην αλήθεια του δόγματος της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, συναίνεσε τότε, να μην ονομάσουν καθόλου Θεό στο τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος.

Εάν αυτή η τόσο συνετή συγκατάβαση, σύμφωνα με την αντίληψη του de Tillemont, καταδικάστηκε από κάποιους κακούς ζηλωτές, εάν κατηγορήσαν τον Άγιο Βασίλειο ότι πρόδωσε την αλήθεια με τη σιωπή του, αυτή η ίδια συγκατάβαση έγινε δεκτή από τους πιο διάσημους και τους πιο ευσεβείς άνδρες εκείνου του καιρού, μεταξύ των άλλων από τον μεγάλο Άγιο Αθανάσιο, που δεν τον υποπτεύονταν καθόλου για έλλειψη σταθερότητας.

Αυτό το γεγονός αναφέρεται με λεπτομέρειες στο έργο του de Tillemont, *ο Βίος του Αγίου βασιλείου*, αρ. 63, 64, και 65. Ο συγγραφέας αυτός προσθέτει ότι η Οικουμενική Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης ενέκρινε την στάση του Αγίου Βασιλείου και τον μιμήθηκε.

Ο Άγιος Αυγουστίνος λέει ότι δεν πρέπει ούτε να καταδικάζουμε ούτε να τιμωρούμε αυτόν που δεν έχει, για το Θεό, την ίδια ιδέα με τη δική μας. Τουλάχιστον, λέει, εφόσον δεν οφείλεται σε μίσος προς τον Θεό, κάτι που είναι αδύνατον. Ο Άγιος Αθανάσιος στις επιστολές του *ad folitarios*, *τομ. 1, σ. 855*, λέει ότι οι διωγμοί των οπαδών του Αρείου είναι η απόδειξη ότι δεν έχουν ούτε ευσεβεία ούτε φόβο προς τον Θεό. Το χαρακτηριστικό της ευσεβείας, προσθέτει, είναι να πείθουμε και όχι να εξαναγκάζουμε, πρέπει να πάρουμε πα-

υπόλοιποι άνθρωποι να είναι σκεπασμένοι από τα σκοτάδια της προκατάληψης. Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι η τύφλωση.

Αρκετά όμοιοι με αυτούς τους γιατρούς, οι οποίοι, καθώς ζηλεύουν την ανακάλυψη των εμετικών φαρμάκων, εκμεταλλεύτηκαν την πίστη κάποιων ιεραρχών για να αφορίσουν ένα φάρμακο που οι βοήθειες του είναι τόσο γρήγορες και τόσο σωτήριες, εκμεταλλεύονται την πίστη κάποιων έντιμων ανθρώπων, αλλά που η βλακώδης και πλανεμένη εντιμότητα τους θα μπορούσε, με μια κυβέρνηση λιγότερο συνετή, να σύρει στην τιμωρία την φωτισμένη εντιμότητα ενός Σωκράτη.

Αυτά είναι τα μέσα που χρησιμοποιούν αυτά τα δυο είδη των ανθρώπων για να επιβάλουν την σιωπή στα φωτισμένα πνεύματα. Μάταια, για να τους αντισταθούν, θα στηριζόταν κανείς στην δημόσια εύνοια. Όταν ένας πολίτης διαπνέεται από το πάθος της αλήθειας και του γενικού καλού, γνωρίζω ότι αναδίδεται πάντοτε από το έργο του άρωμα αρετής που το κάνει ευχάριστο στο λαό, και ότι ο λαός αυτός γίνεται προστάτης του: αλλά καθώς, κάτω από την ασπίδα της ευγνωμοσύνης και της δημόσιας εκτίμησης, δεν είναι προστατευμένος από τους διωγμούς αυτών των φανατικών. Ανάμεσα στους συνετούς ανθρώπους, υπάρχουν πολύ λίγοι που είναι αρκετά ενάρετοι για να τολμήσουν να αψηφήσουν την οργή τους.

Να ποια ανυπέβλητα εμπόδια αντιτίθενται, μέχρι τώρα, στην πρόοδο της ηθικής, και οι αιτίες γιατί αυτή η επιστήμη, είναι σχεδόν πάντοτε άχρηστη, και σύμφωνα με τις αρχές μου, αξίζει πάντοτε μικρή εκτίμηση.

Αλλά δεν μπορούμε να κάνουμε τα έθνη να αντιληφθούν την ωφελιμότητα που θα αποκτούσαν από μια εξαιρετική ηθική; Και δεν θα μπορούσαμε να επιταχύνουμε την πρόοδο αυτής της επιστήμης, τιμώντας περισσότερο αυτούς που την καλλιεργούν; Αντιλαμβανόμενος τη σπουδαιότητα του θέματος, διακινδυνεύοντας μια παρέκβαση, θα ασχοληθώ με το θέμα αυτό.

ράδειγμα από τον σωτήρα ο οποίος αφήνει στον καθένα την ελευθερία να τον ακολουθήσει. Λέει πιο πάνω, σελ. 830, ότι , για να υιοθετήσουμε τις γνώμες του, ο διάβολος, πατέρας του ψεύδους, έχει ανάγκη από τσεκούρια και από πελέκια. Αλλά ο σωτήρας είναι η ίδια η γλυκύτητα: κτυπά, εάν του ανοίξουν, μπαίνει, εάν του αρνηθούν, φεύγει. Δεν είναι καθόλου με ξίφη, με ακόντια, με φυλακές, με στρατιώτες και τελικά με τα όπλα, που διδάσκουμε την αλήθεια, αλλά με τη φωνή της πειθούς.

Δεν καταφεύγει κανείς πραγματικά στη δύναμη παρά από έλλειψη λογικής. Εάν ένας άνθρωπος αρνείται ότι το άθροισμα των τριών γωνιών ενός τριγώνου ισούται με δυο ορθές γωνίες, γελούν μαζί του, δεν τον πείθουν καθόλου. Η φωτιά και η αγχόνη έχουν συχνά χρησιμεύσει στους θεολόγους σαν επιχείρημα. Έχουν δώσει αφορμή, από αυτή την άποψη, εναντίον τους στους αιρετικούς και τους άπιστους. Ο Ιησούς Χριστός δεν χρησιμοποιούσε βία σε κανέναν, μόνο έλεγε: *Θέλετε να με ακολουθήσετε;* Το συμφέρον δεν επέτρεψε πάντοτε στους ιερείς του να μιμηθούν την μετριοπάθεια του.

Κεφάλαιο 24.

Για τα μέσα για να τελειοποιήσουμε την ηθική.

Αρκεί, για το λόγο αυτό, να αφαιρέσουμε τα εμπόδια τα οποία βάζουν στην πρόοδο της τα δυο είδη ανθρώπων τα οποία έχω αναφέρει. Το μοναδικό μέσο για να επιτύχουμε σε αυτό είναι να τους αφαιρέσουμε τις μάσκες, να δείξουμε στους προστάτες της άγνοιας τους πιο βάνανους εχθρούς της ανθρωπότητας. Να μάθουμε στα έθνη ότι οι άνθρωποι είναι, γενικά, περισσότερο βλάκες παρά κακοί, ότι γιατρεύοντας τους από τα σφάλματα τους, θα τους γιατρεύαμε από τις περισσότερες από τις φαυλότητες τους, και ότι το να αντιτίθεται κανείς, από αυτή την άποψη, στην θεραπεία τους, σημαίνει να διαπράττει έγκλημα ενάντια στην ανθρώπινη φύση.

Κάθε άνθρωπος ο οποίος βλέπει τον πίνακα των δημόσιων αθλοτήτων, που αναφέρονται στην ιστορία, αντιλαμβάνεται αμέσως ότι είναι η άγνοια που, ακόμη πιο βάρβαρη από το συμφέρον, άδειασε στη γη τις περισσότερες από τις συμφορές. Εντυπωσιασμένοι από αυτή την αλήθεια, έχουμε πάντοτε την τάση να αναφωνήσουμε: ευτυχισμένο το έθνος που, τουλάχιστον, δεν θα επέτρεπε στους πολίτες του παρά εγκλήματα συμφέροντος! Πόσο η άγνοια τα πολλαπλασιάζει! Πόσο αίμα δεν έχει κάνει να χυθεί στους βωμούς¹¹⁹! Εντούτοις ο άνθρωπος έχει γίνει για να είναι ενάρετος: πράγματι, εάν είναι στον πιο μεγάλο αριθμό που βασικά βρίσκεται η δύναμη, και στην εκτέλεση χρησίων πράξεων στον πιο μεγάλο αριθμό που συνιστά τη δικαιοσύνη, είναι προφανές ότι η δικαιοσύνη είναι οπλισμένη, από τη φύση της, με την απαραίτητη ισχύ για να καταστείλει την φαυλότητα και να αναγκάσει τους ανθρώπους να είναι ενάρετοι.

Εάν το θρασύ και ισχυρό έγκλημα αλυσσοδένει τόσο συχνά τη δικαιοσύνη και την αρετή, και εάν καταπιέζει τα έθνη, δεν γίνεται παρά με τη βοήθεια της άγνοιας: αυτή είναι που, κρύβοντας από κάθε έθνος τα πραγματικά του συμφέροντα, εμποδίζει τη δράση

119 Ένας βασιλιάς του Μεξικού στην αφιέρωση ενός ναού, θυσίασε, σε τέσσερις μέρες, έξη χιλιάδες τετρακοσίους οκτώ ανθρώπους, σύμφωνα με την αναφορά του Gemelli Carreri, *τομ. VI, σελ. 56*.

Στην Ινδία, οι βραχμάνοι της σχολής του Niagam εκμεταλλεύονταν την εύνοια προς όφελος τους κοντά στους πρίγκιπες, για να σφαγιάσουν τους βουδιστές σε πολλά βασίλεια: αυτοί οι βουδιστές είναι άθεοι, και οι άλλοι είναι ντεϊστές. Ο Balta ήταν ο πρίγκιπας που έκανε να χυθεί το περισσότερο αίμα: για να εξαγνισθεί από αυτό το έγκλημα έκαψε τον εαυτό του με μεγάλη επισημότητα στην ακτή της d'Oricha. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτοί ήταν οι ντεϊστές που έκαναν να τρέξει το ανθρώπινο αίμα. Να δείτε τις *επιστολές του Ιησουίτη πατέρα Pons*.

Οι ιερείς του Μεροέ, στην Αιθιοπία, παρέπεμπαν, όταν τους ευχαριστούσε, έναν απεσταλμένο στον βασιλιά, για να τον διατάξουν να πεθάνει. Να δείτε τον *Διόδωρο*.

Όποιος σκοτώνει τον βασιλιά της Σουμάτρας εκλέγεται βασιλιάς. Με αυτή τη δολοφονία, έλεγε ο λαός, ο ουρανός διακηρύσσει τη βούληση του. Ο Chardin αναφέρει ότι άκουσε έναν κήρυκα, ο οποίος, καταφέρτετο ενάντια στη μεγαλοπρέπεια των σουφί, και έλεγε ότι ήταν άθεοι και έπρεπε να καούν, και ότι του προξενούσε έκπληξη το ότι τους αφήναν να ζουν, και ότι το να σκοτώσει κανείς έναν σουφί, ήταν πράξη πιο ευχάριστη στον Θεό, από το να διατηρήσει στη ζωή δέκα καλούς ανθρώπους. Πόσες φορές έγινε ο ίδιος συλλογισμός ανάμεσα μας!

Είναι, χωρίς αμφιβολία, από την θέα τόσο αιματος, που χύθηκε από τον φανατισμό, που ο Αβάς de Longueue, τόσο βαθύς γνώστης της ιστορίας, έλεγε ότι, εάν έβαζαν στους δυο δίσκους μιας ζυγαριάς, το καλό και το κακό που έκαναν οι θρησκείες, το κακό θα υπερίσχυε του καλού. *Τομ. I, σελ. 11*.

Να μην πάρετε σπίτι, λέει για το θέμα αυτό, μια περσική παροιμία, σε μια συνοικία όπου ο μικρός λαός είναι αδαής και θρησκόληπτος.

και την ένωση των δυνάμεων του, και προστατεύει, με αυτό το μέσο, τον ένοχο από τη ρομφαία της δικαιοσύνης.

Σε ποια περιφρόνηση πρέπει λοιπόν να καταδικάσουμε όποιον θέλει να κρατήσει τους λαούς στα σκοτάδια της άγνοιας; Δεν έχουμε καθόλου μέχρι τώρα επιμείνει αρκετά έντονα σε αυτή την αλήθεια: όχι ότι πρέπει να ανατρέψουμε σε μια μέρα όλους του βωμούς της πλάνης. Γνωρίζω με πόση προσοχή πρέπει να προβάλουμε μια νέα γνώμη. Γνωρίζω ακόμη ότι καταστρέφοντας τις προκαταλήψεις πρέπει να τις σεβαστούμε, και ότι πριν να επιτεθούμε σε ένα λάθος που είναι γενικά αποδεκτό, πρέπει να στείλουμε, όπως τα περιστέρια του ουράνιου τόξου, κάποιες αλήθειες στην ανακάλυψη, για να δούμε εάν ο κατακλυσμός των προκαταλήψεων δεν καλύπτει καθόλου ακόμη την επιφάνεια του κόσμου, εάν τα λάθη αρχίζουν να υποχωρούν, και όταν αντιληφθούμε εδώ και εκεί στο σύμπαν κάποια νησιά όπου η αρετή και η αλήθεια μπορούν να πατήσουν στη γη για να μεταδοθούν στους ανθρώπους.

Αλλά τόσες προφυλάξεις λαμβάνονται μόνο με προκαταλήψεις που δεν είναι τόσο επικίνδυνες. Τι οφείλει κανείς σε ανθρώπους οι οποίοι, λάτρεις της κυριαρχίας, θέλουν να αποκτηνώσουν τους λαούς για να τους τυραννούν; Πρέπει, με χέρι τολμηρό, να σπάσουμε το φυλακτό της βλακείας, στο οποίο είναι συνδεδεμένη η ισχύς αυτών των κακοποιών πνευμάτων, να αποκαλύψουμε στα έθνη τις αληθινές αρχές της ηθικής, να τους διδάξουμε ότι ασυναίσθητα οδηγημένοι προς την φαινομενική ή την πραγματική ευτυχία, ο πόνος και η ηδονή είναι τα μόνα κίνητρα του ηθικού σύμπαντος, και ότι το αίσθημα της αγάπης για τον εαυτό μας είναι η μόνη βάση πάνω στην οποία μπορούμε να ριζώσουμε τα θεμέλια μιας χρήσιμης ηθικής.

Πως μπορούν να κολακεύονται ότι κρύβουν από τους ανθρώπους την γνώση αυτής της αρχής; Για να το επιτύχουν, πρέπει λοιπόν να τους απαγορεύσουν να εξετάσουν την καρδιά τους, να εξετάσουν την συμπεριφορά τους, να ανοίξουν αυτά τα βιβλία της ιστορίας όπου βλέπουν τους λαούς, όλων των αιώνων και όλων των χωρών, προσεκτικούς αποκλειστικά στη φωνή της ηδονής, να θυσιάζουν τους όμοιους τους, δεν λέω σε μεγάλα συμφέροντα, αλλά στην φιληδονία τους και την ψυχαγωγία τους. Παίρνω σαν μάρτυρα, και αυτά τα βιβλία όπου η βάρβαρη λαιμαργία των Ρωμαίων έπνιγε δούλους και τους έδινε για τροφή στα ψάρια τους, για να κάνει τη σάρκα τους πιο μαλακή, και αυτό το νησί του Τίβερη όπου η βαναυσότητα των αφεντάδων μετέφερε τους ανάπηρους δούλους, γέρους και άρρωστους, και τους άφηνε να χαθούν από το μαρτύριο της πείνας: παίρνω επίσης για μάρτυρα τα ερείπια αυτών των μεγάλων και υπέροχων αρένων όπου έχει χαραχθεί η μεγαλοπρέπεια της ανθρώπινης βαρβαρότητας, όπου ο πιο πολιτισμένος λαός του σύμπαντος θυσίαζε χιλιάδες μονομάχους στη μόνη ευχαρίστηση που δημιουργεί το θέαμα των μονομαχιών τους, όπου οι γυναίκες έτρεχαν ομαδικά, όπου αυτό το φύλο, θρεμμένο μέσα στην πολυτέλεια, την μαλθακότητα και τις ηδονές, αυτό το φύλο το οποίο, φτιαγμένο για το στολίδι και τις απολαύσεις της γης, φαίνεται να μην πρέπει να αναπνέει παρά την ηδονή, έφτανε την βαρβαρότητα στο σημείο να απαιτεί από τους πληγωμένους μονομάχους, να πέφτουν, πεθαίνοντας, με ευχάριστο τρόπο. Αυτά τα γεγονότα, και άλλα χίλια παρόμοια, είναι τόσο μεγάλη απόδειξη, για να κολακευτούν ότι κρύβουν από τους ανθρώπους την αληθινή αιτία. Ο καθένας γνωρίζει ότι δεν έχει διαφορετική φύση από αυτή των Ρωμαίων, ότι η διαφορά της παιδείας του παράγει την διαφορά των αισθημάτων του, και τον κάνει να τρέμει με μόνη την αφήγηση ενός θεάματος που η συνήθεια θα του το είχε κάνει ευχάριστο, εάν είχε γεννηθεί στις όχθες του Τίβερη. Μάταια κάποιοι άνθρωποι, θύματα της τεμπελιάς τους να εξετάσουν τον εαυτό τους, και της ματαιοδοξίας τους να θεωρούν τον εαυτό τους καλό, φαντάζονται ότι οφείλουν στην ιδιαίτερη ανωτερότητα της φύσης τους τα ανθρώπινα αισθήματα με τα οποία ταρασσονται από ένα τέτοιο θέαμα: ο συνετός άνθρωπος συμφωνεί ότι η φύση, όπως λέει ο

Pascal¹²⁰, και όπως αποδεικνύει η εμπειρία, δεν είναι τίποτα άλλο από την πρώτη μας συνήθεια. Είναι λοιπόν παράλογο να θέλουμε να κρύψουμε από τους ανθρώπους την αρχή που τους συγκινεί.

Αλλά ας υποθέσουμε ότι θα μπορούσαν να επιτύχουν σε αυτό: ποιο πλεονέκτημα θα αποκτούσαν από αυτό τα έθνη; Θα έκρυβαν μόνο οπωσδήποτε από τα μάτια των ανθρώπων με χονδροειδές πνεύμα το αίσθημα της αγάπης για τον εαυτό τους, δεν θα εμπόδιζαν καθόλου την δράση αυτού του αισθήματος γι' αυτούς, ή δεν θα άλλαζαν καθόλου τα αποτελέσματα, οι άνθρωποι δεν θα ήσαν άλλοι από αυτό που είναι: αυτή η άγνοια δεν θα τους ήταν λοιπόν καθόλου χρήσιμη. Λέω επιπλέον ότι θα τους ήταν βλαβερή: είναι, πράγματι, στην γνώση της αρχής της αγάπης για τον εαυτό μας που οι κοινωνίες οφείλουν τα περισσότερα από τα πλεονεκτήματα τα οποία απολαμβάνουν: αυτή η γνώση, τόσο ατελής όπως είναι ακόμη, έκανε τους λαούς να αντιληφθούν την αναγκαιότητα να οπλίσουν με ισχύ το χέρι των δικαστών, έκανε αμυδρά να αντιληφθεί ο νομοθέτης την ανάγκη να θεμελιώσει στη βάση του ατομικού συμφέροντος της αρχές της εντιμότητας. Σε ποια άλλη βάση, πράγματι, θα μπορούσε να στηριχθεί; Στις αρχές αυτών των ψεύτικων θρησκειών, θα πει κάποιος, που είναι εντελώς ψεύτικες, οι οποίες θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες στην πρόσκαιρη ευτυχία των ανθρώπων¹²¹; Αλλά οι περισσότερες από αυτές τις θρησκείες είναι τόσο παράλογες για να δώσουν παρόμοια στηρίγματα στην αρετή. Ούτε θα στηριχθεί στις αρχές της αληθινής θρησκείας, όχι επειδή η ηθική της δεν είναι εξαιρετική, όχι επειδή τα δόγματα της δεν εξυψώνουν την ψυχή μέχρι την αγιότητα, και δεν την γεμίζουν με εσωτερική χαρά, πρόγευση της ουράνιας χαράς, αλλά επειδή οι αρχές της δεν θα μπορούσαν να ταιριάζουν παρά σε μικρό αριθμό χριστιανών σκορπισμένων στη γη. Και επειδή ένας φιλόσοφος ο οποίος, στα κείμενα του, πάντοτε υποτίθεται ότι μιλάει στο σύμπαν, πρέπει να δώσει στην αρετή θεμέλια πάνω στα οποία όλα τα έθνη θα μπορούσαν εξίσου να δομήσουν, και κατά συνέπεια να την ανεγείρουν στη βάση του ατομικού συμφέροντος. Πρέπει να παραμείνει τόσο περισσότερο δυνατά συνδεδεμένος με αυτή την αρχή, όσο τα κίνητρα του πρόσκαιρου συμφέροντος, που τα χειρίζεται με επιδεξιότητα ένας ικανός νομοθέτης, είναι αρκετά για να σχηματίσουν ενάρετους ανθρώπους. Το παράδειγμα των Τούρκων οι οποίοι, στην θρησκεία τους, παραδέχονται το δόγμα της αναγκαιότητας, καταστροφική αρχή για κάθε θρησκεία, και οι οποίοι μπορούν, κατά συνέπεια, να θεωρούνται ντεϊστές. Το παράδειγμα των κινέζων υλιστών¹²², αυτό των Σαδδουκαίων οι οποίοι αρνούσαν την αθανασία της ψυχής και που λάμβαναν από τους Εβραίους τον τίτλο των κατεχοχών δικαίων, τέλος το παράδειγμα των Γυμνοσοφιστών, οι οποίοι, κατηγορούνταν πάντοτε για αθεΐα, και πάντοτε δέχονταν τον σεβασμό για την φρόνηση τους και την αυτοσυγκράτησή τους, εκτελούσαν με την μεγαλύτερη ακρίβεια τα καθήκοντα της κοινωνίας. Όλα αυτά τα παραδείγματα, και ακόμη χίλια όμοια, αποδεικνύουν ότι η ελπίδα ή ο φόβος των πρόσκαιρων πόνων ή των ηδονών είναι τόσο αποτελεσματικοί, τόσο κατάλληλοι να σχηματίσουν ενάρετους ανθρώπους, όσο αυτοί οι πόνοι και αυτές οι ηδονές που είναι αιώνιοι οι οποίοι θεωρούμενοι με την προοπτική του μέλλοντος, κάνουν γενικά τόσο μικρή εντύπωση για να θυσιάσουν σε αυτούς εγκληματικές ηδονές, αλλά του παρόντος.

120 Ο Σέξτος Εμπειρικός είχε πει, πριν από αυτόν ότι, οι φυσικές αρχές μας δεν είναι ίσως παρά οι συνηθισμένες μας αρχές.

121 Ο Κικέρων δεν είχε την ίδια άποψη, επειδή κάθε άνθρωπος με αξίωμα όπως αυτός, πίστευε ότι έπρεπε να δείξει στο λαό το γελοίο της παγανιστικής θρησκείας.

122 Ο πατήρ Comte και οι περισσότεροι Ιησουίτες δέχονται ότι όλοι οι μορφωμένοι είναι άθεοι. Ο διάσημος Αβάς de Longueue έχει την ίδια άποψη.

Πως δεν θα έδινε κανείς την προτίμηση του στα κίνητρα του πρόσκαιρου συμφέροντος; Δεν εμπνέουν καμία από αυτές τις ευσεβείς και άγιες βαναυσότητες τις οποίες καταδικάζει¹²³ η θρησκεία μας, αυτός ο νόμος της αγάπης και της ανθρωπότητας, αλλά που οι ιερείς της τις έχουν χρησιμοποιήσει τόσο συχνά, βαναυσότητες οι οποίες θα είναι για πάντα η ντροπή των περασμένων αιώνων, ο τρόμος και η έκπληξη των αιώνων που θα έλθουν.

Από πόση έκπληξη, πράγματι, δεν πρέπει να καταλαμβάνεται το ενάρετος πολίτης, και ο χριστιανός που κατέχεται από αυτό το πνεύμα της φιλανθρωπίας που τόσο το συνιστά το Ευαγγέλιο, όταν ρίχνει το βλέμμα του στον κόσμο του παρελθόντος! Βλέπει διαφορετικές θρησκείες να θυμίζουν όλες τον φανατισμό, και να πίνουν πολύ ανθρώπινο αίμα¹²⁴.

Εκεί, υπάρχουν διαφορετικές σχολές χριστιανών που αγωνίζονται με πείσμα οι μεν εναντίον των δε, που διαμελίζουν την αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης: πιο μακριά αναπτύσσεται στην Αραβία μια νέα θρησκεία. Προστάζει του Σαρακινούς να διασχίσουν τη γη με τα όπλα και τη φωτιά στο χέρι. Στις εισβολές αυτών των βαρβάρων, βλέπει να διαδέχεται ο πόλεμος εναντίον των άπιστων: κάτω από το λάβαρο των σταυροφοριών, ολόκληρα έθνη ερήμωσαν την Ευρώπη για να κατακλύσουν την Ασία, για να εκτελέσουν στην πορεία τους τις πιο φρικτές ληστείες, και να τρέξουν να θαφτούν στη άμμο της Αραβίας και της Αιγύπτου. Στη συνέχεια ο φανατισμός βάζει τα όπλα στα χέρια των χριστιανών πριγκίπων, προστάζει στους καθολικούς το σφαγιασμό των αιρετικών, κάνει να εμφανισθούν ξανά στη γη αυτά τα μαρτύρια που επινοήθηκαν από τους Φάλαρις, τους Βούσιρις και τους Νέρωνες, ετοιμάζει, ανάβει, στην Ισπανία, τις πυρές της Ιεράς Εξέτασης, ενώ οι ευσεβείς Ισπανοί φεύγουν από τα λιμάνια τους, διασχίζουν τις θάλασσες, για να φυτέψουν το σταυρό και την κατάθλιψη στην Αμερική¹²⁵. Αν ρίξουμε το βλέμμα στο βορρά, στο νότο, στην ανατολή, και στη

123 Όταν ο Bayle λέει ότι η ταπεινή, υπομονετική και αγαθοεργή θρησκεία τους πρώτους αιώνες, έγινε έκτοτε θρησκεία φιλόδοξη και αιμοχαρής, ότι περνάει από την κόψη του σπαθιού κάθε τι που της αντιστέκεται, ότι καλεί τους δήμιους, εφευρίσκει μαρτύρια, στέλνει παπικές εγκυκλίους για να παρακινήσει τους λαούς σε ανταρσία, ανάβει συνομωσίες, και τελικά διατάζει την δολοφονία πριγκίπων. Ο Bayle παίρνει το έργο του ανθρώπου γι' αυτό της θρησκείας: και οι χριστιανοί δεν είναι παρά τόσο συχνά άνθρωποι. Όταν ήσαν λίγοι σε αριθμό, δεν μιλούσαν παρά για ανεκτικότητα: καθώς ο αριθμός τους και η εμπιστοσύνη τους μεγάλωνε, κήρυτταν ενάντια στην ανεκτικότητα. Ο Bellarmín λέει για το θέμα αυτό ότι, εάν οι χριστιανοί δεν εκθρόνισαν τους Νέρωνες και τους Διοκλητιανούς, δεν είναι επειδή δεν είχαν το δικαίωμα να το πράξουν, αλλά επειδή δεν είχαν τη δύναμη: και πρέπει επίσης να δεχθούμε ότι έκαναν χρήση της δύναμης τους όταν μπόρεσαν. Οι αυτοκράτορες κατάστρεψαν τον παγανισμό με τα όπλα στο χέρι, και έτσι νίκησαν τις αιρέσεις, κήρυξαν το ευαγγέλιο στους Φρίσους και τους Σάξωνες, και σε όλο το Βορά.

Όλα αυτά τα γεγονότα δείχνουν ότι δεν κατοπιούν παρά τόσο συχνά της αρχές μιας άγιας θρησκείας.

124 Στην παιδική ηλικία του κόσμου, η πρώτη χρήση της λογικής που έκανε ο άνθρωπος, είναι να δημιουργήσει στον εαυτό του βαναυσους θεούς: σκέπτεται να τους κάνει ευνοϊκούς γι' αυτόν με το χύσιμο του ανθρώπινου αίματος, και μέσα στα σπαρταριστά σπλάχνα των ηττημένων που διαβάζει τις στάσεις του πεπρωμένου. Μετά από τρομακτικές κατάρες ο Γερμανός προορίζει για θάνατο όλους του τους εχθρούς, η ψυχή του δεν ανοίγει καθόλου στο έλεος, ο οίκτος του φαίνεται ιεροσυλία.

Για να κατευνάσουν την οργή των Νηρηίδων, πολιτισμένοι λαοί δένουν την Ανδρομέδα σε έναν βράχο. Για να καταπραΰνει την Αρτέμιδα, και να ανοίξει το δρόμο για την Τροία, ο ίδιος ο Αγαμέμνων οδηγεί την Ιφιγένεια στο βωμό: ο Κάλχας δίνει το κτύπημα και πιστεύει ότι τιμά τους θεούς.

125 Και, σε μια επιστολή που υποτίθεται ότι απευθύνεται στον Κάρολο-Κουίντο, παρου-

δύση του κόσμου, παντού βλέπουμε το ιερό μαχαίρι της θρησκείας να υψώνεται στα στήθη των γυναικών, των παιδιών, των γέρων, και η γη, καπνισμένη από το αίμα των θυσιασμένων θυμάτων στους ψεύτικους θεούς ή στο υπέρτατο όν, δεν προσφέρουν από όλες τις μεριές παρά τον μεγάλο, τον αποκρουστικό και φρικτό λάκκο πτωμάτων της μισαλλοδοξίας. Αλλά ποιός ενάρετος άνθρωπος, και ποιος χριστιανός, εάν η τρυφερή ψυχή του είναι γεμάτη από την θεική κατάνυξη που αναδίδεται από τα αποφθέγματα του Ευαγγελίου, εάν είναι ευαίσθητος στις οδύνες των δυστυχισμένων, και εάν έχει σκουπίσει κάποτε τα δάκρυα τους, δεν θα συγκινιόταν καθόλου, με αυτό το θέαμα, από συμπόνια για την ανθρωπότητα¹²⁶, και δεν θα προσπαθούσε καθόλου να καθιερώσει την εντιμότητα, όχι σε αρχές εξίσου σεβαστές όσο αυτές της θρησκείας, αλλά σε αρχές που είναι λιγότερο εύκολο να τις παραβιάσουν, όπως είναι τα κίνητρα του ατομικού συμφέροντος;

Χωρίς να είναι αντίθετα με τις αρχές της θρησκείας μας, αυτά τα κίνητρα είναι αρκετά για να υποχρεώσουν τους ανθρώπους στην αρετή. Η παγανιστική θρησκεία, γεμίζοντας τον Όλυμπο με κακούργους, ήταν χωρίς αντίρρηση λιγότερο κατάλληλη από τη δική μας για να σχηματίσει δίκαιους ανθρώπους: ποιος μπορεί εντούτοις να αμφιβάλλει ότι οι πρώτοι ρωμαίοι ήσαν πιο ενάρετοι από ότι εμείς; Ποιος μπορεί να αρνηθεί ότι οι χωροφύλακες δεν αφοπλίσαν περισσότερους ληστές απ' ότι η θρησκεία; Ότι ο Ιταλός, πιο θρησκώληπτος από τον Γάλλο, δεν έκανε, με το ροζάριο στο χέρι, μεγαλύτερη χρήση του στιλέτου και του δηλητηρίου; Και ότι, στις εποχές όπου η θρησκοληψία είναι πιο έντονη και η αστυνομία πιο ατελής, δεν διαπράττονται απείρως περισσότερα εγκλήματα¹²⁷ απ' ότι στους αιώνες όπου η θρησκοληψία ατονεί και η αστυνομία τελειοποιείται;

σιάζεται να μιλά ένας Αμερικάνος:

Εμείς δεν είμαστε καθόλου βάρβαροι:
Είναι οι Cortez σας, είναι οι Pizzares σας,
Οι οποίοι για να μας βάλουν σε ένα νέο σύστημα,
Συγκεντρώνουν, εναντίον μας, τον ιερέα και τον δήμιο.

126 Με την ευκαιρία του διωγμού, ο συγκλητικός Θεμίστιος, σε ένα κείμενο του που απευθυνόταν στον Αυτοκράτορα Βαλεντιανό, του λέει: «Είναι έγκλημα να σκέπτεται κανείς διαφορετικά από ότι εσύ; Εάν οι χριστιανοί είναι διαιρεμένοι μεταξύ τους, οι φιλόσοφοι δεν είναι λιγότερο. Η αλήθεια έχει άπειρες όψεις, από τις οποίες μπορούμε να την αντικρίσουμε. Ο Θεός έχει χαράξει σε όλες τις καρδιές σεβασμό για τα γνωρίσματα του, αλλά ο καθένας είναι ο κύριος να εκφράσει αυτόν τον σεβασμό με τον τρόπο που νομίζει ότι είναι ο πιο ευχάριστος για την θεότητα, κανείς δεν έχει το δικαίωμα να τον εμποδίσει σε αυτό το σημείο.»

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός εκτιμούσε πολύ αυτόν τον Θεμίστιο, σε αυτό έγγραφο: «Είσαι ο μόνος, Θεμίστιε, που θα αγωνιζόσουν ενάντια στην παρακμή των γραμμάτων: είσαι επικεφαλής των φωτισμένων ανθρώπων, γνωρίζεις να φιλοσοφείς στις πιο υψηλές θέσεις, να συνδυάζεις την μελέτη με την ισχύ, και τα αξιώματα με την εκτίμηση.»

127 Υπάρχουν λίγοι άνθρωποι τους οποίους συγκρατεί η εκκλησία. Πόσα εγκλήματα διαπράττονται μάλιστα από αυτούς που είναι επιφορτισμένοι να μας οδηγήσουν στους δρόμους της σωτηρίας! Η νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου, η δολοφονία του Ερρίκου Γ', η σφαγή των Ναϊτών, κλπ, κλπ, είναι αρκετή απόδειξη.

Είναι λοιπόν αποκλειστικά με καλούς νόμους¹²⁸, που μπορούμε να σχηματίσουμε ενάρετους ανθρώπους. Όλη η τέχνη του νομοθέτη συνίσταται συνεπώς στο να υποχρεώσει τους ανθρώπους, με το αίσθημα της αγάπης για τον εαυτό τους, να είναι πάντοτε δίκαιοι οι μεν απέναντι στους άλλους. Αλλά για να κάνει τέτοιους νόμους, πρέπει να γνωρίζει την ανθρώπινη καρδιά, και προκαταβολικά να γνωρίσει ότι οι άνθρωποι, ευαίσθητοι μόνο για τον εαυτό τους, αδιάφοροι για τους άλλους, δεν έχουν γεννηθεί ούτε καλοί ούτε κακοί, αλλά έτοιμοι να γίνουν ή το ένα ή το άλλο, ανάλογα με το εάν ένα κοινό συμφέρον τους ενώνει ή τους χωρίζει, ότι το αίσθημα της προτίμησης που ο καθένας νιώθει για τον εαυτό του, αίσθημα με το οποίο συνδέεται η διατήρηση του είδους, είναι χαραγμένο από τη φύση με τρόπο ανεξίτηλο¹²⁹, ότι η φυσική αισθητικότητα έχει δημιουργήσει σε μας την αγάπη για την ηδονή και το μίσος για τον

128 Ο Ευσέβιος *Préparation évangélique* ; βιβλίο VI, κεφ. 10, αναφέρει αυτό το αξιοσημείωτο απόσπασμα ενός Σύριου φιλοσόφου, που ονομάζεται Bardezanes : *Apud Seras, lex est qua caedes, scortatio, surtum et simulachorum cultus omnis prohibetur ; quare in amplissima regione, non templum videas, non lenam, non meretricem, non adulteram, non furem in jus raptum, non homicidam, non toxicum.* «Στους Seres, ο νόμος απαγορεύει το φόνο, τη συνουσία μεταξύ ανύπαντρων, την κλοπή και κάθε είδος θρησκευτικής λατρείας, με τέτοιο τρόπο ώστε, σε αυτή τη μεγάλη περιοχή, δεν βλέπει κανείς ούτε ναό ούτε μοιχεία, ούτε ματρόνα, ούτε πόρνη, ούτε κλέφτη, ούτε δολοφόνο, ούτε δηλητηριαστή.» Απόδειξη ότι, οι νόμοι είναι αρκετοί για να συγκρατήσουν τους ανθρώπους. Δεν θα τελειώναμε ποτέ, εάν θέλαμε να δώσουμε τον κατάλογο όλων των λαών οι οποίοι, χωρίς την ιδέα του Θεού, δεν σταματούν να ζουν στην κοινωνία, και περισσότερο ή λιγότερο ευτυχημένα, σύμφωνα με την μεγαλύτερη ή μικρότερη ικανότητα του νομοθέτη τους. Δεν θα αναφέρω παρά τα ονόματα αυτών που, πρώτοι, θα έλθουν στη μνήμη μου.

Οι κάτοικοι των Μαρριανών νήσων, πριν τους κηρύξουν το ευαγγέλιο, δεν είχαν, λέει ο ιησούιτης πατέρας Jobien, ούτε βωμούς, ούτε ναούς, ούτε θυσίες, ούτε ιερείς: είχαν μόνο στη χώρα τους κάποιους απατεώνες, που ονομάζονταν *macanas*, που προέλεγαν το μέλλον. Πιστεύουν εντούτοις σε μια κόλαση και σε έναν παράδεισο: η κόλαση είναι ένα καμίνι όπου ο διάβολος κτυπά τις ψυχές με ένα σφυρί, όπως το σίδερο στο καμίνι: ο παράδεισος είναι ένας τόπος γεμάτος με κακαόδεντρα, με ζαχαροκάλαμα και γυναίκες. Δεν είναι ούτε το έγκλημα ούτε η αρετή που ανοίγουν την κόλαση ή τον παράδεισο. Αυτοί που πεθαίνουν με βίαιο θάνατο μοιράζονται την κόλαση, οι άλλοι τον παράδεισο. Ο πατέρας Jobien προσθέτει: ότι στα νότια των Μαρριανών νήσων υπάρχουν τριάντα δυο νησιά κατοικημένα από λαούς που δεν έχουν καθόλου ούτε θρησκεία, ούτε γνώση του θείου, και που δεν ασχολούνται παρά με το να πίνουν, να τρώνε κλπ.

Οι κάτοικοι της Καραϊβικής, σύμφωνα με την αναφορά του *la Borde*, επιφορτισμένο για τον προσηλυτισμό τους, δεν έχουν ούτε ιερείς, ούτε ιδέα για την θεότητα. Θέλουν να πληρώνονται καλά από αυτούς που θέλουν να τους κάνουν χριστιανούς. Πιστεύουν ότι ο πρώτος άνδρας, που ονομάζεται *Longuo*, είχε μεγάλο ομφαλό απ' όπου έβγαιναν οι άνθρωποι. Αυτός ο *Longuo* είναι ο πρώτος παράγοντας. Είχε κάνει τη γη χωρίς βουνά, τα οποία, σύμφωνα με αυτούς, ήταν έργο κατακλυσμού. Ο Φθόνος ήταν ένα από τα πρώτα δημιουργήματα. Σκόρπισε πολλά κακά πάνω στη γη: θεωρούσε τον εαυτό του πολύ ωραίο, αλλά έχοντας αντικρύσει τον ήλιο, πήγε να κρυφθεί και δεν εμφανίστηκε πλέον παρά τη νύκτα.

Οι κάτοικοι της Τσιριγκουάνας δεν αναγνωρίζουν καμία θεότητα. *Lettr. édif. recueil 24.*

Οι Γκιάγκ, σύμφωνα με τον πατέρα *Cavassy*, δεν αναγνωρίζουν κανένα ον ξεχωριστό από την ύλη, και μάλιστα, στη γλώσσα τους, δεν έχουν λέξη για να εκφράζουν αυτή την ιδέα: η μοναδική τους λατρεία είναι αυτή των προγόνων τους, τους οποίους θεωρούν πάντοτε ζωντανούς: φαντάζονται ότι ο πρίγκιπας τους εξουσιάζει τη βροχή.

Στο Ινδοουιστάν, λέει ο ιησούιτης πατέρας *Pons*, υπάρχει αίρεση βραχμάνων που πιστεύει ότι το πνεύμα ενώνεται με την ύλη και δεσμεύεται από αυτήν, ότι η σοφία, που εξαγνίζει την ψυχή, και που δεν είναι άλλο πράγμα από την επιστήμη της αλήθειας, παράγει την απελευθέρωση του πνεύματος, μέσα από την ανάλυση. Ότι το πνεύμα, σύμφωνα με αυτούς τους βραχμάνους, απελευθερώνεται άλλοτε από μια μορφή, άλλοτε από μια ιδιότητα,

πόνος, ότι η ηδονή και ο πόνος έχουν στη συνέχεια αποθέσει και έχουν κάνει να εκκο-
λαφθεί σε όλες τις καρδιές το σπέρμα της αγάπης για τον εαυτό μας, που η ανάπτυξη
του γέννησε τα πάθη, απ' όπου έχουν προκύψει όλες μας οι φαυλότητες και όλες μας
οι αρετές.

Με το συλλογισμό αυτών των προκαταρκτικών ιδεών, μαθαίνουμε γιατί τα πάθη, στα
οποία δεν είναι το απαγορευμένο δένδρο, σύμφωνα με κάποιους ραβίνους, παρά μια
έξυπνη εικόνα, φέρουν εξίσου στα κλαδιά τους τους καρπούς του καλού και του κα-
κού, αντιλαμβανόμαστε τον μηχανισμό που χρησιμοποιούν για την παραγωγή των
φαυλοτήτων μας και των αρετών μας, και τελικά ένας νομοθέτης αποκαλύπτει το
μέσο για να υποχρεώσει τους ανθρώπους στην εντιμότητα, υποχρεώνοντας τα πάθη
να μην φέρουν παρά καρπούς αρετής και φρόνησης.

Αλλά εάν η εξέταση αυτών των ιδεών, που είναι κατάλληλες να κάνουν τους αν-
θρώπους ενάρετους, μας είναι απαγορευμένη από δυο ειδών ισχυρούς ανθρώπους
οι οποίοι αναφέρθηκαν πιο πάνω, το μοναδικό μέσο να επιταχύνουμε την πρόοδο της
ηθικής θα ήταν λοιπόν, όπως έχω πει πιο πάνω, να δείξουμε ότι, μέσα σε αυτούς
τους προστάτες της βλακείας, βρίσκονται οι πιο βάνουσοι εχθροί της ανθρωπότητας.
Και να τους αρπάξουμε το σκήπτρο της άγνοιας που κατέχουν, και που το χρησιμο-
ποιούν για να κυβερνούν τους αποκτηνωμένους λαούς. Επ' αυτού θα παρατηρήσω
ότι αυτό το μέσον, απλό και εύκολο στην θεωρία, είναι πολύ δύσκολο στην εκτέλεση,
όχι ότι δεν γεννιούνται άνθρωποι οι οποίοι, σε πνεύματα με ευρύτητα και φωτισμένα,
ενώνουν ψυχές δυνατές και ενάρετες. Υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι, πεισμένοι ότι
ένας πολίτης χωρίς θάρρος και ένας πολίτης χωρίς ηθική, αντιλαμβάνονται ότι τα
καλά της ίδιας της ενός ιδιότη δεν είναι, στην κυριολεξία, ανάμεσα στα χέρια του,
παρά αποθήκη που πρέπει πάντοτε να είναι έτοιμος να την παραδώσει, όταν το
απαιτεί η σωτηρία του λαού: αλλά τέτοιοι άνθρωποι είναι πάντοτε πολύ ολιγάριθμοι
για να διαφωτίσουν το λαό. Εξάλλου, η αρετή είναι πάντοτε χωρίς δύναμη, όταν τα
ήθη ενός αιώνα αποθέτουν πάνω της την σκουριά της γελοιότητας. Και η ηθική και η
νομοθεσία, τις οποίες θεωρώ ως μοναδική και ίδια επιστήμη, δεν θα κάνουν παρά
ανεπαίσθητες προόδους.

Είναι αποκλειστικά το μικρό χρονικό διάστημα που θα μπορέσει να υπενθυμίσει αυ-
τούς τους ευτυχισμένους αιώνες, που έχουν περιγραφεί με τα ονόματα *Astrée* και
Rhée, που δεν ήσαν παρά το ιδιοφυές έμβλημα της τελειότητας των δυο αυτών επι-
στημών.

από αυτές τις τρεις αλήθειες: δεν είμαι σε κανένα πράγμα, κανένα πράγμα δεν είναι σε
μένα, ο εαυτός μου δεν υπάρχει καθόλου. Όταν το πνεύμα απελευθερωθεί από όλες του
τις μορφές, τότε θα έλθει το τέλος του κόσμου. Προσθέτουν ότι, απέχοντας από να βοηθή-
σουν το πνεύμα να απελευθερωθεί από τις μορφές του, οι θρησκείες δεν κάνουν παρά να
σφίγγουν τα δεσμά μέσα στα οποία αυτό δεσμεύεται.

129 Ο στρατιώτης και ο κουρσάρος επιθυμούν τον πόλεμο, και κανείς δεν τους το καταλο-
γίζει για έγκλημα. Αντιλαμβανόμαστε ότι από αυτή την άποψη το συμφέρον τους δεν συν-
δέεται καθόλου αρκετά με το γενικό συμφέρον.

Κεφάλαιο 25.

Για την εντιμότητα σε σχέση με το σύμπαν.

Εάν υπήρχε εντιμότητα σε σχέση με το σύμπαν, αυτή η εντιμότητα δεν θα ήταν παρά η συνήθεια χρήσιμων πράξεων σε όλα τα έθνη: αλλά δεν υπάρχει καμία πράξη που θα μπορούσε αμέσως να επηρεάσει την ευτυχία ή την δυστυχία όλων των λαών. Για να το διευκρινίσω με ένα παράδειγμα, η πιο γενναιοδωρη πράξη, δεν παράγει, στον ηθικό κόσμο, αποτέλεσμα πιο ευαίσθητο από αυτό που μπορεί να παράγει στις θάλασσες, υψώνοντας απαραίτητα την επιφάνεια, μια πέτρα που ρίχνεται στον ωκεανό.

Δεν υπάρχει λοιπόν καθόλου πρακτική εντιμότητα, σε σχέση με το σύμπαν. Σε σχέση με την εντιμότητα πρόθεσης, που θα κατέληγε στην σταθερή και συνηθισμένη επιθυμία της ευτυχίας των ανθρώπων, και κατά συνέπεια στην απλή και ασαφή ευχή για την καθολική ευτυχία, λέω ότι αυτό το είδος της εντιμότητας δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια πλατωνική χίμαιρα. Πράγματι, εάν η αντίθεση των συμφερόντων των ανθρώπων τους κρατούν, τους μεν σε σχέση με τους άλλους, σε κατάσταση συνεχούς πολέμου, εάν η ειρήνη που συνάπτονται μεταξύ των εθνών δεν είναι ακριβώς παρά εκεχειρία που συγκρίνεται με αυτήν μεταξύ δυο πλοίων, τα οποία, μετά από μια μακρά μάχη παίρνουν χρόνο για να επισκευάσουν τα ξάρτια τους και να αρχίσουν ξανά την επίθεση, εάν τα έθνη δεν μπορούν να επεκτείνουν της κατακτήσεις τους και το εμπόριο τους παρά εις βάρος των γειτόνων τους, τελικά εάν η ευτυχία και το μεγαλείο ενός λαού σχεδόν πάντοτε συνδέεται με την δυστυχία και την εξασθένηση ενός άλλου, είναι προφανές ότι το πάθος του πατριωτισμού, πάθος τόσο επιθυμητό, τόσο ενάρετο και τόσο άξιο εκτίμησης σε έναν πολίτη, είναι, οπου το δείχνει το παράδειγμα των Ελλήνων και των Ρωμαίων, απολύτως αποκλειστικό της καθολικής αγάπης.

Θα έπρεπε, για να δώσω υπόσταση σε αυτό το είδος της εντιμότητας, τα έθνη, με αμοιβαίους νόμους και συνθήκες, να ενώνονται μεταξύ τους, όπως οι οικογένειες που συγκροτούν ένα κράτος, θα έπρεπε το ιδιαίτερο συμφέρον των εθνών να υπαγόταν σε ένα πιο γενικό συμφέρον, και τελικά η αγάπη για την πατρίδα, καθώς θα έσβηνε στις καρδιές, να άναβε τη φωτιά της καθολικής αγάπης: υπόθεση που δεν θα πραγματοποιηθεί για παρά πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Από αυτό συμπεραίνω ότι δεν μπορεί να υπάρξει πρακτική εντιμότητα, ούτε ακόμη εντιμότητα πρόθεσης, σε σχέση με το σύμπαν, και ως προς αυτό το σημείο το πνεύμα διαφέρει από την εντιμότητα.

Πράγματι, εάν οι πράξεις ενός ιδιώτη δεν μπορούν σε τίποτα να συνεισφέρουν στην καθολική ευτυχία, και εάν οι επιρροές της αρετής του δεν μπορούν αισθητά να επεκταθούν πέραν από τα όρια μιας αυτοκρατορίας, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις ιδέες του: όταν ένας άνθρωπος ανακαλύπτει κάτι το ιδιαίτερο, όταν εφευρίσκει μια μηχανή, όπως έναν ανεμόμυλο, τα προϊόντα του πνεύματος του μπορούν να τον κάνουν ευεργέτη του κόσμου¹³⁰.

Εξάλλου, στα θέματα του πνεύματος, όπως στα θέματα της εντιμότητας, η αγάπη για την πατρίδα δεν είναι καθόλου αποκλειστική της καθολικής αγάπης. Δεν είναι καθόλου σε βάρος των γειτόνων του που ένας λαός αποκτά διαφωτισμό: αντίθετα, όσο

130 Και το πνεύμα είναι το πρώτο από τα πλεονεκτήματα, και μπορεί απείρως περισσότερο να συμβάλει στην ευτυχία των ανθρώπων απ' όσο η αρετή ενός ιδιώτη. Στο πνεύμα επιφυλάσσεται η δύναμη να καθιερώσει την καλύτερη νομοθεσία, να κάνει κατά συνέπεια τους ανθρώπους όσο το δυνατόν πιο ευτυχισμένους. Είναι αλήθεια ότι ακριβώς το μυθιστόρημα αυτής της νομοθεσίας δεν έχει γίνει ακόμη, και ότι θα περάσουν πολλοί αιώνες πριν να πραγματοποιήσουν αυτό το δημιούργημα της φαντασίας: αλλά τελικά αρματωμένοι με την υπομονή του Αβά του Αγίου Πέτρου, μπορούμε να προβλέψουμε, σύμφωνα με αυτόν, ότι κάθε τι που είναι τώρα αντικείμενο της φαντασίας θα πραγματοποιηθεί.

περισσότερο τα έθνη διαφωτίζονται, τόσο περισσότερο εκπέμπουν αμοιβαία ιδέες, και τόσο περισσότερο η δύναμη και η ενεργητικότητα του καθολικού πνεύματος αυξάνει. Από αυτά συμπεραίνω ότι, εάν δεν υπάρχει καθόλου εντιμότητα σε σχέση με το σύμπαν, υπάρχουν τουλάχιστον κάποια είδη πνεύματος που μπορούμε να τα θεωρήσουμε από αυτή την άποψη.

Κεφάλαιο 26. Για το πνεύμα σε σχέση με το σύμπαν.

Το πνεύμα, θεωρούμενο υπό αυτή την άποψη, δεν θα είναι, σύμφωνα με τους προηγούμενους ορισμούς, παρά η συνήθεια των ιδεών που έχουν ενδιαφέρον για όλους του λαούς, είτε ως διδακτικές, είτε ως ευχάριστες.

Αυτό το είδος του πνεύματος, είναι χωρίς αντίρρηση, το πιο επιθυμητό. Δεν υπήρχε καμία εποχή όπου αυτό το είδος των ιδεών το οποίο υποτίθετο, από όλους τους λαούς, ότι προέρχεται από το πνεύμα, δεν ήταν πραγματικά άξιο αυτού του ονόματος. Δεν συμβαίνει το ίδιο με το είδος των ιδεών στο οποίο ένα έθνος δίνει κοπής φορές το όνομα του πνεύματος. Υπάρχει, για κάθε έθνος, εποχή βλακειάς και εξευτελισμού, κατά τη διάρκεια της οποίας δεν έχει καθόλου σαφείς ιδέες για το πνεύμα: προσφέρει τότε αυτό το όνομα σε ορισμένα συνονθυλεύματα ιδεών του συρμού, και πάντοτε γελοίες στα μάτια της αιωνιότητας: αυτοί οι αιώνες του εξευτελισμού είναι κανονικά αυτοί του δεσποτισμού. Τότε, λείπει ένας ποιητής, ο Θεός αφαιρεί από τα έθνη το μισό από την εξυπνάδα τους, για να τα σκληραγωγήσει ενάντια στις αθλιότητες και το μαρτύριο της δουλείας.

Ανάμεσα στις κατάλληλες ιδέες για να αρέσουν σε όλους τους λαούς, υπάρχουν αυτές που είναι διδακτικές, είναι αυτές που ανήκουν σε ορισμένα είδη επιστήμης και τέχνης: αλλά υπάρχουν και αυτές που είναι ευχάριστες, τέτοιες είναι, κατ' αρχήν, οι θαυμαστές ιδέες και τα αισθήματα σε ορισμένα μέρη του Ομήρου, του Βιργίλιου, του Κορνέγι, του Τάσσου, του Μίλτον, στα οποία, όπως έχω ήδη πει, αυτοί οι διάσημοι συγγραφείς δεν σταματούν καθόλου ιδιαίτερα στην περιγραφή ενός έθνους ή ενός αιώνα, αλλά σε αυτή της ανθρωπότητας. Τέτοιες είναι, κατά δεύτερον, οι μεγάλες εικόνες με τις οποίες οι ποιητές έχουν εμπλουτίσει τα έργα τους.

Για να αποδείξω ότι σε όποιο είδος και αν είναι, υπάρχουν ομορφιές κατάλληλες να ευχαριστούν παγκόσμια, διαλέγω αυτές τις ίδιες εικόνες για παράδειγμα: και λέω ότι το μεγαλείο είναι, στους ποιητικούς πίνακες, μια παγκόσμια αιτία ευχαρίστησης¹³¹, όχι

131 Εάν οι μεγάλοι πίνακες δεν μας συγκινούν πάντοτε δυνατά, αυτή η έλλειψη αποτελέσματος εξαρτάται συνήθως από αιτία ξενή προς το μεγαλείο τους. Είναι, συχνότατα, επειδή αυτοί οι πίνακες βρίσκονται συνδεδεμένοι στη μνήμη μας με κάποιο δυσάρεστο πράγμα. Επ' αυτού θα παρατηρήσω ότι είναι πολύ σπάνιο, κατά την ανάγνωση μιας ποιητικής περιγραφής, να δεχθούμε αποκλειστικά την καθαρή εντύπωση την οποίαν πρέπει να κάνει σε μας η ακριβής όψη αυτής της εικόνας. Όλα τα πράγματα συμμετέχουν στην ασκή-μια όπως και στην ομορφιά των πραγμάτων με τα οποία είναι το πιο πολύ συχνά συνδεδεμένα, σε αυτή την αιτία οφείλουμε, να αποδώσουμε τις περισσότερες από τις άδικες απέχθειες μας και τους άδικους ενθουσιασμούς μας. Μια συνηθισμένη παροιμία στις δημόσιες πλατείες, θα ήταν κάποτε εξαιρετική, μας φαίνεται πάντοτε χαμηλή, επειδή συνδέεται απαραίτητα στη μνήμη μας με την εικόνα αυτών που κάνουν χρήση της.

Μπορεί κανείς να αμφιβάλλει ότι, από την ίδια αιτία, οι ιστορίες των πνευμάτων και των φαντασμάτων δεν διπλασιάζουν, στη διάρκεια της νύκτας, στα μάτια του σαστισμένου ταξιδιώτη τη φρίκη ενός δάσους; Ότι στα Πυρηναία, στη μέση των ερήμων, των γκρεμών και των βράχων, η φαντασία εντυπωσιασμένη από την χαλκογραφία της μάχης των Τιτάνων, δεν πιστεύει ότι αναγνωρίζει σε αυτήν τα βουνά της Όσσας και του Πηλίου, και δεν αντικρίζει με τρόπο το πεδίο της μάχης αυτών των γιγάντων; Ποιος αμφιβάλλει ότι η ανάμνηση αυτού του τοπίου με τα λιβάδια, που περιγράφεται από τον Κόμοενς, όπου οι νύμφες, γυμνές, φευγαλέες και καταδιωκόμενες από τις έντονες επιθυμίες, πέφτουν στα πόδια των Πορτογάλων, όπου ο έρωτας λάμπει στα μάτια τους, κυκλοφορεί στις φλέβες τους, όπου τα λόγια συγχέονται, όπου δεν ακούνε τελικά παρά τον ψίθυρο των αναστεναγμών του ευτυχισμένου έρωτα. Ποιος αμφιβάλλει, λέω, ότι η ανάμνηση μια περιγραφής τόσο φιλήδο-

ότι όλοι οι άνθρωποι συγκινούνται εξίσου από αυτούς: υπάρχουν μάλιστα τόσο αναίσθητοι στις ομορφίες της περιγραφής όσο στη γοητεία της αρμονίας, και που θα ήταν, από αυτή την άποψη, τόσο άδικο όσο ανώφελο να θέλει κανείς να αποκαλύψει την αλήθεια: έχουν επιτύχει, με την αναισθησία τους, το δυστυχισμένο δικαίωμα να αρνούνται μια ηδονή την οποία δεν αισθάνονται: αλλά αυτοί οι άνθρωποι είναι λίγοι σε αριθμό.

Πράγματι, είτε η συνηθισμένη και ανυπόμονη επιθυμία για ευτυχία, που μας κάνει να ευχόμαστε όλες τις τελειότητες σαν το μέσον για να αυξήσουμε την ευτυχία μας, μας κάνει ευχάριστα όλα αυτά τα μεγάλα πράγματα, που ο στοχασμός τους φαίνεται να δίνει μεγαλύτερη έκταση στην ψυχή μας, μεγαλύτερη δύναμη και εξύψωση στις ιδέες μας. Είτε από μόνα τους τα μεγάλα πράγματα δίνουν στις αισθήσεις μας πιο δυνατή εντύπωση, πιο συνεχή και πιο ευχάριστη. Είτε τελικά από κάποιαν άλλην αιτία, αισθανόμαστε ότι το βλέμμα αποστρέφεται όλα όσα το σφίγγουν, ότι βρίσκεται αμήχανο μέσα στο φαράγγι ενός βουνού ή μέσα στο τείχος, ότι του αρέσει αντίθετα να διασχίζει μια μεγάλη πεδιάδα, να απλώνεται στην επιφάνεια των θαλασσών, να χάνεται στον μακρινό ορίζοντα.

Κάθε τι που είναι μεγάλο έχει δικαίωμα να αρέσει στα μάτια και στην φαντασία των ανθρώπων: αυτό το είδος της ομορφιάς υπερέρχει, στις περιγραφές, απείρως από όλες τις άλλες ομορφίες, που εξαρτώνται, για παράδειγμα, από την ορθότητα των αναλογιών, δεν μπορούν να γίνονται ούτε τόσο έντονα ούτε τόσο γενικά αισθητά, επειδή όλα τα έθνη δεν έχουν τις ίδιες ιδέες των αναλογιών.

Πράγματι, εάν παραβάλλουμε στους καταρράκτες που καθορίζει η τέχνη, στις υπόγειες σπηλιές που σκάβει, στις αναβαθμίδες που υψώνει, τους καταρράκτες του ποταμού του Αγίου Λαυρεντίου, τα σκαμμένα σπήλαια μέσα στην Αίτνα, τους πελώριους όγκους βράχων που είναι στοιβαγμένοι άτακτα στις Άλπεις, δεν θα αισθανθούμε ότι η ηδονή που παράγεται από αυτή τη σπατάλη, αυτή την σκληρή και χονδροειδή μεγαλοπρέπεια που η φύση βάζει σε όλα της τα έργα, είναι απείρως ανώτερη από την ηδονή που προκύπτει από την ορθότητα των αναλογιών;

Για να πεισθούμε γι' αυτό το πράγμα, έστω ότι ένας άνθρωπος ανεβαίνει σε ένα βουνό, για να αγναντέψει τα άστρα του στερεώματος: ποια είναι η γοητεία που τον ελκύει; Είναι η ευχάριστη συμμετρία στην οποίαν είναι τοποθετημένα τα άστρα; Αλλά, εδώ, στον γαλαξία, υπάρχουν συγκεντρωμένοι αμέτρητοι ήλιοι, άτακτα, οι μεν πάνω στους άλλους, εκεί, υπάρχουν μεγάλες έρημοι. Ποια είναι λοιπόν η πηγή αυτών των ηδονών; Η ίδια η απεραντοσύνη του ουρανού. Πράγματι, ποια ιδέα πρέπει να σχηματίσει γι' αυτή την απεραντοσύνη, όταν οι πύρινοι κόσμοι δεν φαίνονται παρά σαν φωτεινά σημεία σπαρμένα εδώ και εκεί στις πεδιάδες του αιθέρα, όταν ήλιοι, πιο μακριά βαλμένοι στα βάθη του στερεώματος, μόλις γίνονται αντιληπτοί; Η φαντασία, που εκτινάσσεται σε αυτές τις τελευταίες σφαίρες για να διασχίσει όλους τους πιθανούς κόσμους, δεν πρέπει να βυθίζεται στις μεγάλες και αμέτρητες κοιλότητες των ουρανών, να βουτά μέσα στη έκσταση που παράγει η ενατένιση ενός πράγματος που καταλαμβάνει ολόκληρη την ψυχή, χωρίς εντούτοις να την κουράζει; Είναι επίσης το μεγαλείο αυτών των διακοσμήσεων, που, σε αυτό το είδος, έκανε να πουν ότι η τέχνη ήταν τόσο κατώτερη από τη φύση, κάτι που, με κατανοητούς όρους, δεν σημαίνει τίποτα άλλο, εκτός από το ότι οι μεγάλοι πίνακες φαίνονται σε μας να προτιμώνται από αυτούς που είναι συγκριτικά μικροί και πτωχοί.

νης δεν εξωραίζει κάποτε όλα τα τοπία με λιβάδια;

Να η αιτία για την οποίαν είναι τόσο δύσκολο να διαχωρίσουμε από την ολική ηδονή, που δεχόμαστε με την παρουσία ενός πράγματος, όλες τις ιδιαίτερες ηδονές, που φαίνονται, στην κυριολεξία, να αντανακλώνται πάνω της, από άλλα πράγματα με τα οποία συμβαίνει να συνδέονται.

Στις τέχνες που είναι ικανές γι' αυτό το είδος της ομορφιάς, όπως η γλυπτική, η αρχιτεκτονική και η ποίηση, είναι το τεράστιο μέγεθος των μαζών που τοποθετεί τον κολοσσό της Ρόδου και τις πυραμίδες της Μέμφιδος στην τάξη των θαυμάτων του κόσμου. Είναι το μέγεθος των περιγραφών που μας κάνει να θεωρούμε ότι ο Milton έχει τουλάχιστον την πιο δυνατή και την πιο υπέροχη φαντασία. Επίσης το θέμα του, λίγο εύφορο σε άλλου είδους ομορφιές, ήταν απείρως εύφορο σε ομορφιά περιγραφής. Καθώς έγινε, με αυτό το θέμα, ο αρχιτέκτονας του επίγειου παράδεισου, έπρεπε να συγκεντρώσει, στη μικρή έκταση του κήπου της Εδέμ, όλες τις ομορφιές που η φύση έχει σκορπίσει πάνω στη γη για το στολισμό χιλίων διαφορετικών κλιμάτων. Οδηγημένος, από την επιλογή αυτού του ίδιου του θέματος, στο χείλος της άμορφης αβύσσου του χάους, έπρεπε να βγάλει από αυτήν αυτή την πρωταρχική ύλη την κατάλληλη να σχηματίσει το σύμπαν, να σκάψει την κοίτη των θαλασσών, να στεφανώσει τη γη με βουνά, να την κάλυψη με πράσινο, να κινήσει του ήλιους, να τους ανάψει, να απλώσει κοντά τους την κατοικία των ουρανών, να χρωματίσει τελικά την ομορφιά της πρώτης ημέρας του κόσμου, και αυτή την εαρινή δροσιά με την οποία η ζωντανή του φαντασία ομορφαίνει τη φύση που μόλις γεννήθηκε. Έπρεπε λοιπόν όχι μόνο να μας παρουσιάσει τους πιο μεγάλους πίνακες, αλλά ακόμη τους πιο νέους και τους πιο διαφορετικούς, οι οποίοι, για την φαντασία των ανθρώπων, είναι ακόμη δυο καθολικές αιτίες ευχαρίστησης.

Συμβαίνει με την φαντασία ότι συμβαίνει με το πνεύμα: με την παρατήρηση και την σύνθεση, είτε πινάκων της φύσης, είτε φιλοσοφικών ιδεών, καθώς τελειοποιούν την φαντασία τους ή το πνεύμα τους, οι ποιητές και οι φιλόσοφοι επιτυγχάνουν εξίσου να υπερέχουν σε πολύ διαφορετικά είδη, και στα οποία είναι εξίσου πολύ σπάνιο και, ίσως, εξίσου δύσκολο να επιτύχουν.

Ποιος άνθρωπος, πράγματι, δεν αντιλαμβάνεται ότι η πορεία του ανθρώπινου πνεύματος πρέπει να είναι ομοιόμορφη, σε όποια επιστήμη ή σε όποια τέχνη και αν την εφαρμόσουμε; Εάν, για να ευχαριστήσουμε το πνεύμα, λέει ο de Fontenelle, πρέπει να το χρησιμοποιήσουμε χωρίς να το κουράσουμε, εάν δεν μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε παρά προσφέροντας του αυτές τις νέες, μεγάλες και πρώτες αλήθειες, που η πρωτοτυπία τους, η σπουδαιότητα και η γονιμότητα τους καθελώνουν έντονα την προσοχή του, εάν δεν αποφεύγουμε να το κουράζουμε παρά παρουσιάζοντας του ιδέες τοποθετημένες με τάξη, εκφρασμένες με τις πιο κατάλληλες λέξεις, που το αντικείμενο τους είναι ένα, απλό, και κατά συνέπεια εύκολο να το αποδεχθεί, και όπου η ποικιλία βρίσκεται ταυτισμένη με την απλότητα¹³². Με όμοιο τρόπο στην τριπλή ένωση, του μεγέθους, της πρωτοτυπίας, της ποικιλίας και της απλότητας στους πίνακες, συνδέεται η πιο μεγάλη ευχαρίστηση της φαντασίας. Εάν, για παράδειγμα, η θέαση ή η περιγραφή μιας μεγάλης λίμνης μας είναι ευχάριστη, αυτή μιας ήρεμης και χωρίς όρια θάλασσας μας είναι χωρίς αμφιβολία ακόμη πιο ευχάριστη, το μέγεθος της είναι για μας η πηγή μιας μεγαλύτερης ευχαρίστησης. Εντούτοις, όσο ωραίο και αν είναι αυτό το θέαμα, η ομοιομορφία της γίνεται σύντομα πληκτική.

Να γιατί, εάν, καλυμμένη με μαύρα σύννεφα, και σπρωγμένη από τον άγριο βοριά, η καταιγίδα, προσωποποιημένη από την φαντασία του ποιητή, απομακρύνεται προς το νότο σπρώχνοντας μπροστά της τα κινούμενα βουνά των νερών. Ποιος αμφιβάλλει ότι η γρήγορη, απλή και ποικίλη διαδοχή των φοβερών πινάκων τους οποίους εμφανίζει η αναστάτωση των θαλασσών, δεν δημιουργεί, κάθε στιγμή, στην φαντασία μας, νέες εντυπώσεις, δεν προσηλώνει έντονα την προσοχή μας, δεν μας απασχολεί χωρίς να μας κουράζει, και κατά συνέπεια δεν μας ευχαριστεί πολύ; Αλλά, εάν έρχεται η νύκτα να διπλασιάσει ακόμη τον τρόπο αυτής της ίδιας καταιγίδας, και τα βουνά των

132 Είναι καλό να παρατηρήσουμε ότι η απλότητα σε ένα θέμα και σε μια εικόνα είναι τελειότητα σχετική με την αδυναμία του πνεύματος μας.

νερών, που η οροσειρά τους τερματίζει και περικλείει τον ορίζοντα, φωτίζονται στη στιγμή από τις επαναλαμβανόμενες και ανακλώμενες λάμπεις των αστραπών και των κεραυνών, ποιος αμφιβάλλει ότι αυτή η σκοτεινή θάλασσα, που αλλάζει αμέσως σε μια θάλασσα φωτιάς, δεν σχηματίζει, με την ενωμένη πρωτοτυπία στο μέγεθος και την ποικιλία αυτής της εικόνας, έναν από τους πιο κατάλληλους πίνακες να εκπλήξει την φαντασία μας; Και η τέχνη του ποιητή, αν την θεωρήσουμε αποκλειστικά ως περιγραφική, είναι να προσφέρει στην θέα μόνο πράγματα σε κίνηση, και ακόμη να εντυπωσιάζει, εάν μπορεί, με τις περιγραφές του, ταυτόχρονα πολλές αισθήσεις. Η περιγραφή του βουίσματος των νερών, του σφυρίγματος των ανέμων και των λάμπων της βροντής, θα μπορούσε να μην προσθέσει επιπλέον στο μυστικό τρόμο, και κατά συνέπεια, στην ευχαρίστηση που μας κάνει να δοκιμάζουμε το θέαμα μιας μανιασμένης θάλασσας; Με την επιστροφή της άνοιξης, όταν η αυγή κατεβαίνει στους κήπους του Marly, για να ανοίξει τους κάλυκες των λουλουδιών, εκείνη τη στιγμή τα αρώματα που διασκορπίζουν, το κελάηδημα χιλίων πουλιών, ο ψίθυρος των καταρρακτών, δεν αυξάνει επιπλέον την γοητεία που δίνουν αυτά τα υπέροχα άλση; Όλες οι αισθήσεις είναι τόσες πόρτες από τις οποίες μπορούν να εισέλθουν στις ψυχές μας ευχάριστες εντυπώσεις: όσο περισσότερο τις ανοίγουμε αμέσως, τόσο περισσότερο ευχαρίστηση εισχωρεί σ' αυτές.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, εάν υπάρχουν ιδέες γενικά χρήσιμες στα έθνη ως διδακτικές (τέτοιες είναι αυτές που ανήκουν άμεσα στις επιστήμες), υπάρχουν επίσης τέτοιες καθολικά χρήσιμες ως ευχάριστες, και ότι, διαφορετικό, σε αυτό το σημείο, από την εντιμότητα, το πνεύμα ενός ιδιώτη μπορεί να έχει σχέσεις με ολόκληρο το σύμπαν.

Το συμπέρασμα αυτού του δοκιμίου είναι ότι, τόσο ως προς το θέμα του πνεύματος όσο και ως προς το θέμα της ηθικής, είναι πάντοτε, από τη μεριά των ανθρώπων, η αγάπη ή η ευγνωμοσύνη την οποίαν εγκωμιάζει, το μίσος ή την εκδίκηση την οποίαν περιφρονεί. Το συμφέρον είναι συνεπώς ο μόνο κατανεμητής της εκτίμησής τους: το πνεύμα, από οποιανδήποτε άποψη και αν το εξετάσουμε, δεν είναι λοιπόν ποτέ παρά συσσώρευση από ιδέες νέες, ενδιαφέρουσες, και κατά συνέπεια χρήσιμες στους ανθρώπους, είτε ως διδακτικές, είτε ως ευχάριστες.